

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**ENDÜLÜS EMEVÎ HALİFESİ
HAKEM B. ABDURRAHMAN DÖNEMİ
(350-366/961-976)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Furkan ERBAŞ

**Enstitü Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı : İslam Tarihi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Saim YILMAZ

HAZİRAN – 2017

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENDÜLÜS EMEVÎ HALİFESİ
HAKEM B. ABDURRAHMAN DÖNEMİ
(350-366/961-976)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Furkan ERBAŞ

Enstitü Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı : İslam Tarihi

“Bu tez 21/06/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK	BAŞARILI	
Doc. Dr. Saim YILMAZ	BAŞARILI	
Yrd. Doç. Pr. M. Fatih YALGIN	BAŞARILI	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU BEYAN BELGESİ

Tez Başlığı: Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi.

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın toplam 126 sayfalık kısmına ilişkin *Sakarya Üniversitesi Lisansüstü Yönetmeliği Madde 28* uyarınca aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve 06/06/2017 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından şahsıma iletilen *Turnitin* intihal tespit programı raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 10 'tır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1) Kaynakça hariç
- 2) Alıntılar dahil
- 3) 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bu bilgiler doğrultusunda tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Öğrenci
Furkan Erbaş
03/07/2017

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı – Soyadı : Furkan Erbaş
Öğrenci Numarası :1260Y09012
Ana Bilim Dalı :İSLAM TARİHİ
Programı :İSLAM TARİHİ VE SANATLARI
Statüsü : Y. Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

Danışman
Doç. Dr. Saim YILMAZ
03/07/2017

ÖNSÖZ

İslâm dünyasının idaresini yaklaşık bir asır gibi bir süre ellerinde bulunduran Emevîler devrinde (39-128/661-750) siyâsî, askerî ve sosyal alanlarda pek çok önemli hâdise meydana gelmiştir. Bu olaylardan birisi de şüphesiz Avrupayı siyâsî, askerî ve kültürel olarak etkisi altına alan ve sonraları Endülüs olarak anılacak olan bölgenin fethi olmuştur. Müslümanlar burada sekiz asır gibi uzun bir süre hüküm sürmüşler ve Avrupa'nın daha sonraki dönemlerde gelişmesine ve kalkınmasına direkt etki etmişlerdir. Bizim araştırma konusu olarak seçtiğimiz Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman (350-366/961-976), Endülüs Emevî hükümdarları arasında idârî dehâsı ve entelektüel şahsiyetiyle temâyüz etmiş birisidir. 15 yıl gibi bir süre tahtta kalan II. Hakem dış siyasette hem Endülüs'te hem de Kuzey Afrika'da son derece önemli adımlar atarak devletin sınırlarını güçlendirmiştir. Öte yandan kendisi ilme, bilginlere ve kitaplara düşkün bir kimse olarak tarih kitaplarında yer almasının yanında ülkesinde eğitim-öğretim faaliyetlerine gerekli desteği sağlamış ve âdeta okuma-yazma bilmeyen kalmaması için özel gayret sarfetmiştir. II. Hakem'in hayatını çalışma konusu edindiğimiz araştırmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hakem b. Abdurrahman öncesi Endülüs'ün fethi süreci ve kendisine kadar olan hükümdarların kısaca faaliyetleri, ikinci bölümde II. Hakem'in doğumu ve nesebi, veliaht tayin edilişi ve Halife oluşu, Üçüncü bölümde II. Hakem dönemindeki dış siyâset, oğlunu veliaht tayini ve vefatı incelenmeye tâbi tutulmuştur. Dördüncü ve son bölümde ise II. Hakem'in dinî ve ahlakî hususiyetleri, ilim öğrenmeye olan iştihakı, âlimleri himayesi, meşhur kütüphanesi, döneminde başkent Kurtuba ve Endülüs'ün genel durumu ele alınmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın hazırlanmasında bütün aksatmalarımıza rağmen bizi teşvikten geri durmayan mütevazı ve hoşgörülü yaklaşımıyla hemen her konuda yardımcı olan danışman hocam sayın Doç. Dr. Saim Yılmaz'a teşekkürü bir borç bilirim. Kendisinden ders ve tez döneminde istifade etme şansı yakaladığımız Prof. Dr. Levent Öztürk hocama da çok müteşekkirim. Son olarak beni yetiştiren çok değerli anne ve babama ve bu çalışma esnasında beni destekleyen sevgili eşime şükranlarımı sunmak isterim.

Furkan ERBAŞ

22.06.2017

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: HAKEM B. ABDURRAHMAN ÖNCESİ ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ	9
BÖLÜM 2: HALİFELİK ÖNCESİ HAYATI VE HALİFE OLUŞU	19
2.1. Doğumu ve Nesebi.....	19
2.2. Veliht Tayin Edilmesi	20
2.3. Halife Oluşu	24
BÖLÜM 3: SİYASÎ VE ASKERÎ OLAYLAR	27
3.1. İspanyol Krallık ve Kontlukları İle Yapılan Mücadeleler.....	27
3.1.1. Krallık ve Kontlukların Endülüs Topraklarına Saldırmaları.....	28
3.1.2. Leon Kralı I. Sancho'nun Barış Talep Etmesi	30
3.1.3. Antlaşmaları Bozan İspanyollar'ın İtaat Altına Alınması.....	33
3.1.4. Barış Dönemi 355-363 (966-974)	35
3.1.5. Antlaşmaları Bozan İspanyolların İkinci Defa İtaat Altına Alınması	41
3.2. Bizans ve Alman Elçilerinin Kurtuba'ya Gelişi.....	44
3.3. Fâtımîlerin Nüfuz Etmeye Çalıştığı Mağrip'te Hâkimiyetin Korunması.....	44
3.4. Norman (Vikinglerin) Saldırılarının Durdurulması	59
3.5. Oğlu Hişâm'ı Veliht Tayin Etmesi.....	63
3.6. Şahsiyeti ve Vefatı	69
BÖLÜM 4: KÜLTÜREL VE MEDENİYET ALANINDAKİ FAALİYETLER	74
4.1. İlmî Faaliyetler	74
4.1.1. İlmî Kişiliği.....	74
4.1.2. Âlimleri Himâyesi.....	76
4.1.3. Saray Kütüphanesi	89
4.1.4. Toplumda Eğitim ve Öğretimi Yaygınlaştırması	93

4.2. İmar Faaliyetleri ve Başkent Kurtuba	96
4.3. Ordu ve İstihbarat	102
SONUÇ	104
KAYNAKÇA.....	107
ÖZGEÇMİŞ.....	117

KISALTMALAR

a.mlf. : Aynı müellif

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

b. : Oğlu

bk. : Bakınız

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

ÇÜİFD : Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi

ed. : Editör

İA : İslam Ansiklopedisi

krş. : Karşılaştırınız

nşr. : Neşreden

ö. : Ölümü

s. : Sayfa

SÜİFD: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Trc. : Tercüme eden

Ts. : Tarihsiz

v. dğr : Ve diğerleri

Tezin Başlığı: Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi (350-366/961-976)	
Tezin Yazarı: Furkan ERBAŞ	Danışman: Doç. Dr. Saim YILMAZ
Kabul Tarihi: 22 Haziran 2017	Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 117 (tez)
Anabilimdalı: İslam Tarihi ve Sanatları	Bilimdalı: İslam Tarihi
<p>İslam tarihinin dönüm noktalarından birisi de Endülüs'ün fethi olmuştur. Bu fetihle birlikte Müslümanlar burada sekiz asır gibi uzun bir süre kalmışlar ve büyük bir medeniyet vücuda getirmişlerdir. Kuşkusuz Endülüs Medeniyetinin vücuda getirilmesinde bazı hükümdarların rolü büyük olmuştur. Bu hükümdarlardan birisi Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman'dır. On beş yıl gibi bir süre tahtta kalan Hakem Endülüs'te ilme, okumaya, öğrenmeye ve kitap toplamaya karşı furya başlatmış bir hükümdar olarak İslam tarihi kaynaklarında yerini almıştır.</p> <p>Endülüs tarihinde ve hatta İslam tarihinde önemli bir yeri olan Hakem b. Abdurrahman ile ilgili müstakil bir çalışma yapılmadığını tespit ederek onun şahsiyetini, dış politikasını ve dönemindeki kültürel faaliyetleri ele alarak kendisini tanıtmaya çalıştık. Bunu yaparken ilgili kaynak ve araştırmalara bağlı kalarak ortaya bir eser çıkarmaya gayret ettik. Kısmen umumî tarihlerden ve fakat asıl Endülüs tarihi ve tabakât eserlerinden yararlanarak vücuda getirmiş olduğumuz bu çalışmada tarihe mâl olmuş bir kimseyi objektif bir şekilde tanıtmaya çalıştık. Günümüzde yapılan çağdaş araştırmalardan da mümkün mertebe yararlandık.</p> <p>Endülüs Emevî Devleti'nin önde gelen hükümdarlarından birisi olan Hakem b. Abdurrahman'ın hayatını konu edindiğimiz bu çalışmada kaynaklardaki veriler titizlikle incelenmiş, varsa veriler arasında farklılıklar buna dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte vuku bulan olayların perde arkalarına inilmeye çalışılmış, olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisi kurulmaya özen gösterilmiştir. Kaynaklarımızda aktarılan veriler ile ilgili çağdaş araştırmacıların yorumlarına da yeri geldiğinde temas edilmiştir.</p> <p>Sonuç olarak yapmış olduğumuz bu çalışmamızda tarihi bir şahsiyeti ele alarak onun hayatını ve yaşamış olduğu dönemi ilgili kaynaklar çerçevesinde ortaya koyduk. Bunu yaparken de Endülüs tarihi ile ilgili ülkemizdeki çalışmaların azlığını göz önünde bulundurma noktasından hareketle söz konusu tarihe karşı ilginin artmasına yönelik katkı sunabilmeye çalışmak asıl maksadımız olmuştur.</p>	
Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Endülüs Emevîleri, Halife Hakem b. Abdurrahman	

Title of the Thesis: The Period Of Andalucia Umayyad Caliph Hakem b. Abdurrahman (350-366/961-976)	
Author: Furkan ERBAŞ	Supervisor: Associate Prof. Saim YILMAZ
Date: 22 June 2017	Nu. of pages: v (pre text) + 117 (main body)
Department: Islamic History and Arts	Subfield: Islamic History
<p>One of the turning points of Islamic history has been the conquest of Andalucia. With this conquest, Muslims stayed here for nearly eight centuries and established a great civilization. Undoubtedly, the role of some rulers in establishing the Andalucia civilization was great. One of these rulers is the Hakem of the Andalucia Umayyads Caliph b. Abdurrahman. Hakem, who was on the throne for fifteen years, took his place in the Islamic history as a ruler who set foot in the Andalucia and encouraged people to read, learned and gather books.</p> <p>We have tried to introduce Hakem b. Abdurrahman who has an important place in the history of Andalucia and even in the history of Islam by considering his personality, his foreign policy and the cultural activities of his time after realising that such studies were not carried out before. In doing so, we strived to create a work by adhering to the relevant sources and research. We have been in an effort to objectively introduce any one who has been part history in this work which we have brought to the body, partly from the general history, but mostly benefiting from the original Andalucia history and stratigraphic works. We have also been able to make use of contemporary research done today.</p> <p>In this study, which deals with the life of one of the foremost rulers of the Andalucia Umayyads State, the Hakem b. Abdurrahman, the data at the sources has been examined with care, and the difference between them has been pointed out. Nevertheless, attempts were made to get behind the scenes of events that occurred and great attention was paid to establish a causal relationship between the events. We have also touched upon the contemporary researchers who have commented on the data transferred from our sources.</p> <p>As a result, in this study, we took a historical personality and put forth his life and the period in which he lived in the framework of the related resources. It is our main goal to try to contribute to the increase of interest in the history of Andalucia, taking into account the lack of studies about the history of Andalucia in our country.</p>	
Keywords: Islamic History, Andalucia Umayyads, Caliph Hakem b. Abdurrahman	

GİRİŞ

Ülkemizde İslâm tarihi alanında biyografi türü çalışmalar giderek artmaktadır. Ancak Endülüs Emevî Devleti tarihi ile ilgili çalışmalara baktığımızda biyografi türü eserler yok denecek kadar azdır. Biz de bu boşluğu doldurmaya yardımcı olması adına böyle bir çalışma yapma fikrine sahip olduk.

Araştırmanın Konusu

Araştırmamız, tarihi bir şahsiyeti inceleyen biyografi çalışması olup Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman'ın dönemini 350-366 (961-976) kapsamaktadır. Hakem b. Abdurrahman öncesi Endülüs Emevî tarihine kısa bir bakış, Hakem b. Abdurrahman'ın Halifelik öncesi hayatı ve Halife oluşu, dönemindeki siyasî ve askerî olaylar ve son olarak dönemindeki kültürel alanlardaki faaliyetler araştırmamızın başlıca konularını oluşturmaktadır.

Araştırmanın Önemi

Endülüs tarihi ve medeniyeti ile ilgili İslâm tarihi alanında yapılan çalışmalar Asr-ı Saâdet, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler tarihine nazaran sönük kalmaktadır. Elbette bunda Müslümanların Endülüs'ten tard edilmesi, büyük ve göz kamaştırıcı bir medeniyetin inkıza uğraması ve yazma eserlerin toptan yok edilmesi gibi sebepler önemli rol oynamaktadır. Ancak söz konusu medeniyetin özellikle günümüz Avrupasının aydınlanması ve ilerlemesinde oynadığı rol inkâr edilemez bir gerçektir. Bu yüzden Endülüs tarihi başlangıcından sonuna kadar üzerinde inceleme yapılmayı hak eden bir alan olarak durmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Araştırmamızın amacı tarihe mâl olmuş bir devlet adamını ve dönemini kaynaklardaki verilere bağlı kalarak elden geldiğince objektif davranarak değerlendirmeye tâbi tutmaktır. Öte yandan araştırmamızı yaparken ilgili alana katkı sunma ve çalıştığımız konu hakkında genel bir izlenim ortaya koyma temel amaçlarımızdan biri olmuştur.

Araştırmanın Yöntemi

Tez, yazılma aşamasından geçmeden önce konumuz ile ilgili genel İslâm tarihi kaynaklarını, tabakât kitaplarını ve Endülüs tarihi ile ilgili tarihçilerin eserlerini tespit ettik. Bununla birlikte Endülüs tarihi ile ilgili yapılan araştırmaları da tespit ettik.

Böylece hem birinci el kaynaklardan hem de araştırmalardan istifade etmiş olduk. Özellikle alıştığımız Hakem b. Abdurrahman döneminin 350-366 (961-976) ilgilendiren kaynaklarda bu dönem ile ilgili yeterince malumat bulduğumuzu belirtmek isteriz. Kaynak ve araştırmalar kullanılırken zaman zaman farklı rivayetler ve görüşler tespit edilmiş ve bunlar tenkide tâbi tutularak incelenmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar ve Araştırmalar

Çalışmamız 350-366 (961-976) yılları arasını içerdiğinden ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarına müracaat etme durumumuz söz konusu olmamıştır. Bununla birlikte ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarının çoğunda Endülüs Emevî hükümdarları ile ilgili yok denecek kadar az malumat bulunması hasebiyle “Hakem b. Abdurrahman ncesi Endülüs Emevî Devleti tarihine kısa bir bakış” adlı bölümde de ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarından istifade edemedik.

Elimizdeki Endülüs tarihine dair kaynakların ilk rneği olma özelliğine sahip *Kitâbu't-târih*'in müellifi Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî (. 238/853)¹ Kurtuba doğumlu aynı zamanda Malikiiliğin Endülüs'teki önde gelen temsilcilerindendir.² Eserinde kendisi ve vefatından sonra ğrencisi bazı eklemeler yapmak suretiyle Endülüs'n fethi ve III. Abdurrahman'a kadar Endülüs idarecilerinden vs. bahsetmektedirler.³ Dolayısıyla bu eserden sadece II. Hakem ncesi Endülüs tarihini inceleme kapsamında yararlandık.

Endülüs'n ilk profesyonel tarihçisi ve coğrafyacısı olarak kabul edilen Ahmed b. Muhammed er-Râzî (. 344/955)⁴ zellikle Endülüslü ve başka tarihçiler olmak üzere eserlerini büyük ölçüde onun *Ahbâru mulûki'l-Endelüs* adlı eserine dayandırdıkları için büyük önem arzeden bir tarihçidir. Bu eserinde İber yarımadasının coğrafî zellikleri, Roma ve Vizigot dönemleri İspanya tarihi ve Müslümanların fethinden kendi yaşadığı döneme kadarki yaklaşık üç asır boyunca Endülüs'n tarihinden bahsetmektedir. Ancak er-Râzî'nin bu eserinin günümüze yalnızca *Cronica del Moro Rasis* adıyla İspanyolca bir tercümesi ulaşmıştır. Bu İspanyol tercüme de Portekizce bir tercümenin tercümesidir.⁵ Dolayısıyla bu eserden istifade etme imkânımız olmamıştır.

¹ Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî, *Kitâbu't-târih*, Beyrut 2008.

² Hakkında detaylı bilgi için bk. Tahsin Grgn, “İbn Habîb es-Sülemî”, *DİA*, XIX (Ankara 1999), s. 510-513.

³ Mehmet zdemir, “Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları zerine (I) (Endülüs'e Ait Kaynaklar)”, *AÜİF*, XIV, 2009, s. 13.

⁴ Müellif ilgili detaylı bilgi için bk. Mehmet zdemir, “Ahmed b. Muhammed er-Râzî”, *DİA*, XXXIV (Ankara 2007), s. 478-79.

⁵ Bununla ilgili bk. zdemir, “Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları zerine”, *AÜİF*, XIV, s. 14.

Hayatını çalışma konusu edindiğimiz Hakem b. Abdurrahman'dan bir yıl sonra vefat etmesine rağmen İbnü'l-Kûtiyye'nin (ö. 367/977)⁶ *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* adlı eserinde II. Hakem'in ve babası III. Abdurrahman'ın dönemleri ile ilgili malumat bulamadık. Zira İbnü'l-Kûtiyye eserinde Endülüs'ün fethinden emîr Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman zamanına kadar olayları muhtasar bir şekilde ele almıştır. Biz de II. Hakem öncesi Endülüs Emevî tarihine bakış adlı bölümde bu eserden yeri geldiğince istifade ettik. Müellifi meçhul olmakla birlikte II. Hakem'in babası III. Abdurrahman zamanında 290-350 (912-961) yazıldığı bilinen *Ahbâru Mecmû'a* adlı eser Endülüs'ün fethinden sonra III. Abdurrahman'ın vefat yılı olan 350 (961) yılındaki vefatına kadarki olayları kapsamaktadır. Dolayısıyla bu eserden de yeri geldiğince sadece bir bölümde yararlandık.

Başvurduğumuz müellifler arasında II. Hakem dönemine en yakın tarihte yaşayan İbn Hazm'dır (ö. 456/1064).⁸ Onun *Cemheretü ensâbi'l-'Arab* adlı eseri konumuz ile ilgili kısa ve fakat önemli malumatlar vermiştir. “Endülüslü tarihçilerin sultanı” ünvanıyla bilinen İbn Hayyân (ö. 469/1076)⁹ Hakem b. Abdurrahman dönemine en yakın tarihçilerdendir. Eseri *el-Muktebes*'te konumuz açısından son derece önemli bilgilerden yararlanma fırsatı bulduk. On cilt olduğu rivayet edilen ve Endülüs'ün fethinden II. Hakem döneminin sonuna kadar anlattığı geniş hacimli eseri günümüze kadar önemli eksiklikleriyle birlikte gelebilmiştir.¹⁰ Eserin konumuz ile alakalı neşrinde II. Hakem'in 360-364 (970-974) yılları arası anlatılmakta olup özellikle dış siyaset ile ilgili yer alan bilgilerden mümkün olduğunca yararlanılmıştır.

Geç dönemde ele alınmış olmakla birlikte Endülüs tarihi ile ilgili bilgiler konusunda vazgeçilmez bir kaynak konumunda olan İbn İzârî'nin (ö. 712/1312'den sonra)¹¹ *el-Beyânu'l-Muğrib* adlı eseri araştırmamız açısından en fazla başvurduğumuz kaynakların başında gelmektedir. İbn İzârî bu eserinde titiz bir özetleme tekniği uygulamış, bunu yaparken de kullandığı kaynaklardaki bilgilerin özünü almaya çalışmış bir müelliftir. Onun birçok umumî tarih, şehir tarihi, coğrafya ve tabakât türü kaynaklarından yararlanması eserinin önemini arttırmaktadır.

⁶ Muhammed b. Ömer b. Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Kahire 1989.

⁷ *Ahbâru Mecmû'a fî fethi'l-Endelüs ve zikri umerâihâ* (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Beyrut 1410/1989.

⁸ Ali b. Ahmed b. Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab* (nşr. Lêvi-Provençal), Mısır 1948.

⁹ Halef b. Hayyân, *el-Muktebes fî ahbâri beledi'l-Endelüs* (nşr. Abdurrahman Ali el-Haccî), Beyrut 1965.

¹⁰ İbn Hayyân, tarihçiliği ve eserleriyle ilgili bk. Özdemir, “Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüs'e Ait Kaynaklar)”, s. 15-16. Ayrıca hayatı için bk. Özdemir, “İbn Hayyân”, *DİA*, XX, s. 37-38.

¹¹ Ahmed b. Muhammed b. İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib fî ahbâri mulûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (nşr. G. S. Colin, E.Levi Provençal), I-II, Beyrut 1980.

Araştırmamız ile ilgili detaylı bilgiler bulabildiğimiz tarihçi İbn Haldûn'un (ö. 808/1406)¹² dünya tarihi niteliği taşıyan *Kitâbu'l-İber*'i çoğu kez müracaat ettiğimiz kaynaklar arasında yer almıştır. O, bu eserinde II. Hakem'in halife oluş süreci, dış politikası ve entelektüel kişiliği ile ilgili bilgileri eserinde muhtasar ve fakat özlü bir şekilde vermiştir. Endülüs ile ilgili siyasî, coğrafi ve kültürel olarak eserinde detaylı bilgiler bulabildiğimiz bir diğer tarihçi el-Makkarî'dir (ö. 1041/1632).¹³ Onun *Nefhu't-tîb* adlı eseri araştırmamızın her safhasında başucu kitabı olma özelliğini taşımıştır.

Endülüs'te etkili bir bürokrat ve tarihçi olan İbnü'l-Hatîb'in (ö. 776/1374-75)¹⁴ eserleri de araştırmamız için son derece yararlı olmuştur. Söz konusu tarihçinin Endülüs'ün siyasî ve kültürel tarihine dair yazdığı eserlerden birisi *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*'dır. O, bu eserini kaleme alırken İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977), İbn Bessâm (ö. 542/1147) ve İbn Sâhibussalât (ö. 594/1198'den sonra) gibi kendinden önceki müelliflerin eserlerinden yararlanmıştı. Yine onun yararlandığımız eserlerinden bir diğeri *A'mâlu'l-a'lâm*'dir. O, bu eseri İslâm dünyasında çocuk yaşta tahta çıkmış kimseleri tanıtmak ve bu hususun meşru olduğunu ispatlamak gayesiyle yazmaya başlamışsa da bu çerçeveyi aşarak umumî bir İslâm tarihi kaleme almıştır.¹⁵ Üç bölümden müteşekkil olan bu eserin Endülüs tarihine dair kısmı *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye* adıyla, Mağrip tarihine dair kısmı ise *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî fi 'asri'l-vasît* adıyla neşredilmiştir. Eserin neşredilen bu kısımlarından mümkün mertebe yararlandık.

Müellifi bilinmeyen ve Ahmed er-Râzî'den önemli ölçüde iktibaslarda bulunan *Zikru bilâdi'l-Endelüs*¹⁶ adlı eser özellikle kaynaklardaki muhtelif bilgileri karşılaştırma açısından bizlere kolaylık sunmuştur.

İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233)¹⁷ *el-Kâmil fi't-târîh*, Nüveyrî'nin (ö. 733/1333)¹⁸ *Nihâyetü'l-ereb*, Zehebî'nin (ö. 748/1348)¹⁹ *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*' ve *Târîhu'l-İslâm* adlı eserleri

¹² Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Kitâbu'l-İber ve divânü'l-mübtede* ve *'l-haber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'asâruhum min zevi's-sultâni'lekber* (nşr. Halil Şehâde), I-VII, Beyrut 2001.

¹³ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-râtib* (nşr. İhsân Abbâs) I-VIII, Beyrut 1988.

¹⁴ Muhammed b. Abdillâh b. Hatîb, *el-İhâta fi ahbâri Gırnata* (nşr. Muhammed Abdullâh İnân), I-IV, Kahire 1974; a.mlf, *A'mâlu'l-a'lâm fi men büyi'a kable'l-ihtilâm min mulûki'l-İslâm (Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye)*, (nşr. Lêvi-Provençal), Beyrut 1956; *Târîhu'l-Mağribi'l-Arabî fi 'asri'l-vasît*, (nşr. Ahmet Muhtâr el-Abbâdî, Muhammed İbrâhim el-Kettânî) Dârülbeyzâ 1964.

¹⁵ Özdemir, "Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine", *AÜİF*, XIV, s. 18.

¹⁶ *Zikru bilâdi'l-Endelüs* (nşr. Luis Molina), Madrid 1983.

¹⁷ Ali b. Muhammed b. el-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (nşr. Ebi'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî), I-XI, Beyrut 1987.

¹⁸ Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni edeb* (nşr. Abdülmecid Tarhîni), I-XXIII, Beyrut 2004.

¹⁹ Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*' (Şuayb el-Arnâut), I-XXV, Beyrut 1981-1982; a.mlf, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), I-XXXXXIII, Beyrut 1989.

konumuz ile ilgili çok kısa bilgiler içermiş olduklarından dolayı yeri geldiğinde bunlara atıfta bulunduk.

Endülüs'e ait tabakat türü eserleri araştırmamız açısından oldukça yararlı olmuştur. Kurtuba'da görev yapan kâdılarının hayatlarından bahseden Huşenî'nin (ö. 361/971)²⁰ *Kudâtu Kurtuba ve ulemâi İfrikîyye* adlı eseriyle içerisinde Endülüslü hekim ve filozoflardan bahseden İbn Cülcül'ün (ö. 384/994)²¹ *Tabakâtu'l-etubbâ ve'l-hukemâ*, adlı eserleri konumuz açısından birçok kez başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Endülüslü devlet adamları ve âlimler ile ilgili biyografi yazan ilk kimse olma özelliğine sahip İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013)²² *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs* adlı eseri yararlandığımız tabakat türü kaynakların başında gelmektedir. Eserin başlangıcında Endülüs Emevî hükümdarları ile ilgili muhtasar bilgileri içeren bir giriş kısmı mevcuttur. Bu giriş kısmından sonra alfabetik sıra gözetilerek farklı alanlarda meşhur olmuş âlimlerin biyografileri sunulmaktadır.

Endülüs'te kâdılık görevinde bulunmuş bir kimse olan Sâid el-Endelüsî'nin (ö. 462/1070)²³ *Tabakâtü'l-ümem* adlı eseri içerisinde önemli bilgileri taşıması açısından bizler için yararlı olmuştur. Eserinde geçmiş milletlerin ilim karşısında takındıkları tavır ve bununla ilgili yapmış oldukları faaliyetlerden haber vermektedir. Aynı zamanda "Endülüs'te İlimler" başlığı altında fetihten itibaren değişik ilim dallarındaki gelişmeler ve bazı ilim dallarında öne çıkan simalar ve eserleri tanıtmaktadır. İbnü'l-Faradî'nin eserine yazılmış ilk zeyl olma özelliğine sahip Humeydî'nin (ö. 488/1095)²⁴ *Cezvetü'l-muktebis*'i de araştırmamızda birçok kere başvurduğumuz eserler arasında yerini almıştır. Eserine Endülüs Emevî hükümdarları hakkında genel bir malumat sunarak başlayan Humeydî daha sonra hadisçiler, fakihler, edipler ve tarihçiler hakkında bilgiler vermektedir. Yine araştırmamız açısından önemli bir diğer eser İbnü'l-Faradî'nin eserine zeyl niteliğinde yazılmış olan İbn Beşkuvâl'in (ö. 578/1182-3)²⁵ *Kitâbu's-sıla*'sıdır. Onun bu eserinde Endülüs'ün siyasal, kültürel ve sosyal tarihi ile ilgili çok kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Humeydî'nin eserinin zeyli niteliğinde olan ve

²⁰ Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Kudâtu Kurtuba ve 'ulemâi İfrikîyye* (nşr. Seyyid İzzet Attâr), Kahire 1372/1953.

²¹ Süleymân b. Hassân b. Cülcül, *Tabakâtu'l-etubbâ ve'l-hukemâ* (nşr. Fuâd Seyyid), Beyrut 1985.

²² Abdullah b. Muhammed b. Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs* (nşr. Beşşâr Avvâd), I-II, Tûnus 2008.

²³ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem* (nşr. P. Louis Cheikho), Beyrut 1912.

²⁴ Muhammed b. Ebî Nasr el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l (fî târihi ulemâi)-Endelüs* (nşr. Muhammed Beşşâr Avvâd), Tûnus 2008.

²⁵ Halef b. Abdülmelik b. Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1990.

araştırmamız açısından önemi haiz bir diğer eser Dabbî'nin (ö. 599/1203)²⁶ *Buğyetü'l-mültemis*'idir. Eserlerinden çokça istifade ettiğimiz bir diğer tarihçi Endülüslü İbnü'l-Ebbâr'dır (ö. 658/1260).²⁷ Onun *et-Tekmile li kitâbi's-sıla* adlı eseri isminden de anlaşılacağı üzere İbn Beşkuvâl'in eserine zeyl niteliğinde yazılmıştır. Bu eserinde Endülüslü ilim ve edebiyat adamlarının biyografileri yer almaktadır. Bir diğer eseri *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*' araştırmamız açısından büyük önemi haiz olmuştur. Mağrib ve Endülüs tarihi ile ilgili kıymetli bilgileri içeren eserinde aynı zamanda XIII. yy'a kadar yaşamış bazı hükümdar, vezir ve âlimlerin biyografileri yer almaktadır.

Araştırmamızda İslâm coğrafyacılarının hazırlamış oldukları eserlerden de istifade ettik. İbn Hurdazbih'in (ö. 300/912-13)²⁸ *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, İstahrî'nin (ö. 340/951-52'den sonra)²⁹ *Kitâbu'l-mesâliki'l-memâlik*, Bekrî'nin (ö. 487/1094)³⁰ *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229)³¹ *Mu'cemu'l-buldân*, Himyerî'nin (ö. 727/1327)³² *er-Ravdu'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331)³³ *Takvîmü'l-buldân* ve Zührî'nin (ö. XIV. yy ortalarında)³⁴ *Kitâbu'l-cuğrafyâ* eserlerinden rivayetlerde geçen yer isimlerinin tespiti noktasında yararlanılmıştır.

Konumuz ile ilgili son dönem araştırmalarına bakacak olursak ülkemizde Hakem b. Abdurrahman hakkında yapılmış müstakil ilmî veya akademik bir çalışmaya tesadüf etmedik. Araştırmamız sırasında İslâm dünyasında da bu konu ile ilgili özel bir çalışmayla karşılaşmadığımızı belirtmek isteriz. Bu arada yeri gelmişken Hakem b. Abdurrahman ile ilgili Manuel Ocana Jimenez'in yazmış olduğu ve 1976 yılında İspanya'da basılmış olan *al-Hakam al-Mustansır-Billâh* adlı kitaba ulaşamamış olmamızdan ötürü bu eserden yararlanamadığımızı belirtmek isteriz.

Araştırmamızın önemli bir kısmını kapsayan II. Hakem devrinde Endülüs'te ilmî ve fikrî canlılık ile ilgili *Cuhûdu'l-Hakem el-Mustansır fi tetavvuri'l-hareketi'l-ilmiyye fi'l-Endelüs*³⁵ adlı makale bizler için faydalı olmuştur. Bu makalede Hakem'in kişiliği,

²⁶ Ahmed b. Yahya b. Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), I-II, Kahire-Beyrut 1989.

²⁷ Muhammed b. Abdillâh b. Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*' (nşr. Hüseyin Mu'nis), I-II, Kahire 1963-1964; a.mlf, *et-Tekmile li kitâbi's-sıla* (nşr. Abdüsselâm Hirâs, I-IV, Beyrut 1995).

²⁸ Ubeydullâh b. Ahmed b. Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M.J. De Goeje), Leyden 1889.

²⁹ İbrahim b. Muhammed el-İstahrî, *Kitâbu'l-mesâliki'l-memâlik* (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1870.

³⁰ Abdullâh b. Abdülazîz el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M.G. Slane), Cezayir 1857.

³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Beyrut 1397/1993.

³² Muhammed b. Abdülmün'im el-Himyerî, *er-Ravdu'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr* (nşr. İhsân Abbâs), Beyrut 1984.

³³ Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ali, *Takvîmü'l-buldân* (nşr. J. T. Reinaud, M. G. De Slane), Paris 1840.

³⁴ Muhammed b. Ebî Bekr, *Kitâbu'l-cuğrafyâ* (nşr. Muhammed Hâc Sâdık), İskenderiye ts

³⁵ Vâil Ebü Sâlih, "Cuhûdu'l-Hakem el-Müstansır fi tetavvuri'l-hareketi'l-ilmiyye fi'l-Endelüs", *Mecelle Dirâsât Endelüsiyye*, VI, Tunus, 1411/1991.

hocaları, ilmî birikimi, Endülüs ahalisinin çocuklarını ilme teşvik için yaptığı faaliyetler, bilginlere karşı saygı ve sevgisi ve onlara kitap telif etmeleri için verdiği destek ve nihayet kitaplara karşı olan iştiyakı ile ilgili hususlara başlıklar altında değinilmiştir.

Araştırmacılardan Endülüs siyasî ve kültürel tarihi ile ilgili fetihten sonuna kadar yazdığı eser ile Muhammed Abdullah İnân³⁶ ve sadece Endülüs siyasî tarihini anlatan Abdülmecîd en-Na'naî'nin³⁷ eserleri çalışmamızda yararlandığımız araştırmaların başında gelmektedir.

Endülüs Emevî Devleti ile Fâtımî Devleti ilişkilerinin detaylı bir şekilde anlatıldığı Sülavî,³⁸ Sâmiye Mustafa Mes'ûd³⁹ ve Ahmed Muhtâr el-Abbâdî'nin⁴⁰ araştırmaları da istifade ettiğimiz eserler arasında yer almıştır. II. Hakem döneminde Endülüs medeniyeti ve toplumsal ilişkileri ile ilgili eserlerinden faydalandığımız diğer araştırmacılar Kemal Seyyid Ebû Mustafa⁴¹ ve Abdülazîz Sâlim'dir.⁴²

Avrupalı araştırmacılardan Lêvi-Provençal,⁴³ Dozy,⁴⁴ Julian Ribera,⁴⁵ ve Philip Hitti'nin⁴⁶ eserleri de çalışmamızda bizlere kolaylıklar sunmuştur. Bunun yanında Emîr Şekîb Arslân,⁴⁷ Ziya Paşa,⁴⁸ Hasan İbrahim Hasan,⁴⁹ Hakkı Dursun Yıldız,⁵⁰ Mehmet Özdemir,⁵¹ ve Lütfî Şeyban⁵² gibi isimlerin telifleri de bizler için yararlı olmuştur.

Son olarak *DİA* ve *İA* gibi ansiklopedilerde konumuz ile ilgili direkt veya dolaylı olarak yer alan maddelerin, önem arzeden kanaatler ortaya koyması ve sunmuş oldukları geniş

³⁶ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü 'l-İslâm fi 'l-Endelüs*, I-II, Kahire 1417/1997.

³⁷ Abdülmecîd en-Na'naî, *Târîhu 'd-devleti 'l-Emeviyye fi Endelüs*, Beyrut 1986.

³⁸ Ahmed b. Hâlid b. es-Sülavî, *el-İstiksâ liahbâri düveli 'l-Mağribi 'l-Aksâ*, Beyzâ 1952.

³⁹ Sâmiye Mustafa Mes'ûd, *el-'Alâkâtu beyne 'l-Mağrib ve 'l-Endelüs fi 'asri 'l-Hilâfeti 'l-Emeviyye*, İskenderiye 2000.

⁴⁰ Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, *Dirâsât fi târihi 'l-Mağrib ve 'l-Endelüs*, İskenderiye ts.

⁴¹ Kemâl Seyyid Ebû Mustafa, *Dirâsât Endelüsüyye fi 't-târîhi ve 'l-hadâra*, İskenderiyye 1997.

⁴² Abdülazîz Sâlim, *Kurtuba hâdiratu 'l-hilafe fi 'l-Endelüs*, I-II, Beyrut 1981.

⁴³ Lêvi-Povençal, *el-Hadâratü 'l-Arabiyye fi İspanya* (Arapça trc. Tâhir Ahmed Mekki), Kahire 1414/1994.

⁴⁴ Reinhart Pieter Anne Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne 'Spanish Islam'* (İngilizce trc. F. Griffin Stokes), London 1972.

⁴⁵ Julian Ribera, *el-Mektebâtu ve hevâtu 'l-kütübi fi İspânyâ el-İslâmiyye* (Arapça trc. Cemâl Muhammed Muhriz), I-II, Kahire 1958; a.mlf, *et-Terbiyyetül 'l-İslâmiyye fi 'l-Endelüs* (Arapça trc. Tâhir Ahmed el-Mekki), İskenderiye 1994.

⁴⁶ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Târîhi* (Trc. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1989.

⁴⁷ Emîr Şekîb Arslân, *Târîhu Gazavâtîl-'Arab fi Fransa ve Suvîsre ve İtalya ve Cezâiri 'l-bahri 'l-mutavassıt*, Beyrut ts.

⁴⁸ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi* (nşr. Yasemin Ödük, Kâzım Masumi, Fatma Şahin), I-IV, İstanbul 2007.

⁴⁹ Hasan İbahim Hasan, *Siyasi-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (Trc. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), I-VI, İstanbul 1992.

⁵⁰ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi "Endülüs Emevileri"*, I-XV, İstanbul 1992.

⁵¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, Ankara 2012; a.mlf, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, Ankara 2012.

⁵² Lütfî Şeyban, *Reconquista Endülüste Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İstanbul 2010.

kaynakça ile çalışmamıza oldukça katkıları olmuştur. Bu maddeler çok fazla olduğundan dolayı bunları bibliyografya kısmında vermeyi uygun gördük.

BÖLÜM 1: HAKEM B. ABDURRAHMAN ÖNCESİ ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Araştırmamızın esas konusu olan Hakem b. Abdurrahman ve dönemine geçmeden önce Endülüs'ün fethi, Endülüs'te valiler dönemi ve son olarak Endülüs Emevî Devleti siyâsî ve kültürel tarihinin genel bir panoramasının çizilmesinin yararlı olacağı kanaatini taşımaktayız.

Endülüs kelimesinin kökeni ve coğrafyası ile ilgili olarak şunları zikredebiliriz. Endülüs,⁵³ Akdeniz'in Batı kısmında bulunan İberik (İberya) yarımadasının Arapça ismi olarak bilinmektedir. Arap tarihçileri ve coğrafyacıları bugün İspanya ve Portekiz devletlerinin yer aldığı topraklara bu ismi vermiştir.⁵⁴ Öncesinde Yunanlılar bu yarımadaya İberya, Romalılar ise İspanya adını vermişlerdi.⁵⁵ Endülüs kelimesinin kökeni hakkında tam olarak tespit yapılamamakla⁵⁶ birlikte İbnü'l-Esîr bu bölgeye ilk defa yerleşenlerin "Endelüş" adlı bir kavim (Vandallar) olduğundan ve daha sonra kelimenin sonundaki ş harfi s yapılarak Arapçalaştırıldığından bahsetmektedir.⁵⁷ Öte yandan Akdeniz'in Kuzey taraflarının Araplar tarafından "Endelüş" olarak adlandırıldığını İbn Haldûn eserinde zikretmektedir.⁵⁸

Kuzey Afrika'yı Avrupa kıtasına bağlama niteliği taşıyan Endülüs, jeopolitik açıdan son derece önemli bir konuma sahipti. Birçok büyük ve müstahkem şehri bünyesinde barındıran Endülüs'ün ılıman iklimi, verimli toprakları ve sık ormanlıkları vardı.⁵⁹ Yarımadanın bu özellikleri o dönemde en azından Kuzey Afrika bölgesindeki Müslümanlar tarafından bilinmekteydi. O sıralar Emevî hâkimiyetinde Doğuda Çin sınırlarına Batı'da ise Atlas okyanusuna kadar uzanmış geniş bir bölgeyi kontrolleri altında bulunduran Müslümanların Endülüs üzerinden Doğuya doğru hareket ederek İstanbul'u fethetme ve akabinde başkent Şam'a ulaşma gibi bir düşünceleri olduğundan tarihçiler bahsetmektedirler.⁶⁰ Bu durum Müslümanların Endülüs'ü fethetme hususunda ne kadar arzulu olduklarını gözler önüne sermektedir.

⁵³ Endülüs'ün coğrafyası ile ilgili detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, s. 165-186; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 87-90.

⁵⁴ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 36-37; Himyerî, *er-Ravdu'l-mi'târ*, s. 32.

⁵⁵ Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s. 43.

⁵⁶ Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 264.

⁵⁸ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 149.

⁵⁹ Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 126.

⁶⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 150-151; Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 204, 233.

Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) zamanında 91 yılı Ramazan ayında (Temmuz 710) İfrîkiye valisi Mûsâ b. Nusayr (ö. 99/717) öncelikle Berberî komutanı Tarîf b. Mâlik'i 400 piyade 100 süvariden meydana gelen bir birliğin başında Endülüs'e keşif yapması için gönderdi. Tarîf dört gemiyle İspanya'nın Güney kıyılarında yer alan daha sonradan Cezîretu Tarîf şeklinde isimlendirilen adaya sefer düzenleyerek burayı fethetti ve birçok esir ve ganimet ele geçirerek geri döndü.⁶¹

Mûsâ b. Nusayr, göndermiş olduğu keşif birliğinden sonra Endülüs'e gidecek fetih ordusunun başına azatlısı ve Tanca şehri valisi olan Berberî asıllı Târik b. Ziyâd'ı (ö. 102/720) tayin etmiştir. Büyük çoğunluğu Berberîlerden müteşekkil 7000 kişilik ordu İspanya'nın Güney'ine çıktuktan sonra süratli bir şekilde Kuzey'e doğru harekete geçmiştir. Vizigot kralı Rodrigo ile Şezûne (Sidonia) şehri civarındaki Lekke vadisinde yapılan savaş sekiz gün sürmüştür ve sonunda Vizigot ordusu bozguna uğramıştır (5 Şevvâl 92/26 Temmuz 711).⁶²

Târik savaşı kazandıktan sonra sırasıyla Kurtuba (Cordoba), Gırnata (Granada), Tuleytula (Toledo) ve Medînetü'l-Mâide gibi birçok Endülüs şehrini kısa zamanda ele geçirmiştir.⁶³ Târik'in Endülüs'e geçişinden bir yıl sonra 93 (712) yılında Mûsâ b. Nusayr 18.000 kişilik bir orduyla Endülüs'e geçmiştir. Hedefi Tarık ile birlikte Endülüs'ün fethini tamamlamaktır.⁶⁴ Mûsâ da farklı bir güzergâhtan hareket ederek İşbiliyye (Sevilla) ve Karmûne (Carmona) gibi şehirleri kısa bir sürede fethederek azatlısı Târik ile buluşmuştur.⁶⁵ Daha sonra bu iki komutan beraber hareket ederek Saragossa (Zaragoza) ve Barcelona gibi Kuzey İspanya'daki mühim şehirleri fethetmişler akabinde Pirene dağlarını geçerek Güney Fransa içlerine doğru ilerlemişlerdir.⁶⁶

Daha sonra Musa b. Nusayr ile Tarık b. Ziyad arasında çıkan bir anlaşmazlıktan ötürü Halife Velîd b. Abdülmelik onları Şam'a çağırmıştır.⁶⁷ Mûsâ Endülüs'ten ayrılırken oğlu Abdülazîz'i yerine vali olarak bırakmıştır. Bundan sonra Endülüs'te "Valiler dönemi" diye bilinen devir başlamıştır. 42 yıl devam eden bu dönemde Endülüs'te 21 tane vali görev yapmıştır.

⁶¹ *Ahbâru Mecdû'a*, s. 16-17.

⁶² Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî (ö. 238/853), *Kitâbu't-târih*, Beyrut 2008, s. 144; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 249.

⁶³ İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 35.

⁶⁴ Atçeken, *Endülüs'ün fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s. 68.

⁶⁵ *Ahbâru Mecdû'a*, s. 24-26.

⁶⁶ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 273-74.

⁶⁷ İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 35-36.

Emevî devletinin Abbâsîler tarafından 750 yılında yıkılmasından sonra Endülüs belli bir süre daha valiler tarafından yönetilmiştir. Doğu da Abbâsîlerin katliamından kaçan Emevî Halifelerinden Hişâm b. Abdülmelik'in (105-125/724-743) torunu Abdurrahman b. Muaviye (139-172/756-788) sırasıyla Kuzey Afrika ve oradan Endülüs'e gitmiştir. Endülüs'e gidene kadar pek çok zorlukla karşılaşan Abdurrahman Fas'ta bulunduğu sıralarda Endülüs'teki Emevî hanedanlığına mensup olanlar ile mektuplaşarak onları kendi etrafında kenetlenmeye çağırmıştır. Onlar da bu çağrıya olumlu cevap verip Abdurrahman'ın yanlarına gelmesi için kendisini Endülüs'e davet etmişlerdir.⁶⁸ Bu sırada Endülüs'te vali Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihri bulunuyordu. Yûsuf, Emevî prensi Abdurrahman'ın Endülüs'teki hâkimiyeti ele almak için harekete geçtiğini öğrenince önlemler almaya çalıştı. Ancak Abdurrahman süratle hareket ederek durumu lehine kullanmayı bildi. Nihayet 138 (756) yılının Kurtuba'yı ele geçirip Yûsuf el-Fihri'nin Endülüs'teki hâkimiyetine son vermiş ve böylece Endülüs Emevî Devleti'ni kurmuştur.⁶⁹

Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı olan I. Abdurrahman kendisine başkent olarak Kurtuba'yı seçmişti. Otuz yılı aşkın bir süre ülkesini yöneten I. Abdurrahman bayındırlık faaliyetlerine son derece önem gösteren bir kişi olmuştur. Döneminde birçok yollar, su kanalları, mescidler, sayısız çeşmeler, hamamlar, sahillerde limanlar yapılmıştır. Kurtuba şehrinin eskiyen surları onarılmış, Şam'dan getirilen bitki ve ağaç çeşitleriyle bahçelerin ve caddelerin düzenlemeleri gerçekleştirilmiştir. I. Abdurrahman döneminde hiç kuşkusuz imar faaliyetlerinin başında Kurtuba Ulu Caminin inşası gelmekteydi. I. Abdurrahman o zamana kadar yarısı mescit olarak kullanılan San Vicente kilisesinin diğer yarısını da mescit yapmak için Hristiyan halkı ikna etmiştir. Buna göre Abdurrahman kilisenin diğer yarısını Hristiyanlardan satın almış ve önceden fetih zamanında Kurtuba dışında yıkılmış veya terk edilmiş bazı kiliseleri tamir etmelerine ve kullanımalarına izin vermiştir. 169-170 (785-786) yıllarında yapının kilise olan tarafı yıkılarak Camiye katılmıştır.⁷⁰ O, Endülüs'teki minberlerden Abbâsîlere dua edilmesini ve hutbelerde Abbâsî Halifelerinin isimlerinin okutulmasını yasaklamıştı.⁷¹ Bütün ailesi Abbâsîler tarafından kılıçtan geçirilen, büyük zorluklar ile Şam'dan Endülüs'e geçen ve burada Endülüs

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 123.

⁶⁹ İbn Habîb es-Sülemî (ö. 238/853), *Kitâbu't-târih*, s. 153; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 156.

⁷⁰ İbn İzâri, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 229-230; Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 560-561.

⁷¹ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 156.

Emevî Devleti'ni kuran Abdurrahman b. Muaviye 172 (788) yılında vefat etmiştir. Yerine en küçük oğlu olan I. Hişâm geçmiştir.⁷²

Bazı tarihçilerin adaleti, dindarlığı ve fazilet sahibi bir kimse olması hasebiyle Ömer b. Abdülazîz'e (99-101/717-720) benzettikleri⁷³ Hişâm b. Abdurrahman (172-180/788-796) döneminde Endülüs'te genel olarak bir huzur ve barış ortamı hâkim olmuştur. Bunda hükümdarın yukarıda saydığımız niteliklerinin payı çok büyüktür. İçeride kardeşleri Süleymân ve Abdullah'ın başını çektikleri isyandan⁷⁴ başka kendisini zor durumda bırakan bir durum söz konusu olmamıştır. Bu isyanlar çok geçmeden bastırılmıştır. I. Hişâm dış seferlere de gereken önemi göstermiştir. Yaklaşık sekiz yıl süren hükümdarlığı döneminde Kuzey İspanya ve Fransa topraklarına düzenli akınlar yapmıştır.⁷⁵ Hişâm aynı zamanda Endülüs'te Mâliki mezhebinin yayılmasına ön ayak olmuş ve İmâm Mâlik'in övgüsüne mazhar olmuştur. O, sürekli ilim meclisleri tertip eder, buradaki fakihler ile birlikte olurdu. Onlar ile istişare eder, görüşlerine itibar ederdi.⁷⁶ Hişâm, ölümünden kısa bir süre önce seçtiği oğlu Hakem'e biat edilmesini istemiş, çok geçmeden 180 (796) yılında vefat etmiştir.

Üçüncü Endülüs Emevî emîri Hakem b. Hişâm (180-206/796-822) babası gibi dindar değildi. Babasının döneminde Endülüs'te nüfuz kazanan Mâliki fukahasına karşı da sürekli mesafeli olmuştur. I. Hakem'in bu tutumundan dolayı Mâliki ulema ve onların etkisindeki avâm tabaka Endülüs'te huzursuz ve tedirgin olmuştur. Bundan dolayı başını Mâliki fukahanın çektiği bir grup devlet adamı I. Hakem'e karşı harekete geçmiştir. 189 (805) yılında giriştikleri ilk harekât başarısızlıkla sonuçlanmış eyleme katılanlardan 72 kişi idam edilmiştir.⁷⁷ Çok geçmeden yine fukahanın teşviki ile halktan büyük bir kitle I. Hakem'e karşı isyan başlatmıştır. Başkent Kurtuba'nın kenar mahallelerinden biri olan Rabad'ta çıkan büyük ayaklanmayı I. Hakem son anda bastırabilmiştir. Tarihçilerin bildirdiğine göre Rabad mahallesinde üç gün süren korkunç çatışmalar meydana gelmiş, ciddi boyutta yağma ve tahribat yapılmıştır. İbn İzârî'nin bildirdiğine göre bu çatışmalarda on binlerce insan ölmüş, isyana katılanlardan

⁷² İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 60.

⁷³ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 336.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 284-285.

⁷⁵ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 159-160; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 337-338.

⁷⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, s. 93.

⁷⁷ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 71.

üç yüzü sarayın önünde geri kalanları da bir vadi de I. Hakem tarafından asılmıştır.⁷⁸ Bu olaydan sonra I. Hakem er-Rabadî lakabı ile anılmaya başlamıştır.⁷⁹

Kuşkusuz I. Hakem dönemi iç isyanları bunlar ile sınırlı değildi. Babası I. Hişâm döneminde kardeşlerine karşı isyan eden Abdullah ve Süleymân bu kez yeğenlerinin döneminde isyan bayraklarını açmışlardır. I. Hakem döneminde Tuleytula, Mâride ve Saragossa şehirlerinde de ciddi isyanlar çıkmış ancak I. Hakem zor da olsa hepsinin üstesinden gelmeyi bilmiştir.⁸⁰ Emirliği boyunca sürekli iç isyanlar ile uğraşmak zorunda kalan I. Hakem, Kuzey'deki İspanyol devletleri ve Franklar ile mücadele etmeye pek fazla bir vakit bulamamışsa da elinden geldiği kadar kendileriyle mücadele etmeyi sürdürmüştür. Kaynaklarda I. Hakem'in Kuzey'deki İspanyol Krallıklarına karşı seferler düzenlediği bildirilmektedir.⁸¹ I. Hakem döneminde kuşkusuz dış siyasette cereyan eden en önemli olaylardan birisi Barselona'nın Franklara kaptırılmasıdır. 185 (801) yılında Franklar büyük bir orduyla Pirene dağlarını geçerek Güney'e inmişlerdir. Barselona'yı kuşatma altına alan Frank ordusu o sırada iç isyanlar ile meşgul olan I. Hakem'in yardım kuvvetleri gönderememiş olmasından ötürü şehri kolayca ele geçirmiştir.⁸² Hakem vefat etmeden kısa bir süre önce oğlu Abdurrahman'ı ondan sonra da diğer oğlu Muğîre'yi veliyaht tayin etmiştir.⁸³

Abdurrahman b. Hakem (206-238/822-852) dönemi tarihçilerin övgü ile bahsettikleri bir dönemdir.⁸⁴ II. Abdurrahman, tahta çıkmasını müteakip Endülüs'te çıkan iç isyanları⁸⁵ kolaylıkla bastırdıktan sonra ülkenin refahı ve kalkınması ile meşgul olmuştur. Döneminde saraylar restore edilmiş, şehir surları düzenlenmiş, limanlar yapılmış, dokumacılık alanında önemli gelişmeler kaydedilmiş, büyük Camiler inşa edilmiş ve para bastırılmıştır.⁸⁶ Yine onun döneminde Endülüs Emevîleri hasımları olan Abbâsî devletinin kültürel ve idari alanlarda birikimlerinden yararlanma yoluna gitmiştir. Abbâsî devletinin tecrübelerinden istifade yoluna gidilerek idarî alanlarda bazı yeni düzenlemeler yapılmıştır. Vezirlikler, sınırları belli sabit makamlar haline getirilmiştir. II. Abdurrahman iç siyasetteki başarısını dış siyasete de yansıtmiş bir

⁷⁸ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 77.

⁷⁹ Rabad isyanları ile ilgili detaylı bilgi için bk. Ahmet Nasır Yaylalı, *Endülüs Emevî Emîri Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman (Siyasi ve Askeri faaliyetleri)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004, s. 23-36.

⁸⁰ Bu isyanlar ile ilgili bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 179-186.

⁸¹ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 161; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 72-75.

⁸² İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 161; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emevîyye*, s. 199.

⁸³ Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 344.

⁸⁴ Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 347; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 163; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, XXIII, 226,227.

⁸⁵ Döneminde çıkan isyanlar ile ilgili bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 198-206.

⁸⁶ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmîyye*, s. 18.

devlet adamıydı. Tahta geçtiği ilk altı yıl boyunca İspanyol Krallıklarına karşı ya bizzat sefere çıkmış ya da ordular göndermiştir.⁸⁷

II. Abdurrahman devrinde gerçekleşen en önemli olaylardan birisi radikal Hristiyanların başkent Kurtuba'da gerçekleştirdikleri dîni taassup eylemleridir. Birkaç papazın şevke getirdiği radikal eylemciler İslâm dininin kutsallarıyla alay etmeye başlamışlardır. Müslümanların karşı koyması sonucu başkentte meydana gelen olaylar bütün ülkede infial uyandırmaya başladı. Olayların mahkemeye taşınması sonucu mahkeme bu eylemciler hakkında idam kararları vermiş, bu şekilde hâdiselerin daha fazla büyümesinin önüne geçilmiştir.⁸⁸ Birçok tarihçinin dönemi hakkında iftihar ile bahsettiği II. Abdurrahman ömrünün otuz yılını emîr olarak geçirmiştir. Ölümüne yakın oğlu Muhammed'i veliht tayin eden II. Abdurrahman 3 Rebûlâhir 238 (22 Eylül 852) yılında vefat etmiştir.

Beşinci Endülüs Emevî hükümdarı Muhammed b. Abdurrahman (238-273/852-886) dönemi Endülüs'te tam manasıyla isyanların patlak verdiği bir dönemdir. Tuleytula, Maride, Saragossa, Ronda, Reyvo, Cezîretü'l-Hadra ve Santaver şehirlerinde çıkan isyanlar I. Muhammed'i bir hayli uğraştırmıştır. Bu isyanların hepsi güçlükle bastırılmıştır. Ancak I. Muhammed'in döneminde çıkan isyanlardan biri var ki ancak torunun oğlu olan Abdurrahman b. Muhammed zamanında bastırılabilmiştir. Bahsettiğimiz isyan İspanyol asıllı Müslüman (Müvelled) olan bir aileden gelen Ömer b. Hafsun isyanıdır.⁸⁹ Etrafına birkaç kişi toplayıp Reyvo şehrindeki müstahkem Bobastro dağına kendisine karargâh edinen Ömer şehrin valisinin kendisine gönderdiği birlikleri imha ederek hâkimiyetini genişletmiştir. Emîr I. Muhammed'in Kurtuba'dan gönderdiği ordularda işe yaramayınca Ömer Endülüs'te çok meşhur olmuş ve her bölgeden kendisine katılım olmuştur. Emîr I. Muhammed Endülüs'te patlak veren yoğun iç isyanlardan vakit bulup Kuzey'deki İspanyol Krallıklarına karşı peyderpey seferler düzenlemiş, neticede birçok önemli kale ve topraklar ele geçirilmiştir.⁹⁰

⁸⁷ Abdurrahman'ın İspanyol Krallık ve Kontluklarına karşı düzenlediği seferler ile ilgili bk. İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 81-88.

⁸⁸ Kurtubaki radikal Hristiyanların dîni taassup hareketleri ile ilgili bk. Reinhart Pieter Anne Dozy, *Spanish Islam* (İngilizce trc. F. Griffin Stokes), London 1972, s. 268-279; Allan Cutler, "Dokuzuncu Yüzyıl İspanyol Fedâileri Hareketi Ve Batı Hristiyanlarının Müslümanlara Yönelik Misyonerlik Faaliyetlerinin Kökenleri" (Türkçe trc. Levent Öztürk, Fatmatü'z-Zehra Kamacı), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII (2003), s. 85-113.

⁸⁹ Ömer b. Hafsun'un kişiliği ve isyana başlama esnasındaki tarihsel süreç için bk. İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu İftîâhi'l-Endelüs*, s. 103-104.

⁹⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 227-29; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 97-105; İbn Haldûn, *el-Iber*, IV, 167-169.

Emîr I. Muhammed 273 (886) yılında vefat ettiğinde yerine veliaht oğlu Münzir b. Muhammed (273-275/886-888) geçmiştir. Münzir tarihçilerin çokça methettikleri bir hükümdardır. İki sene gibi kısa bir süre tahtta kalan Münzir, hükümdarlığı boyunca babasının döneminde patlak veren ve gittikçe kötü duruma giden Ömer b. Hafsûn isyanı ile uğraşmak zorunda kalmıştır. İsyancı Ömer sınırlarını iyice genişletmiş ve artık başkent Kurtuba'yı tehdit eder hale gelmişti. Münzir devletin bütün gücünü seferber edip isyanı bastırmak ile uğraşmış ve bunda büyük ölçüde başarılı olmuştur. Ancak Münzir'in nedeni tam olarak bilinemeyen ölümü⁹¹ isyanın bastırılmasını sekteye uğratmıştır. İbnü'l-Hatîb, Münzir ölmeseydi Ömer b. Hafsun'un ele geçirilmesinin an meselesi olduğunu belirtmektedir.⁹²

Münzir'in ani ölümü sonrası başa kardeşi Abdullah b. Muhammed (275-300/888-912) geçmiştir. Abdullah'ın dönemi babası I. Muhammed ve abisi Münzir'in dönemlerinden pek farklı geçmemiştir. Endülüslülerin “el-Fitnetü'l-Kübrâ” (Büyük Fitne) adını verdikleri bu dönemi, kıyametin yaklaştığının alâmeti olarak görenler bile olmuştur.⁹³ Dönemindeki hâdiselerin en önemlisi Ömer b. Hafsûn isyanının ciddi boyutlara ulaşarak devam etmesidir. Emîr Abdullah bütün gücüyle Ömer'in üzerine gitmesine rağmen neticede başarılı olamamıştır.⁹⁴ Tuleytula ve İşbiliye gibi merkezi yerlerde çıkan diğer isyanlar⁹⁵ zaten gücünden çok şey kaybetmiş olan Endülüs Emevî Devleti'ni daha da zor duruma sokmuştur.

Abdullah döneminde vuku bulan önemli hadiselerden biri de oğlu Muhammed'in katledilmesidir. Rivayete göre emîr oğlu Muhammed'e ayrı bir ilgi gösteriyor, kendisinden sonra da onun hükümdar olmasını istiyordu. Ancak emîr'in diğer oğlu Mutarrif kardeşini babasına karşı öylesine kıskırtmıştır ki Abdullah oğlunun katledilmesine göz yummuştur. Ancak daha sonradan oğu Mutarrif'in dolduruşuna geldiğini anlamıştır. Daha sonra Mutarrif'in babası Abdullah'ı devirmek için teşebbüsleri olmuştur. Ancak darbe planları deşifre olunca babasının talimatıyla

⁹¹ *el-Beyânu'l-Muğrib*'te hastalıktan dolayı öldüğü bilgisi yer almaktadır. İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 118; İbnü'l-Kûtiyye ise Meysûr adında bir genç tarafından suikasta kurban gittiğini söylemektedir. İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, s. 114. İbnü'l-Hatîb ise Münzir'in, kendisinden sonra başa geçen kardeşi Abdullah'ın suikast tertibi sonucu öldüğünü bildirmektedir. İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, s. 26.

⁹² İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, s. 25.

⁹³ Emîr Abdullah döneminde Endülüs'ün genel durumu için bk. İbn Habîb es-Sülemî (ö. 238/853), *Kitâbu't-târih*, s. 154-156.

⁹⁴ Emîr Abdullah ile isyancı Ömer arasında vuku bulan olaylar için bk. İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 122-125, 131-133; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 172-174.

⁹⁵ Bu isyanlar ile ilgili detaylı bilgi için bk. İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 133-138; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 174-175.

öldürülmüştür.⁹⁶ Abdullah çok sevdiği oğlu Muhammed'in katlinden sonra onun oğlu olan Abdurrahman'ı yanına alarak terbiyesiyle bizzat meşgul olmaya ve onu yetiştirmeye koyulmuştur. Bu da torunu Abdurrahman'ın kendisinden sonra hükümdar olması için atılmış ilk adımdı. Yetmiş iki yıl yaşayan Abdullah, ömrünün çeyrek asrını hükümdar olarak geçirdi. 300 (912) senesinde vefat ettikten sonra yerine torunu Abdurrahman geçti.

Dedesinden tahtı devraldığı sırada 23 yaşında olan Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah (300-350/912-961) yarım asır gibi bir süre hükümdarlık yapmıştır. Endülüs Emevî Devleti içerisinde en fazla tahtta kalan hükümdardı. III. Abdurrahman'ın iktidarı Endülüs'teki en parlak devirlerden biri olarak kabul edilmektedir. III. Abdurrahman ilk iş olarak merkezî idareyi güçlendirme yoluna gitmiştir. Zira dedesi dönemindeki iç isyanların birçoğu merkezî idarenin güçsüz düşmesinden ötürü çıkmıştı. Süratli bir şekilde idarî kadrolarda önemli sayılacak değişiklikler (aziller ve tayinler) yaparak işe başlamıştır.⁹⁷ Bu icraatından sonra içerideki isyanlar ile uğraşmaya başlayan Abdurrahman kısa bir süre içerisinde Endülüs Emevî Devleti'ni en fazla uğraştıran İbn Hafsûn isyanı ve diğer bir takım iç isyanları bastırmıştır.⁹⁸

İçerideki problemleri kısa bir süre içerisinde çözüme kavuşturan III. Abdurrahman dikkatini Kuzey'de bulunan İspanyol Krallık ve Kontluklara yöneltmiştir. Bu krallık ve kontlukların çoğu Endülüs Emevî Devleti'nin yaşadığı büyük fitne dönemi olayları esnasında Endülüs topraklarına saldırarak nüfuzlarını genişletmişler ve güçlenmişlerdir. III. Abdurrahman Kuzey'deki siyasî yapılar üzerine peyderpey seferler düzenlemiş ve onları büyük ölçüde kontrol altına almıştır.⁹⁹

III. Abdurrahman döneminde Endülüs Emevî Devleti'nin dış siyasetteki tek hasmı elbette sadece İspanyol Krallık ve Kontlukları değildi. Mağrip'te Fâtımî nüfuzunun tehlikeli boyutlara ulaşması III. Abdurrahman'ı tedirgin etmiştir. Konumuzu ilgilendiren bölümde ayrıntılı bir şekilde değindiğimiz Fâtımîler ile mücadelede III. Abdurrahman gerekli tüm tedbirleri alarak hareket etmiş ve bu şekilde Mağrib'in kendi nezdinde ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu göstermiştir. Bu minvalde ilk olarak uzak Mağrib'in (Fas) Fâtımî nüfuzundan uzak tutulması için bölgede çok önemli olan

⁹⁶ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 118.

⁹⁷ Abdurrahman'ın devlet kadrolarında yapmış olduğu değişiklikler ile ilgili bk. İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 158-159.

⁹⁸ Detaylı bilgi için bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 314-320.

⁹⁹ Deytalı bilgi için bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 321-341

iki şehir Septe (Ceuta) ve Tanca ele geçirilmiş ve bu iki merkezin savunma kapasitesi güçlendirilmiştir. Böylece Endülüs ile Kuzey Afrika arasındaki yegâne ulaşım yolu olan Cebel-i Târik boğazı tamamen kontrol altına alındığı gibi, Fâtımîlerin askerî harekâtlarına zamanında müdahalede bulunma imkânı da elde edilmiş oldu.¹⁰⁰

III. Abdurrahman döneminde Kurtuba Batı'nın diplomasi merkezi haline gelmişti. Onun iş başına gelmesiyle Endülüs'te iç huzur ve siyasî bütünlük sağlanmış, Hristiyan Krallık ve Kontluklar ve Fâtımîler karşısında kazanılan başarılar X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Endülüs Emevîlerini bölgenin en güçlü devleti konumuna yükseltmiştir. Başkent Kurtuba ise bütün bu olumlu gelişmeler neticesinde Avrupa ve Akdeniz havzasının en aktif diplomasi merkezi haline getirmiştir.

Kuşkusuz III. Abdurrahman devrindeki en mühim hâdiselerden birisi hâlifelik ilânıdır. İç ve dış siyasette bölgede büyük bir huzur ve istikrar sağlayan Endülüs Emevî Emîri III. Abdurrahma 316 (929) senesinde "Nâsır lidinillâh" ünvanını alarak kendisini Halife ilan etmiş ve bu şekilde Endülüs'te imareten hilafet'e geçiş dönemi başlamıştır.¹⁰¹ Böylece Irak'ta Abbâsî ve Kuzey Afrika'da Fâtımî halifeliklerinin ardından Endülüs Emevî hilafeti ile birlikte İslâm dünyasında üç halifelik meydana gelmiştir.

Halife III. Abdurrahman, göreve başladığı andan ölümüne kadar büyük bir devlet meydana getirmeye çalışmış ve bunda büyük bir başarı sağlamıştır. O, Kurtuba'da bütün iç savaflara, Arap kabilelerinin rekabetine ve birbirleriyle sürekli sürtüşen etnik gruplara rağmen zengin, huzurlu ve barış içinde yaşayan bir devlet kurmaya muvaffak olmuştur. Hristiyan Krallık ve Kontlukları bölgede sindirmeyi başaran Halife aynı zamanda Kuzey Afrika'daki Fâtımî tehlikesini soğukkanlılıkla bertaraf etmeyi bilmiştir. Halife III. Abdurrahman en-Nâsır lidinillâh gücünün ve şöhretinin zirvesinde iken 2 Ramazan 350 (15 Ekim 961) senesinde Kurtuba'da vefat etmiştir.¹⁰²

¹⁰⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 181.

¹⁰¹ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 176-177.

¹⁰² Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 379;

BÖLÜM 2: HALİFELİK ÖNCESİ HAYATI VE HALİFE OLUŞU

2.1.Doğumu ve Nesebi

Hakem b. Abdurrahman veya diğer bir isimlendirmeye II. Hakem, 316 (929) yılında kendini Nasır-Lidînillâh unvanıyla Halife ilân ederek Endülüs Emevî Emirliği'ni Endülüs Emevî Halifeliği'ne dönüştüren III. Abdurrahman'ın oğludur.¹⁰³ II. Hakem'in Abbâsî zulmünden kaçıp Endülüs'e geçen ve burada Endülüs Emevî Devleti'nin temellerini atan dedesi Abdurrahman b. Muâviye (138-171/756-788) Emevî hanedanının dördüncü, Mervâniler kolunun ise birinci Halifesi olan Mervân b. Hakem'in (65-66/684-685) soyundan gelen Hişam b. Abdülmelik'in (105-125/724-743) torunudur. Kaynaklarda künyesi Ebü'l-Mutarrif¹⁰⁴ ve Ebü'l Âs¹⁰⁵ olarak iki ayrı şekilde zikredilen Hakem'in lakabı el-Müstansır-Billâh'tır.¹⁰⁶ Hakem'in dünyaya gelmiş olduğu tarih ile ilgili iki farklı rivayet mevcuttur. Bunlardan ilki Hakem'in Kurtuba'da 23 Cemâziyelâhir 302 Cuma günü (13 Ocak 915 dünyaya gelmiş olduğudur.¹⁰⁷ Tarihçilerin çoğunun desteklediği bu rivayet karşısında II. Hakem'in 302 yılı Recep ayının başlarında bir Cuma günü doğmuş olduğu rivayet yer almaktadır.¹⁰⁸ Bizce bu iki rivayetten ilki doğruya daha yakın gibi durmaktadır. Zira ilk rivayeti eserine alan İbnü'l-Faradî vermiş olduğu bilgiyi Halife II. Hakem'in muasırı olan tarihçi Ahmed er-Razî'den rivayet etmektedir. II. Hakem'in ümmü veled olan annesinin adı kaynaklarda Mehrecân¹⁰⁹ ve Mercâne¹¹⁰ şeklinde geçmektedir. Bu isimlerin birbirine benzer olması ve birkaç harf değişikliği ile zikredilmiş olması hangisinin doğru olduğunu kestirmemizi engellemektedir. Müellifi meçhul *Zikru bilâdi'l-Endelüs* adlı eserde II. Hakem'in yedi aylıkken doğduğu rivayet edilmektedir. Bununla ilgili II. Hakem bir kitabın arkasına el yazısıyla kendisinin, dedesi Abdülmelik b. Mervan'ın (65-86/685-705) ve amcası Münzir b. Muhammed'in (273-275/886-888) yedi aylıkken doğduklarını yazmıştır.¹¹¹

¹⁰³ II. Hakem'in, Hakem b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Hakem b. Hişam b. Abdurrahman b. Muâviye b. Hişam b. Abdülmelik b. Mervân şeklindeki nesebi hakkında bk. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 226; *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 168.

¹⁰⁴ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 233.

¹⁰⁵ İbn Hazm, *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsiyyi* (nşr. İhsân Abbâs), IV, Beyrut 1987, II, 194; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 33; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 40; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 200.

¹⁰⁶ İbn Hazm, *Cemhere*, 92.

¹⁰⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, I, 37; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahhâri Gurnâta*, II, 32; *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 168.

¹⁰⁸ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 166; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 234.

¹⁰⁹ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 233.

¹¹⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 33; *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 270. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 234

¹¹¹ *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 168.

2.2. Veliâht Tayin Edilmesi

II. Hakem'in çocukluk günleri ile ilgili elimizde bulunan kaynaklarda yok denecek kadar az malumat olduğu ve çok erken bir zamanda veliâht tayin edildiği için II. Hakem'in gençliği ve yetişmesi ile ilgili ayrı bir başlık açmayı uygun görmediğimizi belirtmek isteriz.

II. Hakem'in veliâht tayin edildiği yaşı ile ilgili kaynaklarda farklı rivayetler mevcuttur. İbnü'l-Hatîb, II. Hakem'in sekiz yaşında veya o civarda veliâht tayin edildiğini bildirmektedir.¹¹² 302 (915) yılında doğduğunu bildiğimiz II. Hakem'in sekiz yaşında veliâht tayin edildiğini kabul edersek 310 (922) yılında veliâht tayin edildiği ortaya çıkmaktadır. İbn İzârî ise 306 (919) yılında III. Abdurrahman'ın bir sefere çıkmadan önce Kurtuba'da yerine veliâht oğlu II. Hakem'i vezirlerinden Mûsâ b. Muahmed b. Hudayr nezaretinde bıraktığını bildirmektedir.¹¹³ Yine İbn İzârî babası III. Abdurrahman'ın veliâht oğlu II. Hakem'i 308 (920), 309 (921), 310 (922) ve 312 (924) yıllarında seferlere çıkmadan önce Kurtuba'da yerine vezirleri nezaretinde bıraktığını zikretmektedir.¹¹⁴ Bu bilgileri doğru kabul edersek II. Hakem'in dört veya beş yaşlarında veliâht tayin edildiği ortaya çıkar. Araştırmacı Lütfi Şeyban muhtemelen yukarıda İbn İzârî'nin bildirmiş olduğu 306 (919) tarihinden yola çıkarak bu tarihi II. Hakem'in veliâht tayin edildiği yıl olarak kabul etmektedir.¹¹⁵ Kaynaklardaki bu farklı ifadeler II. Hakem'in hangi tarihte veliâht tayin edildiğini bilmemizi güçleştirmektedir. Ancak kesin olarak belirtmek gerekirse II. Hakem sekiz yaşını geçmeden veliâht tayin edilmiştir.

İbn İzârî'nin bildirdiğine göre küçük yaşta veliâht tayin edilen II. Hakem'e babası tarafından ordu kumandanlığı ve valilik gibi önemli vazifeler verilmiştir. 313 (925) yılında III. Abdurrahman o sıralar on yaşında olan oğlu II. Hakem'i de yanına alarak Kuzey'deki İspanyol Krallıklarına karşı sefere çıkmıştır.¹¹⁶ 315 (927) ve 316 (928) yıllarında Endülüs Emevî Devleti'nin karşılaşmış olduğu en büyük iç tehlikelerden biri olan İbn Hafsûn isyanını¹¹⁷ bastırmak için III. Abdurrahman ordusu ile sefere çıkmış

¹¹² İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm (Târihu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye)*, s. 41.

¹¹³ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 173.

¹¹⁴ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 176, 180, 181, 185.

¹¹⁵ Şeyban, *Endülüs*, İstanbul 2014, s. 43.

¹¹⁶ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 190.

¹¹⁷ İbn Hafsûn ile ilgili geniş bilgi için bk. Birsal Küçüksipahioğlu, "Ömer b. Hafsûn", *DİA*, XXXIV (Ankara 2007), s. 64-65.

kendisiyle beraber o sıralar 13 yaşında olan oğlu II. Hakem de babasına eşlik etmiştir.¹¹⁸ Yine 317 (929), 318 (930) ve 320 (932) yıllarında II. Hakem, babası III. Abdurrahman'ın Kuzey bölgelerindeki Hristiyan krallıklar üzerinde yapmış olduğu seferlere iştirak etmiştir.¹¹⁹ İbn Haldûn ise ayrıntıya girmeden babası III. Abdurrahman'ın II. Hakem'i diğer çocuklarına tercih ettiğini ve devlet kademelerinde kendisine geniş yetkiler verdiğini bildirmektedir.¹²⁰ Mes'ûdî'de, seçkinlik ve yöneticilik vasfı gibi kabiliyetleri haiz olması dolayısıyla babasının II. Hakem'i diğer kardeşlerine tercih ettiğini ve onu devlet kademelerinde görevlendirdiğini zikretmektedir.¹²¹ Bu bilgiler bize göstermektedir ki III. Abdurrahman küçük yaşta veliaht olarak tayin ettiği II. Hakem'e tahta çıkıncaya kadar devlet kademelerinde üst düzey görevler tevdi etmiş ve bu şekilde onun tecrübe sahibi bir devlet adamı olarak yetişmesine imkân tanımıştır. Fakat II. Hakem küçük yaşta veliaht tayin edilmesi ve babası vasıtasıyla devlet kademelerinde oldukça deneyim kazanmasına rağmen yine babasının yarım asra yakın süren hükümdarlığından¹²² ötürü geç yaşta tahta oturabilmiştir. İbnü'l-Ebbâr'ın bildirdiğine göre III. Abdurrahman ara sıra veliaht oğluna “sana rağmen hükümdarlık süresini uzattık.” şeklinde latifeler yapmıştır.¹²³

Bazı İslâm tarihçilerinin bildirdiğine göre bir takım devlet bürokratları Halife III. Abdurrahman'ı tahttan indirmek için girişimlerde bulunmuşlar ve kendilerine önder olarak Halifenin diğer oğlu olan ve veliaht II. Hakem gibi iyi bir eğitim görmüş zâhid lakaplı kardeşi Abdullah'ı¹²⁴ seçmişlerdir. Neticede Halife III. Abdurrahman bu durumdan bir şekilde haberdar olmuş, oğlu Abdullah'ı ve beraberindekileri öldürmüştür. Burada hemen belirtmeliyiz ki elimizdeki kaynaklardaki verilerden, Abdullah'ın böyle bir komplonun içerisinde olup olmadığına tam olarak anlaşılması mümkün görünmemektedir. Rivayetleri değerlendirecek olursak döneme en yakın tarihçilerden olan İbn Hazm, Halife Abdurrahman'ın kulağına oğlunun kendisine karşı komplo hazırlığında olduğu haberinin gelmesi üzerine hemen oğlunun öldürülmesini

¹¹⁸ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 193, 196.

¹¹⁹ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 199, 202, 206.

¹²⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 184.

¹²¹ Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf* (nşr. Michael Jan de Goeje), Leiden 1893, s. 333.

¹²² İbn Hazm, *Cemhere*, s. 91.

¹²³ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 200

¹²⁴ İbn Hazm, Abdullah için onun Şâfi mezhebinde âlim ve şair bir kimse olduğunu bildirmektedir. Bk. *Cemhere*, s. 94. *Zikru bilâdi'l-Endelüs* adlı eserde ise onun fıkıh, hadis, arap dili, şiir, matematik ve tıp alanlarında bilgin bir kimse olduğu belirtilmiştir. Bk. *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 161-162. Ayrıca Abdullah Şâfi fıkı ve Abbâsî tarihi üzerine eserler telif etmiştir. Bk. İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 206. Abdullah'ın hayatı ile ilgili detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 206-208; a.mlf, *et-Tekmile*, II, 231-232.

emrettiğini söylemekle yetinmektedir.¹²⁵ İbnü'l-Ebbâr ise Abdullah'ın babası nezdinde küçük düşürülmeye çalışıldığını belirtmektedir. Kendisine biat edenler ile babasını devirmeye teşebbüs ettiği haberi Halifeye bildirildiğinde bir gece Abdullah evinden alınıp hapsedilmiş ve daha sonra öldürülmüştür.¹²⁶ Onunla birlikte göz altına alınan tarihçi Ahmed b. Muhammed b. Abdilberr ve fakih Ahmed b. Abdullah b. Attâr da şüpheli sıfatı ile hapsedilmişlerdir.¹²⁷ İbnü'l-Hatîb, başkent Kurtuba eşrafından bir grubun babası Abdurrahman'ı alt etmek için Abdullah'a biat ettiğini ve bunu haber alan Halifenin oğlunu öldürdüğünü bildirmektedir.¹²⁸ Burada zikredecek olursak İbnü'l-Hatîb dikkat çekici bir şekilde Halife III. Abdurrahman için “dedesinin kapısını çalan şey onun da kapısını çaldı” demektedir. Daha önce hatırlanacağı üzere Abdurrahman'ın babası Muhammed, dedesi emîr Abdullah tarafından diğer oğlu Mutarrif'in kardeşini jurnallemesi sonucu katledilmişti.¹²⁹ Dolayısıyla burada İbnü'l-Hatîb Abdullah'a iftira atıldığını ima etmektedir.

el-Makkarî, İbn Saîd ve Tacuddîn es-Sübkî bir grup kimsenin Halife III. Abdurrahman ve veliaht II. Hakem'in öldürülmesi için Abdullah'a biat ettiklerini ve sonunda bu işin açığa çıktığını daha sonra da Abdullah'ın babası Halife Abdurrahman'ın talimatıyla hapsedildiğini ve bir kurban bayramı günü öldürüldüğünü bildirmektedirler.¹³⁰ *Zikru bilâdi'l-Endelüs* adlı eserde ise yukarıdaki bilgi aynen zikredilmiştir.¹³¹ İbn Haldûn ise Abdullah'ın veliaht seçilen abisi II. Hakem'e karşı kıskançlık hisleri beslediğini ve kendisine biat eden bir grup ile birlikte harekete geçmek için hazırlık yaptığını daha sonra bunu haber alan Halifenin oğlu Abdullah'ı ve onun ile birlikte hareket eden herkesi öldürdüğünü haber vermektedir. İbn İzârî, konuyla ilgili eserinin muhtelif yerlerinde iki rivayet bildirmektedir. Birinci rivayette Allah'ın Halife Abdurrahman'ı oğlu Abdullah ile imtihan ettiğini, veliaht II. Hakem'in babasına, kardeşinin kendisine karşı komplo düzenleyeceğini haber verdiğini babasının ise bu sözü dinleyerek Abdullah'ı öldürdüğünden bahsetmektedir.¹³² Diğer rivayette ise Abdullah'ın kardeşi II. Hakem'e karşı kıskançlık hisleri beslediğini onu alt etmek için bir grup kimseyle

¹²⁵ İbn Hazm, , *Cemhere*, s. 94.

¹²⁶ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 231-232.

¹²⁷ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 206-207.

¹²⁸ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm (Târihu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye)*, s. 39-40.

¹²⁹ Detaylı bilgi için bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 302-305.

¹³⁰ Makkarî, *Nefhu'l-tîb*, III, 583; Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî; *Tabakât eş-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ* (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), I-X, Kahire 1964-1976, III, 309-310; İbn Saîd, *el-Muğrib*, I, 188.

¹³¹ *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 161-162.

¹³² İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 217.

anlaşmaya vardığını, akabinde planları ortaya çıktıktan sonra hepsinin öldürüldüğünü haber vermektedir.¹³³ Araştırmacıardan Abdullah İnân Halife Abdurrahman'ın kendisinden sonra oğlu II. Hakem'i veliht ilan etmesi ve onu devlet işlerinde diğer kardeşlerine öncelemesinden ötürü Abdullah'ın bir grup bürokrat ile birlikte harekete geçtiğini savunmakta ve bundan dolayı öldürüldüğünü söylemektedir.¹³⁴ Abdülmecîd en-Na'naî ise II. Hakem'in babası tarafından veliht ilan edildikten sonra onun velihtlığına karşı kendisi gibi iyi yetişmiş Abdullah'ın muhalefet ettiğini belirtmekte ve onun da babası tarafından sebebi soru işaretleri ile dolu olan katli sonrası II. Hakem'in velihtlık sürecinde herhangi bir problem yaşanmadığından bahsetmektedir.¹³⁵

Buraya kadar kaynaklarda yer alan rivayetleri serdetmiş bulunmaktayız. Kanaatimizce babası tarafından her hâlükarda öldürüldüğü kesin olan Abdullah, İbnü'l-Ebbâr'ın da belirttiği gibi bu işin içindeymiş gibi gösterilmeye çalışılmış ve bunda da başarılı olunmuştur. Zira Abdullah'ın bir takım kimseler ile birlikte bu komploju hazırladıklarına dair verilen malumatlar kesinlik içermemektedir. Fakat bu olayda İbn İzârî'nin birinci rivayetinde bildirdiği üzere veliht II. Hakem'in ne kadar rolü olduğu kesin olarak çıkarılamamaktadır. Ancak daha önce de bildirdiğimiz üzere kardeşlerin kendi aralarındaki kıskançlıklarından ötürü birbirlerini jurnalleyip ölümlerine sebebiyet vermeleri Endülüs tarihinde mevzu bahis olan hadiselerdi. Son tahlilde Abdullah'ın gerçekten böyle bir olaya karışıp karışmadığı bir tarafa, devletin güvenliğini sarsacak nitelikteki herhangi bir komplonun sorumlusu kim olursa olsun cezasız kalmaması gerekirdi. Kendisinden önce içerde ve dışarda büyük problemler ile meşgul olan devleti refaha çıkartan ve yönetmede mutlak otorite sahibi olan III. Abdurrahman için oğlu Abdullah'ın adının karıştığı böyle bir komplonun bir bedeli olmalıydı. Nitekim yukarıdaki hadisenin sonucu da bu minvalde gerçekleşmiştir.

Bu olayın vuku bulduğu tarihi İbnü'l-Hatîb ve İbn İzârî 338 (949), İbnü'l-Ebbâr, el-Makkarî, İbn Saîd ve Sübkî 339 (950), İbn Haldûn 393 (1002) ve *Zikru bilâdi'l-Endelüs* adlı eser ise 308 (920) olarak vermektedirler.¹³⁶ Bize göre bu tarihlerden İbnü'l-Ebbâr, el-Makkarî, İbn Saîd ve Sübkî'nin belirttikleri 339 (950) veya İbnül-Hatîb ve İbn İzârî'nin bildirdikleri 338 (949) tarihi doğruya daha yakın gibi görünmektedir. İbn

¹³³ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 228

¹³⁴ İnân, *Devletü'l-Islam*, I, 484.

¹³⁵ Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 386.

¹³⁶ Krş. İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 184; *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 161-162; İbn Saîd, *el-Muğrib*, I, 188; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 217; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, III, 583; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 206-208; Sübkî, *Tabakât*, III, 309.

Haldûn'un zikrettiği 393 (1002) tarihi zühul eseri olarak zikredilmiştir. Zira Abdurrahman 350 (961) oğlu II. Hakem 366 (976) yılında vefat etmişlerdir. Buna göre bu tarihte bir yanlışlık söz konusudur. *Zikru bilâdi'l-Endelüs* adlı eserde verilen 308 (920) tarihi ise çok erken bir tarih olduğu için vaktiye uygun değildir. Abdullah'ın abisi olan II. Hakem, 302 (915) yılında doğmuştur.¹³⁷ Kendisinin hangi tarihte doğduğuna dair kaynaklarda bir bilgiye rastlamadık. Ancak her halukarda 302 (915)'den sonra doğduğu kesin olan Abdullah'ın 308 (920) yılında henüz çok küçük bir yaşta böyle bir olay ile ilintilendirilmesi akla uygun bir durum değildir.

2.3. Halife Oluşu

Abdurrahman'ın 350 (961) yılında vefat etmesiyle II. Hakem 47 yaşında iken¹³⁸ 3 Ramazân 350 (16 Ekim 961) Perşembe günü tahta oturdu.¹³⁹ İbnü'l-Ebbâr'ın bildirdiğine göre II. Hakem'in, 48 yaşında tahta oturduğunu iddia edenler de vardır. Bunlardan birisi *Zikru bilâdi'l-Endelüs* adlı eserin meçhul müellifidir.¹⁴⁰

Halife II. Hakem tahta çıktığında kendisi için başkent Kurtuba'daki Medînetü'z-Zehrâ¹⁴¹ sarayında göz alıcı bir biat merasimi tertip edildi. Memleketin her bölgesinden valiler, komutanlar ve önde gelen şahsiyetler kendisine biat etmek için Kurtuba'ya geldiler. II. Hakem tahtına oturduktan sonra sırasıyla kardeşleri, vezirleri, komutanları ve devletin önde gelenleri biatlerini sundular. İbn Hayyân'ın belirttiğine göre II. Hakem tahta çıktığında Hâcib olarak Ca'fer b. Osman el-Mushafi'yi (ö.372/982)¹⁴² tayin etmişti.¹⁴³ İbn Hayyân, Ca'fer'in Halifeye teşekkür ifadesi olarak birçok hediye takdim ettiğini bildirmektedir. Her birinin mızrağı, miğferi, kalkanı ve kılıcı olan tepeden tırnağa zırhlı 100 adet Frank süvari birliği, 100 adet beyaz Hint kılıcı, 50 adet tâşâniyye adı verilen Habeş miğferi, 300 adet Frank mızrağı, 100 adet Hükümdarlar için özel yaptırılmış kalkan ve 10 adet süslü Hükümdar arabası yeni Halife için sunulan hediyelerden bazılarıydı.¹⁴⁴ Hiç kuşkusuz Hâcib Ca'fer'in II. Hakem'e arzettiği bu son derece kıymetli

¹³⁷ İbnü'l-Farâdî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, I, 37

¹³⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 200; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 40; Humejdî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 33.

¹³⁹ İbnü'l-Farâdî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, I, 37; Ahmed b. Muhammed el-Makkârî, *Ezhâru'r-riyâz fi ahbâri 'İyâz* (nşr. İbrâhim Ebyârî, Mustafa es-Sekkâ, Abdülhafiz Şelebî), I-III, Kahire 1939-1942, II, 286.

¹⁴⁰ *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 169.

¹⁴¹ Medînetü'z-Zehrâ sarayı ile ilgili detaylı bilgi için bk. Birsal Küçüksipahioğlu, "Medînetü'z-Zehrâ", *DİA*, XXVIII (Ankara 2003), s. 320-322.

¹⁴² Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 257-267.

¹⁴³ II. Hakem'in babası III. Abdurrahman döneminde Hâciplik yapan kimseler şunlardı: Bedr b. Muhammed b. Abdülmelik ve Mûsâ b. Hudayr. *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 160.

¹⁴⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 185; el-Makkârî, *Nefhu'r-tîb*, I, 382.

ve pahalı hediyeler, o dönemde Endülüs'te bolluk ve maddî refahın seviyesini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Daha önce de II. Hakem'in babası Abdurrahman tahta çıktığında malî işler ile ilgili kendisini görevlendirdiği Ahmed b. Abdülmelik b. Şehîd Halifeye son derece gösterişli hediyeler takdim etmişti.¹⁴⁵ İcra edilen görkemli biat merasimi sonrası Halife II. Hakem'in babası III. Abdurrahman'ın naaşı Kurtuba'daki Medînetü'z-Zehrâ sarayına getirildi, II. Hakem ve beraberindekilerin huzurunda toprağa verildi.¹⁴⁶

Makkârî'nin bildirdiğine göre II. Hakem'in tahta çıktığı 350 (961) yılında Endülüs'ün uç bölgeleri olan Tuleytula şehri ve diğer bazı bölgelerden Halifeye biat etmek ve bazı taleplerde bulunmak için birçok heyet başkent Kurtuba'ya geldi. Bunlar Kâdî Münzir b. Sa'îd el-Bellûtî'nin (ö.355/966)¹⁴⁷ refakatinde Halifenin huzuruna çıktılar. II. Hakem'e biat eden bu heyet daha sonra geri dönmüştür.¹⁴⁸

II. Hakem, kendinden önceki emirlere nazaran son derece sakin bir ortamda tahta çıkmış ve yarımada kendisini uğraştıracak bir iç isyan veya problem ile karşılaşmamıştır.¹⁴⁹ Hiç şüphesiz bunda babası Abdurrahman'ın katkısı büyüktür. Kendisi hükümdar olduğunda birçok yönden sıkıntılar içerisinde olan devleti büyük bir çaba sarfederek bölgesinde üstün duruma getirdiğini, içte ve dışta tam manasıyla güvenliği sağladığını daha önce belirtmiştik. Netice olarak oğlu II. Hakem'e siyasal, sosyal, askeri ve ekonomik yönden son derece güçlü ve istikrarlı bir devlet miras bırakmıştır. İşte bu mirası devam ettirmekte kararlı olan II. Hakem'i hiç kuşkusuz en fazla uğraştıracak olan konulardan birisi dış politikaydı. Endülüs'ün Kuzeyi'nde bulunan İspanyol Krallık ve Kontlukları öteden beri Endülüs Emevî Devleti için tehlike arzlemekteydiler. Bundan dolayı II. Hakem tahta çıktığında ilk iş olarak bu krallık ve kontluklar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.

II. Hakem tahta çıktığında kendisini bekleyen diğer bir tehlike Endülüs'ün Güneyi'nde yani Mağrip'teki Fâtımîlerdi. Fâtımî Devleti, kurulduğu andan itibaren Mağrip'te Şîî doktrinini yaymaya çalışarak bölgedeki Sünnî kabileler ile mücadele etmiştir. Bu felsefesini Sünnî-Endülüs bölgesinde de sürdürmek gayesinde olan Fâtımîler, Endülüs'e dâî ve ajanlarını gönderip burada faaliyetlerini sürdürmüşler, burada idareye karşı çıkan

¹⁴⁵ Abdülmun'im el-Hâşimî, *el-Hilâfetu'l-Endelüsiyye*, Beyrut 2007, s. 470-471.

¹⁴⁶ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 388.

¹⁴⁷ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Orhan çeker, "Bellûtî", *DİA*, V (Ankara 1992), s. 425.

¹⁴⁸ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 388.

¹⁴⁹ Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasi-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, IV, 86.

isyanları körükleyerek Endülüs Emevî Devletini zor durumda bırakmışlardı. Halife II. Hakem'in dış politikası adlı başlık altında da göreceğimiz üzere Endülüs Emevî Devleti II. Hakem döneminde Fâtımî tehlikesini hiçbir zaman yabana atmayıp kendileriyle sürekli mücadele etme parolasıyla hareket etmiş ve bunda büyük ölçüde başarılı olmuştur.

Halife II. Hakem zamanında devletin uğraşmak zorunda kaldığı diğer bir tehlike Normanlar (Vikingler) olmuştur. Deniz korsanları olan ve IX. yüzyıl ortalarından itibaren Endülüs'e saldırıp birçok yeri tahrip ve talan eden bu asileri ileride detaylı bir şekilde göreceğimiz üzere II. Hakem sıkı takibe almış ve baskınlarına son vermiştir.

BÖLÜM 3: SİYASÎ VE ASKERÎ OLAYLAR

3.1. İspanyol Krallık ve Kontlukları İle Yapılan Mücadeleler

II. Hakem döneminde Endülüs'ün Kuzeyi'nde Asturias-Leon (910-1230)¹⁵⁰ ve Navar (840-1512)¹⁵¹ Krallıkları ile Kastilya (930-1516),¹⁵² Barselona/Katalonya (801-1162)¹⁵³ ve Galiçya (910-1157) Kontluklarından ibaret başlıca beş Hristiyan siyasî yapı mevcuttu. Bu yapılar güçlü oldukları dönemlerde Endülüs Emevî Devleti ile sınır bölgelerini¹⁵⁴ oluşturan yerleşim yerlerine ani saldırılar düzenliyor, baskın ve yağmalar gerçekleştirip Müslüman halka ciddi zararlar veriyorlardı. Endülüs'ün fethinden kısa bir süre sonra başlayan bu saldırıların önlenmesi için sınır bölgelerinde genelde savaşçı Berberî kabilelerinin iskân edilmesi ve bu şekilde ülkenin sınırlarının korunmasının hedeflenmesi devlet politikası haline gelmişti.

Kuzey'deki İspanyol Krallık ve Kontlukları ile yapılan mücadeleler Müslümanlar tarafından yukarı sınır bölgesi (es-sağru'l-a'lâ), orta sınır bölgesi (es-sağru'l-evsat) ve aşağı sınır bölgesi (es-sağru'l-ednâ) şeklinde isimlendirilen yerler de cereyan etmekteydi. Yukarı sınır bölgesi ile Navar krallığı ve Barselona kontluğunun bulunduğu sınır bölgesi ifade edilirken, orta sınır bölgesi ile bölgede en fazla çarpışmaların yaşandığı Leon krallığı ve Kastilya kontluğunun bulunduğu sınır bölgesi, aşağı sınır bölgesi ile de çarpışmaların en az yaşandığı Galiçya bölgesinin Güney sınırları kastediliyordu. Bu tampon bölgelerde düşman üzerine yapılan seferleri kolaylaştıran garnizonlar bulunuyor ve bu garnizonlar askerî ve lojistik olarak hizmet veren birer üs konumunda bulunuyorlardı.¹⁵⁵ II. Hakem öncesi Hristiyan krallık ve kontluklara karşı hemen her yaz "savâif" denilen askerî seferler düzenleniyorken ileride de göreceğimiz üzere Hakem döneminde düzenlenen seferler yeni topraklar fethetmekten ziyade savunma ve elde bulunana muhafaza etme gâyesine matuf olmuştur. Bu gâye ise güç gösterisinde bulunma, düşmana gözdağı verme, potansiyel bir tehlikeyi bertaraf etme, sınır ihlallerini veya Müslüman yerleşim yerlerine yapılan hücumları cezalandırma şekillerinde tezahür etmekteydi.

¹⁵⁰ Leon krallığı hakkında detaylı bilgi için bk. Râgıb es-Sercânî, *Kıssatu'l-Endelüs mine'l-fethi ile's-sukût*, Kahire 1432/2011, s. 236-240.

¹⁵¹ Navar krallığı hakkında detaylı bilgi için bk. Şeyban, *Reconquista*, s. 216-218.

¹⁵² Kastilya krallığı hakkında detaylı bilgi için bk. Thomas b. Irving, "Kastilya", *DİA*, XXV (Ankara 2002), s. 1-2; Sercânî, *Kıssatu'l-Endelüs*, s. 240.

¹⁵³ Barselona kontluğu hakkında detaylı bilgi için bk. Özdemir, "Berşelüne", *DİA*, V (İstanbul 2010), s. 521-522.

¹⁵⁴ Endülüs sınırları ile ilgili detaylı bilgi için bk. E. Lêvi-Provençal, *Târîhu İspanya el-İslâmiyye mine'l-fethi ilâ sükûti'l-hilâfeti'l-Kurtubiyye (711-1031)* (Arapça trc. Ali Abdürraûf el-Bembî ve dğrleri), I-II, Kahire 2002, II, 73-79.

¹⁵⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, s. 89.

II. Hakem'in babası III. Abdurrahman İspanyol Krallık ve Kontluklar ile yarım asra yakın bir süre içerisinde yapmış olduğu mücadele sonunda onları nüfuzu altına almayı başarmış, onun döneminde Endülüs Emevî Devleti bölgede tek söz sahibi haline gelmişti. Öte yandan III. Abdurrahman, ölümünden kısa bir süre önce Leon kralı IV. Ordone'ya (958-960) karşı taht mücadelesine girişen kuzeni I. Sancho'ya (960-966) tahtı ele geçirmesi için yardım etmiş, kendisini ordusu ile desteklemişti. Neticede I. Sancho, Halife III. Abdurrahman'ın yardımıyla arzu ettiği tahta kavuşmuştu. Bu yardımın karşılığında Leon Kralı olan I. Sancho'dan Endülüs Emevîlerine yüklü miktarda para ödemesi, Müslümanların yaşadığı yukarı sınır bölgesinde yer alan kaleleri yıkması ve elinde bulunan Müslüman esirleri serbest bırakması sözü alınmıştı. Ancak I. Sancho, III. Abdurrahman'ın vefatı ve yerine oğlu II. Hakem'in tahta çıkmasının ardından yapılan antlaşmaya uymayacağını ilan etti.¹⁵⁶ Muhtemelen Leon kralı I. Sancho'nun yeni Halife II. Hakem'in savaş taraftarı olmayan yumuşak huylu bir kişiliğe sahip olduğunu bilmesi onun böyle bir karar değişikliğine gitmesinde etkili olmuştu.¹⁵⁷

3.1.1. Krallık ve Kontlukların Endülüs Topraklarına Saldırıları

İspanyol Krallıklarının en güçlüsü konumunda bulunan Leon Kralı I. Sancho II. Hakem'in kendisinden antlaşmaya sadık kalmasını ve daha önce antlaşmada bildirilen kalelerin teslimini istediğinde birçok mazeret ileri sürmüş ve bunu kabul etmemiştir. Bununla birlikte I. Sancho önceden kendisine tâbi iken kısa bir süre sonra bağımsızlığını ilan edip Leon krallığına savaş açan¹⁵⁸ ve bu gerekçeyle gözaltında tuttuğu Kastilya kontu Fernan Gonzales'in (930-970) II. Hakem tarafından teslimi istenildiğinde bunu da açık bir şekilde reddetmiştir.¹⁵⁹

Kastilya kontu Fernan Gonzales'in II. Hakem tarafından istenmesinin nedeni onun sürekli olarak Endülüs topraklarına saldırması ve Müslüman halka ciddi zararlar vermesiydi. I. Sancho II. Hakem'in bu isteklerini reddetmesinin ardından vakit kaybetmeden Kastilya kontu Fernan Gonzales'i kuzeni Ordone ile münasebetini

¹⁵⁶ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 236; Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye*, s. 481; Sâlim Abdullah ez-Zenâfî, *Târîhu'l-Endelüs ve hadâratuhâ fî 'ahdi Benî Umeyye (Hilâlu 'asri'l-hilâfet 316/929-422/1031)*, Bingazi 2008, s. 208.

¹⁵⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 383.

¹⁵⁸ Receb Muhammed Abdülhalîm, *el-'Alâkât beyne'l-Endelüsi'l-İslâmiyye ve İsbânyâ en-Naşrâniyye fî 'asri Benî Ümeyye ve mülûki't-tavâif*, Kahire, ts, s. 191.

¹⁵⁹ Dozy, *Spanish Islam*, s. 448.

kesmesi şartı ve Endülüs topraklarına saldırması için serbest bırakmış ve kendisine gerekli desteği sağlamıştır.¹⁶⁰

Kastilya kontu Fernan Gonzales Leon kralı I. Sancho'nun kıskırtmasıyla vakit kaybetmeden Endülüs topraklarına saldırılar düzenlemiştir. Birçok savaşçının ordusuna katılımıyla iyice güçlenen Fernan Gonzales düzenlediği saldırılarla Endülüs Emevî Devleti için büyük bir tehlike haline gelmişti. Bunlarla yetinmeyen Leon kralı I. Sancho Navar kralı II. Garcia Sanchez ile anlaşmış ve kendisini Endülüs topraklarına saldırma konusunda ikna etmişti. Bu ittifaka Barselona kontları II. Borrel ve Miron'da eşlik etmekte gecikmemişler, böylece krallık ve kontluklar 351 (962) yılı başında topyekûn bir şekilde Endülüs sınır bölgelerine saldırılar düzenlemeye başlamışlardır.¹⁶¹

II. Hakem Halife olmasının hemen ardından Hristiyan krallık ve kontluklar tarafından başlatılan saldırılar karşısında ilk etapta harekete geçmeyip bir süre beklemeyi yeğlemiştir. Onun bu tavrını savaşı en son çare olarak gören barış taraftarı kişiliğiyle izah etmek mümkündür.¹⁶² Ancak onun bu aşamada aldığı tedbirlere baktığımızda geçen süreyi bir hazırlık safhası olarak değerlendirdiğini düşünmek daha makul görünmektedir. Zira İbn İzârî'nin eserinde yer alan bir bilgiye göre II. Hakem'in 351 (962) yılında orta sınır bölgesi başta olmak üzere birçok yere silah mühimmatı, asker sevkiyatı ve ekonomik destek yardımları yapılması için valilere talimat verdiği bildirilmektedir.¹⁶³ II. Hakem'in somut bir şekilde harekete geçmediğini gören İspanyol Krallık ve Kontlukları saldırılarını artırmak suretiyle orta ve yukarı sınır tampon bölgelerini yağmalayarak Müslüman halka ciddi zararlar vermişlerdir. Bunun üzerine artık savaştan başka çare kalmadığını gören Hakem, valilerine emirnâmeler yazarak cihat için hazır olmalarını bildirdi.¹⁶⁴ Nihayet 351 (962) yılında hazırlanan ordu Gâlib b. Abdurrahman (ö. 371/981)¹⁶⁵ kumandasında Kuzey'e gönderilmiş, gerçekleştirilen çarpışmalar neticesinde Hristiyan krallıklara ait birlikler sınırların ötesine sürülerek çok büyük ganimetler ele geçirilmiştir.¹⁶⁶

II. Hakem yerinde ve zamanında yapmış olduğu bu müdahale ile Kuzey'de bulunan İspanyol Krallık ve Kontlukların Endülüs topraklarına düzenlemiş oldukları saldırıları

¹⁶⁰ Dozy, *Spanish Islam*, s. 448.

¹⁶¹ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 185; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 389; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 393.

¹⁶² İnân, *Devletü'l-İslam*, I, 484

¹⁶³ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 235; Mu'nis, *Me'âlim*, s. 387.

¹⁶⁴ Hâşimî, *el-Hilâfetu'l-Endelüsiyye*, s. 482.

¹⁶⁵ Gâlib b. Abdurrahman hakkında detaylı bilgi için bk. Özdemir, "Gâlib b. Abdurrahman", *DİA*, XIII (Ankara 1996), s. 328.

¹⁶⁶ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 234.

başarılı bir şekilde durdurmuş oldu. Hatta bundan sonra yaşanan gelişmeler Leon kralı I. Sancho'nun III. Abdurrahman döneminde olduğu gibi II. Hakem ile barış yapma peşine düşmesine neden olmuştur.

3.1.2. Leon Kralı I. Sancho'nun Barış Talep Etmesi

Endülüs Emevî Devleti ile İspanyol Krallık ve Kontlukları arasında cereyan eden çarpışmalardan hemen sonra sürpriz bir şekilde eski Leon kralı IV. Ordoneo Kurtuba'ya bir ziyaret gerçekleştirmiştir. IV. Ordoneo, Leon kralı I. Sancho'nun amcasının oğlu olup onunla taht mücadelesi içindeydi. Önceden geçtiği gibi II. Hakem'in babası III. Abdurrahman zamanında I. Sancho amcasının oğlu Leon Kralı IV. Ordoneo'ya karşı yardım istemişti. Bunun üzerine III. Abdurrahman verdiği destekle IV. Ordoneo'nun tahtını kaybetmesini ve I. Sancho'nun Leon krallığını ele geçirmesini sağlamıştı.¹⁶⁷

IV. Ordoneo'nun Halife II. Hakem'e yapmış olduğu ziyaret, Makkarî'nin eserlerinde ayrıntılı bir şekilde anlatılmakta olup¹⁶⁸ diğer kaynaklarımız bu hususta muhtasar bilgiler vermektedir. IV. Ordoneo'nun ziyaretini haber alan Halife II. Hakem, Vezir Hişâm el-Mushafî'yi bir birlik ile onu karşılamaya göndermişti. IV. Ordoneo'ya Kurtuba Hristiyanlarının kadısı Velid b. Muğîs¹⁶⁹ ve Tuleytula Başpiskoposu Ubeydullâh b. Kâsım eşlik etmekteydi.¹⁷⁰ IV. Ordoneo saraya girdiğinde saygı ifadesi olarak başlığını ve kaftanını çıkardı. II. Hakem yaklaşmasını isteyince her bir kaç adımda diz çökerek yavaşça ona doğru ilerledi. Tahtta oturan II. Hakem'in etrafında kardeşleri, yeğenleri, vezirler, kadı ve fakihler yer almaktaydı. Hakem öpülmesi için elini uzattı. Ordoneo, Hakem'in elini öptükten sonra sırtını tahta dönmemeye dikkat ederek sırmalı kumaşlarla bezeli bir divana oturdu. Bu divan onun için hazırlanmıştı. Kendisinden sonra diğer Leon asilleri de Halifeye yaklaştılar ve elini öptüler. Daha sonra asiller efendileri Ordoneo'nun arkasında sıralandılar. Ordoneo'nun yanında konuşmaları tercüme edecek Velid b. Muğîs'te bulunuyordu. Halife II. Hakem, ondan rahat olmasını, kendisine beklediğinden daha fazlasını vereceğini bildirdi. Bu sözleri duyunca yüzünü sevinç kaplayan IV. Ordoneo tahtın basamaklarını kaplayan halıları öptü ve II. Hakem'in kölesi olduğunu asaletine güvendiğini ve yüce ahlakına sığındığını bildirdi. Ardından kendisinin ve tebasının onun hâkimiyetini kabul edeceğini ve samimiyetle ona hizmet

¹⁶⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 186.

¹⁶⁸ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 388-94; a.mlf, *Ezhâru'r-riyâz*, II, 288-94.

¹⁶⁹ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 186; *Nefhu't-tib*'de Velid b. Hayzuran olarak belirtilmiştir. Bilgi için bk. el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 390.

¹⁷⁰ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 390.

edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Halife II. Hakem, ona kendisini diğer Hıristiyanlar üzerinde hâkim kıldığında daha fazla memnun kalacağını söyledi. Bu sözler üzerine diz çöken IV. Ordone, kısa bir süre önce kuzeni I. Sancho ile giriştiği taht mücadelesini ve bu mücadele esnasında ona Halife III. Abdurrahman'ın verdiği desteği anlattı. Ardından onun bu iyiliğe karşılık hiç bir şükran göstermediğini, ne kendisine yardım eden III. Abdurrahman'a ne de inananların hükümdarı olan II. Hakem'in bizzat kendisine karşı vazifelerini yerine getirmediğini hatırlattı. Sonrasında II. Hakem'den şahsını ve askerlerini eski mevkilerine iade etmesi talebinde bulundu. Onun bu isteklerini dinleyen Halife II. Hakem, rakibinin ondan önce yardım talebinde bulunduğunu ancak bu durumun ona değer vermelerini engellemeyeceğini ve daha önce I. Sancho'ya yapılan yardımın bir benzerinin ona yapılmasına engel teşkil etmeyeceğini bildirdi. Yine II. Hakem kendisine, memleketine gönül rahatlığıyla dönmesini, bölgesinde onun hâkimiyetini tesis edeceğini, krallığını kabul edenlere kendisini efendi yapacağını vaadetti. Ancak onun kuzeni ile arasında yapılacak olan anlaşmaya sadık kalmasını tembihledi. Zira kendisi için belirleyeceği topraklara kuzenin herhangi bir saldırı düzenlemesini bizzat engelleyeceği sözünü verdi. II. Hakem sözünü bitirdiğinde IV. Ordone bir kez daha diz çöktü, defalarca teşekkür etti ve ayağa kalkarak geriye doğru adım attı. Diğer salona geçmesine izin verildi. Salona geçtiğinde kendisine eşlik eden harem ağalarına gördüğü manzara karşısında hayran kaldığını belirtti. Daha sonra Hâcib Ca'fer'e götürüldü. Onun gösterdiği ihtiramı görünce hemen elini öptü ve teşekkür etti. Ca'fer ise onu kucakladı ve yanına oturttu. Halifenin sözlerine güvenebileceği konusunda ona güvence verdi. Daha sonra Halife ile sulh içinde yaşaması, oğlu Garcia'yı rehin olarak vermesi ve Kastilya kontu Fernan Gonzales ile hiçbir zaman ittifak yapmaması halinde teklifinin kabul edileceğini IV. Ordone'ya bildirdi. Onun bu şartları memnuniyetle kabul etmesi üzerine Hâcib Ca'fer, halife adına kendisine hil'at giydirdi. Arkadaşları da rütbelere göre ödüllendirildi. Başkent Kurtuba'da iki gün kalan IV. Ordone ve arkadaşları yapılan anlaşmadan duydukları memnuniyetle geriye döndüler.¹⁷¹

Ordone'nun, Endülüs Emevî Devleti'nin desteğini almak ümidiyle başkent Kurtuba'ya gelerek Halifeye karşı göstermiş olduğu tazim, saygı, hürmet ve kendi menfaati uğruna vermiş olduğu bir takım tavizler, görüşmeye şahitlik eden Endülüslü bazı şâirlerin şiirlerinde İspanyolların zelil bir şekilde nitelendirilmelerine neden olmuştur. Endülüslü

¹⁷¹ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 186; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 384.

hatip ve şâir Abdülmelik b. Sa'îd el-Merâdî¹⁷² İspanyolların o sıralar Endülüs Emevî Devleti karşısında buldukları aciz konumlarını bir şiirinde şöyle dile getirmiştir:

“Müslümanlarla birliktedir yücelik ve izzet,
Müşriklerle beraber olansa kâh düşüklüktür kâh zillet,
Beklerken acemler aslanın (Halife) hamlesini,
(Korkudan) önüne attılar kendi kendilerini.
Bu (Orono) onların lideridir.
Halifenin himayesini ve korumasını almak için gelmiştir.
Onun ihtişamının önünde mütevazı bir şekilde,
Savaş korkusu olmayan güvenli bir yerde, korkarak (boyun eğdi).”¹⁷³

Orono'nun başkent Kurtuba'ya giderek Halife II. Hakem'in desteğini aldığını ve komutan Gâlib önderliğinde bir ordunun emrine verildiğini¹⁷⁴ öğrenen Leon kralı I. Sancho paniklemiş ve çareler aramaya başlamıştı.¹⁷⁵ Zira Orono'nun, Endülüs Emevî Devleti'nin desteğini almasıyla eli epey güçlenmiş ve bu sebeple I. Sancho'nun tahtı sallanmaya başlamıştı.

I. Sancho, Orono'nun Leon bölgesine Halife II. Hakem'in desteği ile dönmesi halinde halkın ona destek vereceğini bildiğinden tahtından olmamak için acilen 351 yılı Rebûlâhîr (Mayıs-Haziran 962) ayında Belensiye başpiskoposu Abdurrahman b. Cufâh ve Eyyûb b. Davîl önderliğinde aralarında birçok kont ve soylunun bulunduğu bir heyeti Kurtuba'ya gönderdi.¹⁷⁶ I. Sancho, daha önce yapılan antlaşmayı bozduğu ve emirlerini yerine getirmediği için Halife II. Hakem'den özür diledi. Ayrıca halkıyla birlikte itaat etmeye hazır olduğunu bildirdi.¹⁷⁷ Halife II. Hakem, I. Sancho'nun Kuzey sınır bölgesindeki kaleleri ve hisarları yıkması¹⁷⁸ ve babası III. Abdurrahman zamanında taahhüt edip teslim etmediği kaleleri vermesi şartıyla barış talebini kabul etti.¹⁷⁹

¹⁷² Endülüsün önde gelen şair ve ediplerindendir. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 411.

¹⁷³ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 235; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 393.

¹⁷⁴ Dozy, *Spanish Islam*, s. 452; Abdülhalîm, *el-'Alâkât beyne'l-Endelüsü'l-İslâmiyye ve İsbânyâ*, s. 228.

¹⁷⁵ Abdülazîz Sâlim, *Kurtuba hâdîratu'l-hilafe fi'l-Endelüs*, I-II, Beyrut 1981, I, 72.

¹⁷⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 186; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 393.

¹⁷⁷ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 235; Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye*, s. 483.

¹⁷⁸ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 187.

¹⁷⁹ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 384.

3.1.3. Antlaşmaları Bozan İspanyollar'ın İtaat Altına Alınması

Ne var ki Endülüs Emevî Devleti ile Leon krallığı arasında imzalanan antlaşmadan çok kısa bir süre sonra IV. Ordone'nun aniden ölmesi bu antlaşmanın rafa kalkmasına sebep olmuştur. Ordone'un ölümüyle tahtının geleceği hususunda bütün korkuları bertaraf olan Leon kralı I. Sancho, kısa bir süre önce imzalanan antlaşmaya uymayacağını ilan etti ve savaş hazırlıkları yapmaya koyuldu. Bunun yanı sıra Navar krallığı, Kastilya ve Barselona kontlukları da Leon krallığı ile hareket ederek savaş hazırlıkları yapmaya başladılar.¹⁸⁰

352 (963) yılında II. Hakem, İspanyol Krallık ve Kontluklarının harekete geçmesinden önce bizzat ordusunun başında Kuzey'e yöneldi. Amacı İspanyolları kendisine kesin olarak tâbi kılmaktı. Kurtuba'dan çıkan ordu Tuleytula şehrinde diğer eyaletlerden gelen askerler ile birleştikten sonra Kastilya topraklarına ilerledi. II. Hakem öncelikli olarak Gâlib komutasındaki bir orduyu Kastilya Kontu Fernan Gonzales'in bölgesinde yer alan San Esteban de Gormaz üzerine sevketti. Burası Gâlib tarafından kısa bir süre içerisinde fethedildi.¹⁸¹ Fernan Gonzales'in barış istemesiyle iki taraf arasında ateşkes ilan edildi. Ancak Fernan kısa süre içerisinde antlaşmayı bozarak¹⁸² Endülüs Emevî ordusuyla tekrar savaşa tutuştu. Aralarında meydana gelen Atienza savaşını Endülüs Emevî ordusu kazandı ve neticede bölgede birçok kale fethedildi.¹⁸³ Diğer taraftan Halife II. Hakem Saragossa şehri valisi Yahya b. Muhammed et-Tu'cibî'yi Navar kralı II. Garcia Sanchez üzerine gönderdi. Bunun üzerine Navar kralı II. Garcia müttetiklerinden acil yardım istedi ve yardımına Leon kralı I. Sancho yetişti. Leon ve Navar ordularıyla karşılaşan Yahya her iki orduyu da bozguna uğrattı¹⁸⁴ ve yenilen Hristiyan askerleri çareyi kaçmakta buldular. Ardından Yahya, bir başka komutan Ahmed b. Ya'lâ ile desteklenerek Barselona kontları üzerine gönderildi ve bölgeyi beraberce tahrip ettiler.¹⁸⁵

Arka arkaya kazanılan bu galibiyetlerle yetinmeyen II. Hakem, Hüzeyl b. Hâşim komutasındaki bir orduyu Gâlib b. Abdurrahman'a destek olarak gönderdi ve ondan

¹⁸⁰ Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye*, s. 483.

¹⁸¹ *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 171; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 236; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 382; Dozy, *Spanish Islam*, s. 453.

¹⁸² el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 383.

¹⁸³ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 185; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 486.

¹⁸⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 383.

¹⁸⁵ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 383.

Navar krallığı topraklarındaki fetihlerine devam etmesini istedi.¹⁸⁶ Gâlib beraberindeki büyük ordu ile iyi tahkim edilmiş Calahorra kalesini¹⁸⁷ fethetti ve ardından burayı imar etti.¹⁸⁸ Hakem, ordusunun içinden bir grubu da Veşkâ şehri kumandanı¹⁸⁹ önderliğinde korunaklı Yerba kalesinin fethi için gönderdi ve kale kısa bir süre içerisinde fethedildi.¹⁹⁰ Navar bölgesini iyice tahrip eden Endülüs Emevî ordusu buralardan bol miktarda ganimet elde etti.¹⁹¹ Burada belirtecek olursak İbn İzârî Calahorra kalesinin fethini 357 (968) olarak vermektedir.¹⁹² İleride değineceğimiz üzere bu tarihte Endülüs Emevî Devleti ile Navar Krallığı arasında barışın hüküm sürdüğünü bilmekteyiz. Bundan dolayı bu tarihte kalenin fethi mümkün görünmemektedir.

İbn Haldûn'un eserindeki bir bilgiye göre 354 (965) senesinde II. Hakem komutanlarından Gâlib b. Abdurrahman, Yahya b. Muhammed et-Tu'cibî ve Kâsım b. Mutarrif b. Zinnûn'u Kuzey'de bulunan Elbe¹⁹³ toprakları üzerine sefere gönderdi. Yapılan mücadeleler sonucunda San Esteban şehrine yakın bir yerde bulunan, Douro nehri üzerindeki stratejik önemi haiz Gormaz kalesi fethedildi.¹⁹⁴ Diğer kaynaklarda bu tarihte sefer yapıldığına dair bir bilgiye rastlamadık. Sadece Makkarî, İbn Haldun'dan naklen yukarıda adı geçen komutanların Elbe topraklarına sefere gönderildiğini söylemekte ancak Gormaz kalesinin fethedildiğinden bahsetmemektedir. Aksine bu kalenin inşa edildiğini ve etrafındaki beldelerin zapt edildiğini söylemektedir.¹⁹⁵

Halife II. Hakem'in, 352-354 (963-965) yılları arasında gerçekleştirdiği bu seferler İspanyol Krallık ve Kontluklarını ciddi manada yıpratmıştır. Zira birçok stratejik bölge ve kale bu operasyonların neticesinde Endülüs Emevî Devleti'nin eline geçmiştir. Hasımlarının sandıkları kadar tavizkâr biri olmadığını gören İspanyollar Hakem'den eman istemek zorunda kalmışlardır. Hakem çaresiz kalan düşmanın üzerine gitme yerine onların barış isteklerini kabul etmiş ve kendileriyle antlaşmalar imzalamıştır.¹⁹⁶

¹⁸⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 186; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 383.

¹⁸⁷ Dozy bu kaleyi fethedenin Yahya b. Muhammed et-Tu'cibî olduğunu belirtmiştir. Ancak İbn Haldûn'un eserindeki bilgi Gâlib'in fethettiği yönündedir. Bk. Dozy, *Spanish Islam*, s. 453.

¹⁸⁸ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 186; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 383.

¹⁸⁹ Kumandanın adı kaynaklarda zikredilmemektedir.

¹⁹⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 186; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 383; İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, I, 487.

¹⁹¹ Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye*, s. 485.

¹⁹² İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 241.

¹⁹³ Bu beldeye bu ismin verilmesi bölgedeki 'Elbe' şehrine nispetinden dolayıdır. Önceden buraya 'Berdolia' denilirdi. Ancak bölgede birçok kale olduğu için daha sonra burası 'Kastilya' diye anılmaya başlanmıştır. Arap kaynaklarında burası 'Elbe ve'l-Kılâ' şeklinde tanımlanır. Bilgi için bk. Lütü Şeyban, *Reconquista Endülüste Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, s. 87.

¹⁹⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 186.

¹⁹⁵ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 383.

¹⁹⁶ Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye*, s. 486.

3.1.4. Barış Dönemi 355-363 (966-974)

Halife II. Hakem'in seferleri karşısında çaresiz kalan İspanyol Krallık ve Kontluklarının 355 (966) yılından itibaren Kurtuba'ya barış talepleri için heyetler göndermeye başladıkları görülmektedir.¹⁹⁷ İlk olarak 355 (966) senesinde Leon kralı I. Sancho'nun elçileri Kurtuba'ya gelmiştir. Hakem, babası döneminde verilen ancak tutulmayan sözlerin yerine getirilmesi ve Müslümanların ikamet etikleri bölgelere yakın sınır boylarındaki kalelerin yıkılması şartıyla onunla antlaşma yapılmasını kabul etmiştir.¹⁹⁸

Ardından Barselona kontları II. Borrel ve Miron, Hakem ile aralarındaki savaşı sonlandırmak ve antlaşma yapmak için Kurtuba'ya elçiler göndermişlerdir. Tarih zikredilmesede bu heyetinde 355 (966) senesinde gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Gelen heyet Halife II. Hakem'e 20 Sakâlibe¹⁹⁹ köle, 20 kantar yün, 5 kantar dut ve 200 Fransız kılıcı gibi değerli hediyeler getirmişlerdir. Bunun üzerine Halife II. Hakem'de Kuzey sınır bölgesinde yer alan kale ve hisarları yıkılmaları, Müslümanlara karşı Hristiyanlara yardım etmemeleri ve Hristiyanlıktan İslâm'a geçmeleri engellememeleri şartıyla hediyelerini kabul ederek onlarla antlaşma imzalamıştır.²⁰⁰ Muhtemelen aynı sene içerisinde Navar Kralı II. Garcia da²⁰¹ kontlar ve piskoposlardan müteşekkil bir heyeti Kurtuba'ya göndermiştir. Barış talebinde bulunan heyeti Hakem son derece güzel bir şekilde ağırlamış ve kendileriyle antlaşma imzalamıştır.²⁰²

355 (966) yılında İspanyol Kral ve Kontlarla peşpeşe antlaşmalar imzalanmasına rağmen Kastilya Kontu Fernan Gonzalez ile antlaşma yapıldığına dair bir bilgi yer almaz. Aksine Kastilya Kontluğu ile Endülüs Emevîleri arasındaki savaşların bir müddet daha devam ettiği görülmektedir. İbn İzârî, Halife II. Hakem'in 355-356 (966-967) yıllarında Kastilya Kontluğu'nun sahip olduğu bölgeler üzerine ordular göndermeye devam ettiğini kaydeder. Onun verdiği kısa bilgiye göre II. Hakem'in Kastilya topraklarına göndermiş olduğu komutanlardan Gâlib b. Abdurrahman, Harîz b. Hâyil ve Sa'îd el-Ca'ferî birçok yeri tahrip etmiş ve bolca ganimet ele geçirerek geri

¹⁹⁷ İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 489.

¹⁹⁸ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 186-187; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 384; Dozy, *Spanish Islam*, s. 453; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 490.

¹⁹⁹ Ortaçağ İslâm kaynaklarında Slavlarla Slav kökenli kölelere verilen isim. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Taşağıl, "Sakâlibe", *DİA*, XXXVI, 3-4.

²⁰⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 187; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 384-385; Dozy, *Spanish Islam*, s. 453.

²⁰¹ Çağdaş araştırmacı Abdullah İnân Garcia yerine oğlu Sancho'nun heyeti gönderdiğini belirtmiştir. Ancak Garcia 970 yılında ölmüş, aynı sene oğlu Sancho tahta çıkmıştır. Dolayısıyla burada bir hata söz konusudur. Bk. İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 490.

²⁰² İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 187; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 385; Dozy, *Spanish Islam*, s. 453.

dönmüşlerdir.²⁰³ Kastilya kontu Fernan Gonzalez'in 970 (359-360) yılında ölmesine kadar devam eden bu çarpışmalar, yerine oğlu I. Garcia Fernandez'in (970-995) geçmesi üzerine yapılan anlaşma ile son bulmuştur.²⁰⁴

355 (966) yılında imzalanan antlaşmalardan sonra 363 (974) yılına kadar geçen yaklaşık sekiz yıllık süreç içerisinde Endülüs Emevî Devleti ile Kastilya Kontu Fernan Gonzalez hariç diğer İspanyol Krallık ve Kontlukları arasında herhangi bir silahlı çatışmanın yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde iki taraf arasında yaşanan bir çatışmadan İslam Tarihi kaynakları bahsetmemektedir. Diğer taraftan söz konusu süreç içerisinde İspanyol Krallık ve Kontluklarının kendi aralarında cereyan eden savaşların varlığı bilinmektedir.²⁰⁵ Dolayısıyla bu dönemde kendi aralarında mücadele eden İspanyol Krallık ve Kontluklarının bölgenin güçlü devleti Endülüs Emevîleri ile iyi geçinmeye çalıştıkları hatta ondan kendilerine destek sağlama yoluna gitmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Endülüs Emevî Devleti ile 355 (966) yılında yapılan antlaşmaların hemen akabinde İspanyol Krallıkların başını çeken Leon Krallığında yaşanan siyasî gelişmelerin Halife II. Hakem'in işini bir hayli kolaylaştırdığı görülmektedir. Endülüs Emevî Devleti ile imzalanan antlaşmaların hemen ardından 355 (966) senesinde Leon Kralı I. Sancho, kendisine itaat etmeyen İspanya'nın Kuzey-Batısı'ndaki Galiçya bölgesi Kontu Consalvo'nun topraklarına saldırmıştır. Kont Consalvo'nun karşı koymasıyla iki taraf arasında savaş cereyan etmiştir. Ancak çok geçmeden Kont Consalvo barış talep etmiştir. Barış müzakereleri esnasında Kont Consalvo bir hileye başvurarak Sancho'ya zehirli bir meyve yedirmiş ve Sancho bu zehirli meyveyi yedikten sonra ölmüştür.²⁰⁶ Ölümünden sonra yerine beş yaşındaki oğlu III. Ramiro geçti. Ramiro küçük yaşta olmasından ötürü halası San Salvador kilisesi Rahibesi Elvira'nın vasiliğinde bulunuyordu.²⁰⁷ I. Sancho'nun ölümüyle Leon krallığı ciddi bir bölünme eşiğine gelmiştir. Zira III. Ramiro ve halası krallığı idare edecek durumda değillerdi. Dahası krallık içerisinde kafasına buyruk hareket eden kontların, aristokratların ve mahalli derebeylerin yüzünden bir türlü birlik sağlanamamıştır. Neticede krallık içerisinde bazı prensler istiklallerini ilan etmişlerdir.²⁰⁸ Kuşkusuz Leon Krallığında yaşanan bu siyasî

²⁰³ İbn İzâri, *el-Beyânu 'l-Muğrib*, II, 238-240.

²⁰⁴ Dozy, *Spanish Islam*, s. 454.

²⁰⁵ Dozy, *Spanish Islam*, s. 453.

²⁰⁶ Dozy, *Spanish Islam*, s. 453.

²⁰⁷ İnan, *Devletü 'l-İslâm*, I, 489; Hâşimî, *el-Hilâfetü 'l-Endelüsiyye*, s. 485.

²⁰⁸ Dozy, *Spanish Islam*, s. 453; İnan, *Devletü 'l-İslâm*, I, 489.

gelişmeler ve neticesinde ortaya çıkan bölünmüşlük durumu, İspanyol Krallık ve Kontluklar arasında Endülüs Emevi Devletini en fazla uğraştıran rakiplerinden birisinin gücünü kaybetmesine ve kendisine muhtaç hale gelmesine kapı aralamaktaydı. Nitekim bu konuyu değerlendiren Dozy, öncelikle birçok prens arasında parsellenen Leon Krallığının tamamen güçsüz bir hale geldiği tespitinde bulunur. Ardından bu fırsatı değerlendiren Normandiyalı I. Richard tarafından İspanya'ya gönderilen sekiz bin kişilik bir ordunun Galiçya bölgesini üç yıl talan ettiğini kaydeder. Bizim açımızdan daha önemli olanı bütün bu yaşananlardan dolayı Leon Kralı III. Ramiro'nun naibi Kraliçe Elvira'nın Endülüs Emevî Devleti ile yeni bir savaşı göze alamadığını tespit eder.²⁰⁹

Sekiz yıllık barış sürecinin 360 (970) yılından 363 (973) yılına kadar olan son yıllarında neler yaşandığını tespit etme bakımından ilk yıllara nazaran daha şanslı olduğumuzu belirtmemiz gerekir. 360 (970) yılından itibaren İspanya'da Endülüs Emevîleri ile İspanyol Krallık ve Kontlukları arasında vuku bulan antlaşma ve savaş haberlerini Hakem'in ölümünden çok kısa bir süre sonra yaşayan Endülüs tarihçisi İbn Hayyân'ın²¹⁰ *el-Muktebes* adlı eserinden ayrıntılarıyla öğrenmek mümkündür. Endülüs'ün fethinden II. Hakem döneminin sonuna kadar yaşanan olayları anlatan ve on cilt olduğu bilinen bu eserin maalesef günümüze kadar çok az bir bölümü ulaşmıştır. Eserin 360-364 (970-974) yılları arasındaki olaylarını anlatan kısmının günümüze ulaşmış olması konumuz açısından büyük bir şanstır. Bu eserde yıl yıl kaydedilen rivayetlere bakıldığında söz konusu dönemde İspanyol Kral ve Kontların Halife II. Hakem ile anlaşabilmek için adeta birbirleriyle yarıştıkları görülmektedir.

İbn Hayyân'ın bildirdiğine göre 360 yılının Şa'bân ayının sonlarında (Haziran 971) Barselona kontu II. Borrell b. Sunier, komutan Enneco Bonfill b. Sinderedo başkanlığında bir heyeti ikili ilişkileri geliştirmek adına Kurtuba'ya gönderdi. Başkente varan heyeti orada bulunduğu süre zarfında II. Hakem iki kez Medînetü'z-Zehrâ sarayının doğu meclisinde kabul etmiştir. Bu tarihlerden birincisi 4 Ramazân 360 (1 Temmuz 971), ikincisi ise 2 Şevval 360'tır (29 Temmuz 971).²¹¹ Bu verilerden anlaşıldığına göre heyet bir ay gibi bir süre Kurtuba'da kalmıştır. Kont Borrell, içerisinde Müslüman erkek ve kadın esirlerin bulunduğu 30 kişiyi de serbest bırakarak elçi ile birlikte Kurtuba'ya göndermiştir. II. Hakem bundan son derece mesrur olmuştur.

²⁰⁹ Dozy, *Spanish Islam*, s. 454.

²¹⁰ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "İbn Hayyân", *DİA*, XX, 37-38.

²¹¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 21-22.

Başkent Kurtuba'da heyettekiler için gösterişli bir karşılama töreni ve ziyafet hazırlamış ve kendilerine pahalı hediyeler vermiştir.²¹²

6 Zilhicce 360 (30 Eylül 971) Cumartesi günü Leon kralı III. Ramiro'nun hamiliğini üstlenen halası²¹³ Rahibe Elvira²¹⁴ Kurtuba'ya elçisini göndererek Hakem'e bağlılığını bildirmiştir.²¹⁵ Ancak çağdaş araştırmacılardan Abdullah İnân, İbn Hayyân'ın zikrettiği bu rivayet ile İbn Haldûn ve Makkârî'nin zikrettikleri bir başka rivayeti²¹⁶ karıştırmak suretiyle II. Hakem ile anlaşma yapmak için giden heyetin başında bizzat Rahibe Elvira'nın bulunduğunu iddia etmektedir. Onun konuyla ilgili dipnotta verdiği bilgiye göre İbn Hayyân, Rahibe Elvira'nın Kurtuba'ya bir heyet gönderdiğini, kendisinin bu heyetin başında bulunmadığını zikretmekteyse de, İbn Haldûn isim belirtmeksizin, kontun annesinin heyette yer aldığını bildirmektedir. Nitekim ona göre İbn Haldûn'un verdiği bu bilgiyi İspanyol kaynaklardaki anlatımlar da desteklemektedir.²¹⁷ Araştırmacı İnân'ın bu sonuca ulaşırken farklı olaylardan bahseden iki rivayeti birbirine karıştırdığı anlaşılmaktadır. Yukarıda da geçtiği gibi İbn Hayyân'ın zikrettiği rivayette, Leon kralı III. Ramiro'nun hamiliğini üstlenen halası Rahibe Elvira'nın 6 Zilhicce 360 (30 Eylül 971) Cumartesi günü barış yapmak üzere Kurtuba'ya gönderdiği heyetten bahsedilmektedir.²¹⁸ İbn Haldûn ve Makkarî'nin zikrettikleri rivayette ise daha sonra tekrar ele alınacağı üzere Galiçya kontu Rodrigo Velasquez'in 365 (975) yılında annesinin²¹⁹ de başında bulunduğu bir heyeti antlaşma yapmak için Kurtuba'ya göndermesi olayı anlatılmaktadır.²²⁰ Dolayısıyla iki farklı olaydan bahseden rivayetleri birbiri ile karıştıran araştırmacı İnân, 6 Zilhicce 360 (30 Eylül 971) tarihinde barış yapmak üzere Kurtuba'ya giden heyetin başında Leon kralı III. Ramiro'nun hamiliğini üstlenen halası Rahibe Elvira'nın da bulunduğunu iddia etmiştir.

Leon krallığı elçisinin kabulünden sonra Navar kralı II. Sancho Garcia'nın elçi olarak gönderdiği kardeşi Jimeno Garcia, Kastilya kralı II. Garcia Fernandez'in ve Leon krallığı içerisinde bulunan Monzon şehri kontu Fernando Ansurez'in göndermiş olduğu

²¹² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 21-22; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 490.

²¹³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi* adlı eserde Elvira'nın III. Ramiro'nun teyzesi olduğu bildirilmiştir ancak bu doğru değildir. Bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, IV, 386. Bunun doğru olmadığını nereden biliyorsun?

²¹⁴ İbn Hayyân eserinde bu ismi 'Helvira' ve 'Helveriya' şeklinde belirtmiştir. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 63.

²¹⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 63-64.

²¹⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 187; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 385.

²¹⁷ İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 490, dn. 2.

²¹⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 63-64.

²¹⁹ Annesinin adı kaynaklarda geçmemektedir. Abdurrahman Ali el-Haccî kaynak belirtmeden annesinin adının Oneca olduğunu belirtmiştir. Bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 139, dn. 2.

²²⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 187; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 385; Dozy, *Spanish Islam*, s. 453; Haccî, *Târîhu'l-Endelüs*, s. 320.

elçiler II. Hakem tarafından kabul edilmişlerdir. Bu elçiler ile Halife arasındaki tercümanlık görevi Kurtuba Hristiyanlarının kâdîsı Asbağ b. Nebîl, Kurtuba piskoposu İsâ b. Mansûr İşbiliyye piskoposu Ubeydullâh b. Kâsım ve Muâviye b. Leb gibi önde gelen kişiler tarafından yapılmaktaydı. II. Hakem, elçilerin dostlukları pekiştirme ve daha fazla yardımlaşma taleplerine olumlu cevap vermiştir.²²¹

el-Muktebes'te geçen bir bilgiye göre 22 Zilhicce 362 (23 Eylül 973) Salı günü tarihinde Halife II. Hakem Medînetü'z-Zehrâ sarayında vezirlerin, kâdîların, komutanların hazır bulunduğu ortamda büyük bir ihtişam içinde tahtına oturmuş ve kendisini ziyarete gelen elçileri kabul etmiştir. Mağrip'ten gelen kabile reislerinin kabulünden sonra Navar kralı II. Sancho Garcia, Monzon şehri kontu Fernando Ansurez, Galiçya kontlarından Rodrîgo Velasques ve Leon kralı III. Ramiro'nun elçileri Halifenin huzuruna çıkarak krallarının kendisine olan bağlılıklarını ve memnuniyetlerini ifade etmişlerdir. Halife II. Hakem elçileri güzel bir şekilde ağırlamış ve memleketlerine uğurlamıştır.²²²

İbn Hayyân'ın bildirdiğine göre 363 yılı Şevvâl ayının başlarında (Haziran-Temmuz 974) Barselona Kontu II. Borrell b. Sunier'in elçisi Guitardo Kurtuba'ya gelmiş ve II. Hakem'e kralının dostane ve barışçıl mesajlarını iletmiştir. Akabinde Kastilya kontu I. Garcia Fernandez kardeşi Munio Fernandez'i Kurtuba'ya göndererek devam eden barış antlaşmasını yenilemek ve her daim itaate hazır olduklarını bildirmek üzere gelmiştir. Onunla beraber Monzon şehri Kontu Fernando Ansurez'in gönderdiği elçide başkente gelerek II. Hakem'e bağlılıklarını bildirmişlerdir.²²³

Yine İbn Hayyân'ın bildirdiğine göre 9 Zilka'de 363 (1 Ağustos 974) Cumartesi günü II. Hakem başkent Kurtuba'da gelen elçileri ağırlamıştır. Barselona Kontu II. Borrell b. Sunier'in elçisi Guitardo, Kastilya kontu I. Garcia Fernandez'in kardeşi Munio Fernandez ve Monzon şehri kontu Fernando Ansurez'nin elçisi peş peşe II. Hakem'in huzuruna gelerek krallarının Halifeye bağlılıklarını bildirmişler ve onunla barış içerisinde yaşamaktan memnun olduklarını iletmişlerdir. Halife de buna karşılık kendilerine ikramda bulunmuş akabinde elçiler memleketlerine dönmüşlerdir.²²⁴

20 Safer 363 Perşembe günü (20 Kasım 973) III. Ramiro'nun halası Elvira elçilerini Kurtuba'ya göndermiştir. İbn Hayyân'ın eserine aldığı bu bilgidен elçiler ile II. Hakem

²²¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 64.

²²² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 139.

²²³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 168-169.

²²⁴ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 182-183.

arasında geçen konuşmada bir diplomasi krizi yaşandığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki elçiler ile II. Hakem arasında tercümanlık görevini yerine getiren Kurtuba Hristiyanlarının kâdîsı Asbağ b. Abdullah b. Nebîl elçilerin bazı sözlerini argo tabirler ile tercüme ederek II. Hakem'in son derece öfkesini celbetmiştir. II. Hakem kendisini şiddetle kınamış ve elçiler ile birlikte mütercimın dışarı çıkartılıp bekletilmesi talimatını vermiştir. II. Hakem'in son derece öfkesini celbeden mütercim Asbağ vakit kaybetmeden Kurtuba Hristiyanlarının kâdîlığı görevinden azledilmiştir. Elçiler ise bir kez daha II. Hakem'in emriyle huzura çıkmışlar ancak bu görüşmede de Endülüs'ü terketmeleri kendilerinden istenmiştir.²²⁵

Önceden de geçtiği gibi 365 (975) senesinde Galiçya kontu Rodrigo Velasquez annesini²²⁶ bir heyetin başında ikili ilişkileri güçlendirmek için başkent Kurtuba'ya göndermiştir. Halife II. Hakem kontun annesinin gelmesi şerefine devlet erkânıyla beraber muhteşem bir karşılama töreni düzenlemiş ve kont Rodrigo'nun annesiyle antlaşma imzalamıştır. Birçok pahalı hediye de kendisine takdim eden II. Hakem heyeti memleketine uğurlamıştır.²²⁷

Görüldüğü üzere 355-363 (966-974) yılları arası İspanyol Krallık ve Kontlukları birçok defa Endülüs Emevî Devleti'nin kapısını çalmışlar ve deyim yerindeyse II. Hakem ile dostane ilişkiler kurmak için birbirleriyle âdeta yarışmışlardır. İmzalanan barış antlaşmalarının korunması ve ilişkilerin daha da arttırılmasına yönelik yapılan ricalar II. Hakem'den onay almıştır. Hiç şüphesiz II. Hakem'in kapısının hasımları tarafından bu kadar fazla çalınmasının belli başlı sebepleri vardı. Öncelikle İspanyollar, içinde buldukları konjonktürel durum gereği güçlü Endülüs Emevî Devleti ile mücadele etmeyi göze alamamışlardır. Zira aralarında vuku bulan toprak ve taht kavgaları yüzünden birbirleri ile mücadele içerisindeydiler. Bunun yanında birçok kez birbirlerine karşı II. Hakem'in desteğini almak için çaba göstermişlerdir. Şüphesiz sözünü ettiğimiz siyasî yapıların bu vaziyetleri Endülüs Emevî Devleti'ne karşı şirin görünme rekabetini de beraberinde getirmiştir. Öte yandan sekiz yıl gibi bir süre Endülüs'te barış atmosferinin hâkim olduğunu ve bölgede kısa bir süreliğine sükûnet oluştuğunu belirtmemiz gerekir. Tabii bunda II. Hakem'in barış taraftarı olmasının önemli rolü vardır. Zira II. Hakem hasımlarının zayıf ve dağınık durumlarından faydalanma yoluna

²²⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 182-183; Zenâfî, *Târihu'l-Endelüs*, s. 208.

²²⁶ Annesinin adı kaynaklarda geçmemektedir. Abdurrahman Ali el-Haccî kaynak belirtmeden annesinin adının Oneca olduğunu belirtmiştir. Bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 139. (dipnot)

²²⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 187; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 385; Dozy, *Spanish Islam*, s. 453; Haccî, *Târihu'l-Endelüs*, s. 320.

gitmemiştir. Halifenin bu tutumunun onun sıkı bir barış taraftarı olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Kuzey'deki İspanyollar içinde buldukları sıkıntılı durumlarından yararlanmak adına cihadın tam zamanı olduğunu belirten bazı devlet adamlarına II. Hakem'in verdiği cevap görüşümüzü teyit etmektedir: "Sözlerinizi yerine getirin, zira verilen sözde elbette sorumluluk vardır." ayetini²²⁸ delil getirerek anlaşma halinde iken asla böyle bir şeye tevessül etmeyeceğini onlara söylemiştir.²²⁹ Bu da bize II. Hakem'in tebaasına bir zarar verilmediği ve topraklarına göz dikilmediği müddetçe barışçıl tutum sergileme politikasının kendisinde ne kadar güçlü bir şekilde yer ettiğini göstermektedir.

Zikrettiğimiz bu barış sürecinde yarımada yaşanan istikrar ve barışı göz önünde bulduran Tarihçi R.M. Pidal, Endülüs'ün Halife II. Hakem döneminde istikrarın zirvesine ulaştığını ve akl-ı selim yönetim sayesinde bölgenin tamamında sükûnet ve barışın hâkim olduğunu kaydeder.²³⁰

3.1.5. Antlaşmaları Bozan İspanyolların İkinci Defa İtaat Altına Alınması

Yarımada sekiz yıl süren barış havası İspanyolların Endülüs topraklarına saldırmalarından sonra yerini tekrar savaşa bırakmıştır. Krallıkların Endülüs topraklarına yeniden saldırmalarının belli başlı sebepleri vardır. Öncelikle bu siyasî yapılar çok kısa bir süre sonra aralarındaki anlaşmazlıkları gidererek dikkatlerini dış politikaya çevirebilmişlerdir. Bu da kendilerine yeniden güven gelmesine neden olmuştur. Diğer önemli sebep de tek başına güçlü Endülüs Emevî Devleti ile baş etmenin imkânsız olduğundan hareketle krallıklar aralarında ittifak gerçekleştirmişlerdir. Bu da onları Endülüs topraklarına saldırmaları için cesaretlendirmiştir. Neticede saldırıya geçmek için müsait zaman kollamaya başlamışlardır. Endülüs Emevî Devleti'nin Kuzey Afrika'daki Fâtımîlere bağlı İdrisîler ile mücadeleye girişmesi, bütün dikkatini bu yöne vermesi ve neticede ordunun büyük bir bölümünün buraya intikal ettirmesi onlara beklediği fırsatı sağlamıştır.²³¹

363 yılı Zilhicce ayının sonlarında (Eylül 974) Kurtuba'ya Kastilya kontu I. Garcia Fernandez'in antlaşmayı bozduğu ve sınır bölgelerine saldırdığı haberi geldi. Buna göre 11 Zilhicce 363 (2 Eylül 974) Çarşamba günü I. Garcia Fernandez sınır bölgesindeki

²²⁸ İsrâ süresi, 34.

²²⁹ Emîr Şekîb Arslân, *Târîhu gazavâtil-'Arab fî Fransa ve Suvîsre ve İtalya ve Cezâiri'l-bahri'l-mutavassıt*, Beyrut ts. s. 183; Ziyâ Paşa, *Endülüs Tarihi*, I, 118.

²³⁰ İnân, *Devletü'l-İslam*, I, 490.

²³¹ İnân, *Devletü'l-İslam*, I, 499.

Medinetü's-Sâlim şehrinin Kuzey-Doğusu'nda bulunan Deza kalesine saldırmıştır. Bu arada kale halkı savunma yapmasına rağmen ani şekilde gelişen bu saldırıya fazla dayanamamış ve kale Kastilya ordusunun eline geçmiştir.²³² Kaleyi ele geçiren Kastilya ordusu daha sonra çevredeki köyleri yakıp yıkmaya başlamıştır. Buna karşılık eski bölge valisi Berberî Âmrîl b. Teymelut'un²³³ oğlu Meda kalesi kumandanı Zervâl bir grup askerle Kastilya ordusuna karşı koymaya çalıştı. Fahu's'l-bereke (Alboreca) denilen yerde yapılan savaşta Zervâl önderliğindeki birlikler yenilgiye uğradı ve Zervâl öldürüldü.²³⁴

Kastilya kontu I. Garcia Fernandez tek başına giriştiği bu saldırıdan sonra Leon ve Navar krallıklarını da Endülüs topraklarına saldırmaya ikna etmiştir. Neticede Navar kralı II. Sancho Garcia, Leon kralı III. Ramiro ve Monzon şehri kontu Fernando Ansurez Endülüs Emevî Devleti ile olan antlaşmalarını bozdular. Aralarında ittifak oluşturan krallık ve kontluklar 364 yılının Şa'bân ayında (Nisan 975) Kuzey bölgesindeki stratejik konuma sahip Gormaz kalesini yaklaşık 60.000 kişilik²³⁵ bir ordu ile kuşatma altına aldılar.²³⁶ Yaklaşık iki ay süren kuşatmada netice alamayan birleşik Hristiyan ordusu, Leon kralı III. Ramiro'nun halası Elvira'nın bölgeye takviye birlikler göndermesiyle birlikte kale üzerindeki baskısını daha da arttırdı.

Bunun üzerine Halife II. Hakem Kuzey Afrika'daki görevini başarılı bir şekilde bitirip Endülüs'e dönen Gâlib b. Abdurrahman'²³⁷ derhal bölgeye sevketti. İlk iş olarak daha önceden Hristiyan birliklerin eline geçmiş olan Medînetü's-Sâlim şehrinin Kuzeyi'nde yer alan Berhûn kalesine yönelen Gâlib, kısa sürede burayı fethetti.²³⁸ Daha sonra süratle Gormaz kalesine hareket eden Gâlib, burada kaleyi iki aydır kuşatma altında tutan ve fakat ele geçiremeyen²³⁹ birleşik Hristiyan ordusuyla karşılaştı. 7 Ramazan 364 Cuma günü (21 Mayıs 975) Duero nehrine yakın bir yerde gerçekleşen ve son derece şiddetli

²³² Zenâtî, *Târihu'l-Endelüs*, s. 208.

²³³ Aslen mağripli olan Berberî Âmrîl b. Teymelut Hakem'in Kuzey sınırlarındaki şehirlerde valilik yapmış bir kimseydi. Hakem'e son derece bağlıydı. Ölümünün ardından Hakem, isimleri Abdurrahman, Hakem, Madâ, Gâlib ve Zervâl olan beş oğlunu 361 yılı Recep ayında Kurtuba'ya çağırarak kendilerine ikramda bulunmuş ve sınırların güvenliği ile ilgili onlara mühim vazifeler vermiştir. Bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 73; Zenâtî, *Târihu'l-Endelüs*, s. 208.

²³⁴ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 188-189; Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 499-500.

²³⁵ İbn Hayyân bu sayının daha fazla olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu bildirmiştir. Bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 234.

²³⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 218; Kemâl Seyyid, *Dirâsât Endülüsiyye*, s. 125.

²³⁷ Gâlib b. Abdurrahman Kuzey Afrika'daki görevini başarıyla bitirip Endülüs'e döndükten sonra Halife Hakem tarafından kendisine vezirlik rütbesi verilmiş, bunun yanında 'Zü's-seyfeyn' lakabı ve iki altın kılıçla taltif edilmiştir. Bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 220.

²³⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 226; Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endülüsiyye*, s. 487.

²³⁹ Araştırmacı Kemâl Seyyid Hristiyan tarihi kaynaklarında Gormaz kalesinin Müslümanların elinden alındığına dair bilgiler olduğunu ancak bu bilgilerin doğruyu yansıtmadığını belirtmiştir. Bk. Kemâl Seyyid, *Dirâsât Endülüsiyye*, s. 126.

geçen Tâhine savaşını Endülüs Emevî ordusu kazandı.²⁴⁰ Savaş sonucunda birçok askerini yitiren Hristiyan ordusu, Müslümanların eline geçen pekçok ganimeti de savaş meydanında bırakmak zorunda kaldı.²⁴¹ Bu başarının ardından kumandan Gâlib b. Abdurrahman vakit kaybetmeden Hakem'e savaş neticesini müjdeleyen haberi gönderdi. Elde edilen bu önemli galibiyete son derece sevinen Hakem, Gâlib'e vakit kaybetmeden ilerlemesini ve Kuzey'deki İspanyollara öldürücü darbeyi vurması talimatını verdi. Endülüs'ün meşhur kumandanlarından Kâsım b. Muhammed b. Kâsım b. Tumlûs ve Abdurrahman b. Yahya b. Muhammed b. Hâşim et-Tu'cibî'yi de destek için Gâlib'e gönderdi.

Endülüs Emevî Devleti adına parlak bir zafer kazanan Gâlib, Hakem'in gönderdiği takviye birliklerinin gelmesinin ardından vakit kaybetmeden harekete geçti. 26 Şevvâl 364 (9 Temmuz 975) Cuma günü süratle Kastilya topraklarına saldırıya geçti. San Esteban kalesinin bulunduğu bölgeye giderek burada Kastilya kralı Garcia Fernandez'in göndermiş olduğu bir orduyu hezimete uğrattı. Bu galibiyetin ardından ordusuyla birlikte San Esteban bölgesinin Batı tarafını ele geçiren Gâlib, buradan pek çok ganimet ele geçirdi.²⁴² Gâlib b. Abdurrahman Kastilya topraklarında ilerlerken diğer taraftan Zaragoza şehri ordu kumandanı olan Abdurrahman b. Yahya b. Muhammed b. Hâşim et-Tu'cibî'yi Leon topraklarına saldırması için gönderdi. Endülüs ordusunun ilerlediğini haber alan Leon Kralı III. Ramiro derhal ordusuyla birlikte harekete geçti. 23 Şevvâl 364 (6 Temmuz 975) Salı günü Ebro nehri yakınlarında vuku bulan şiddetli savaş Endülüs Emevî ordusunun galibiyetiyle sonuçlandı.²⁴³

Kaynaklarımız bahsettiğimiz bu son çarpışmalardan başka yaşanan herhangi bir hâdiseden söz etmemektedirler. Muhtemelen İspanyol Krallık ve Kontlukları almış oldukları ağır darbeler sonucunda bir daha Hakem döneminde Endülüs topraklarına saldırı yapmayı göze alamamışlardır. Dolayısıyla İspanyolların yine kendi aralarında ittifak kurmak suretiyle mevcut anlaşmaları bozarak Endülüs Emevî topraklarına düzenlemiş oldukları saldırılar ikinci defa başarıyla püskürtülmüş oldu. Başta Gâlib b. Abdurrahman ve Muhammed b. Yahya komutasındaki Endülüs orduları İspanyol orduları tarafından ele geçirilen sınır bölgesindeki toprakları başarıyla geri almışlar,

²⁴⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 227; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 502.

²⁴¹ Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye*, s. 501; Zenâtî, *Târîhu'l-Endelüs*, s. 209-210.

²⁴² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 236-237; Zenâtî, *Târîhu'l-Endelüs*, s. 209-210.

²⁴³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 237-38.

ardından Leon ve Kastilya topraklarına ilerleyerek onların yeniden itaatini sağlamışlardır.

3.2. Bizans ve Alman Elçilerinin Kurtuba'ya Gelişi

III. Abdurrahman zamanında Endülüs Emevî Devleti'nde siyasî ve kültürel alanda yaşanan canlılık başta Bizans İmparatorluğu ve Alman İmparatorluğu gibi dönemin süper güçleri tarafından takip edilmiştir. Neticede Başkent Kurtuba bu devletlerin göndermiş olduğu elçilerin akınına uğramış, siyasî ve kültürel alanlarda Endülüs Emevîleri ile bu devletler arasında dostane ilişkiler oluşmuştur.²⁴⁴ Bu durum sekteye uğramadan II. Hakem döneminde de devam etmiştir. İbn Hayyân, II. Hakem zamanında Bizans ve Alman elçilerinin başkent Kurtuba'ya geldiklerini bildirmektedir. Halife II. Hakem zamanında her yönüyle en parlak zaman dilimini yaşayan Endülüs, İberya yarım adasının dışından gelen zamanın bu büyük imparatorluklarının elçilerini Kurtuba'da ağırlamıştır. 23 Cemâziyelevvel 361 Pazar günü (25 Şubat 972) Bizans İmparatoru I. John Tzimiskes'in elçisi Kurtuba'ya gelmiştir.²⁴⁵ İbn Hayyân II. Hakem'in elçiyi güzel bir şekilde ağırlaması ve akabinde uğurlamasından başka bir malumat zikretmediği için görüşmenin detaylarına vâkıf değiliz. Bu ziyareti de bahsettiğimiz alanlardaki ilişkileri sürdürmekte kararlı olan iki devletin olağan görüşmeleri olarak değerlendirmek mümkündür.

Yine İbn Hayyân 9 Zilka'de 363 Cumartesi günü (1 Ağustos 974) ise Alman İmparatoru II. Otto, Halife II. Hakem'in babası III. Abdurrahman'dan başlayıp iki devlet arasında devam eden sağlıklı ilişkilerin yenilenmesi ve geliştirilmesi için elçisini başkent Kurtuba'ya göndermiş, II. Hakem de bu taleplere olumlu cevap vermiştir.²⁴⁶

3.3. Fâtımîlerin Nüfuz Etmeye Çalıştığı Mağrip'te Hâkimiyetin Korunması

Şîa'nın İsmâilî koluna mensup olup soylarının Hz. Peygamber'in kızı ve Hz. Ali'nin eşi Fâtıma'dan geldiğini ileri süren ve bundan dolayı kendilerini Fâtımîler (296-566/909-1171) şeklinde isimlendiren siyasî-dînî hareket, 296 (909) yılında Abbâsîler'e (132-656/750-1258) bağlı olan Sunnî Ağlebîler²⁴⁷ (184-296/800-909) devletini Kuzey Afrika

²⁴⁴ *el-Beyânu 'l-Muğrib*, II, 215; el-Makkarî, *Nefhu 't-tib*, I, 365-368; Na'naî, *Târîhu 'd-devleti 'l-Emeviyye*, s. 374-376.

²⁴⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 71-72; İnân, *Devletü 'l-İslâm*, I, 491; Mu'nis, *Me'âlim*, s. 386.

²⁴⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 182; İnân, *Devletü 'l-İslâm*, I, 491.

²⁴⁷ Ağlebîler Hanedanı ile ilgili detaylı bilgi için bk. Abdülkerim Özyayın, "Ağlebîler", *DİA*, I (Ankara 1988), s. 475-478.

bölgesinde ortadan kaldırmıştı. Fâtımî komutan ve aynı zamanda bir dâî olan Ebû Abdullah'ın Ağlebîler'in başkenti Rakkâde'yi ele geçirmesiyle Şîî lider Ubeydullah'a Mehdî-Lidinillâh (296-322/909-934) ve Emîru'l-Mü'minîn lakapları verilerek Halife ilan edilmiştir.²⁴⁸ Fâtımîler kuruldukları andan itibaren yüzlerini Doğu (Abbâsîler) yerine Batı'ya (Endülüs) çevirmeyi uygun görmüşlerdir. Zira Endülüs Batı tarafında en kalabalık ve en iyi teşkilatlanmış ülkeydi. Aynı zamanda bu ülkeyi yöneten Emevî liderler ile geçmişten kalan bazı olaylardan dolayı (Sıffîn, Kerbelâ gibi) bir hesaplaşma söz konusuydu.²⁴⁹

Fâtımîler, Ağlebîler'den kalan tersaneleri onarıp büyük bir donanma meydana getirmişler ve kısa bir süre sonra Endülüs sahillerini tehdit eder hale gelmişlerdir. Öte yandan Endülüs'te yıllardır devam eden ve devleti çokça meşgul etmiş olan İbn Hafsûn isyanına destek olmak için yarımada dâîler ve casuslar gönderip burada Şîa mezhebini yaymak için uğraşmışlardır. Halife III. Abdurrahman Endülüs Emevî Devleti'ni yıllardır uğraştıran İbn Hafsûn isyanını büyük uğraşlardan sonra 315 (928) yılında bertaraf ettikten sonra büyük ölçüde Fâtımîlerin Endülüs'teki faaliyetlerine son vermiştir. Bununla beraber denizden gelebilecek saldırılara karşı da tedbirli olmayı ihmal etmeyen III. Abdurrahman, Fâtımî tehdidine karşı Güney sahillerindeki donanmaları teçhiz ettirip adetlerini artırmıştır.²⁵⁰ Aldığı tedbirler ile memleketi Endülüs'ü Fâtımî tehdidine karşı koruyan Halife aynı zamanda Kuzey Afrika'daki büyük Berberî kabilelerinden Zenâtelileri²⁵¹ Fâtımîlere karşı bölgede askerî ve ekonomik olarak desteklemiş, Zenâtelilerde Endülüs'ten aldığı destek ve teşvikle Fâtımîlerin ilerleyişini Afrika'da bir nebze olsun durdurmuşlardır. Yine III. Abdurrahman oluşturmuş olduğu donanmayı Kuzey Afrika'daki Fâtımî tersanelerine göndererek buraları tahrip ettirmiştir. Bununla yetinilmeyerek uzak Mağrib'in (Fas) Fâtımî hâkimiyeti ve nüfuzundan uzak tutulması için bölgedeki Sebte (Ceuta)²⁵² ve Tanca²⁵³ şehirleri ele geçirilmiş ve böylece Cebel-i Târik²⁵⁴ boğazının hâkimiyeti tamamen

²⁴⁸ Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII (Ankara 1995), s. 228-229.

²⁴⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, s. 139.

²⁵⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 181.

²⁵¹ Zenâte kabilesi ile ilgili geniş bilgi için bk. Şeyban, "Zenâte", *DİA*, XLIV (Ankara 2013), s. 246-247.

²⁵² Fas'ın Kuzeyi'nde Cebelitârik Boğazı'nın Akdeniz'e açılan kesiminde İspanya hâkimiyetinde bir şehirdir. Detaylı bilgi için bk. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 88; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 102-104; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 182-183.

²⁵³ Fas'ın Kuzey-Batısı'nda tarihî bir şehir; detaylı bilgi için bk. Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 104-109; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 43.

²⁵⁴ İspanya'nın Güneyi'nde aynı adı taşıyan dağın eteğinde kurulmuş kasaba ve Avrupa ile Afrika'yı birbirinden ayıran boğaz, detaylı bilgi için bk. Özdemir, "Cebel-i Târik", *DİA*, VII (Ankara 1993), s. 187-188.

Endülüs Emevî Devleti'ne geçmiştir.²⁵⁵ Ancak Abdurrahman'ın ölümüne az bir zaman kala Fâtımî Halifesi el-Muizz-lidînillâh (341-365/953-975) tarafından Mağrip seferi için görevlendirilen meşhur kumandan Cevher es-Sıkıllî ilk önce Tahert'i daha sonra da İfkan şehrini ele geçirdi. Çok kısa bir süre sonra bölgede stratejik bir şehir olan Sicilmasada diğerleri gibi aynı kaderi paylaştı. Hedefi Fas şehrini ele geçirmek olan Cevher bu şehir üzerine yürüyüp kuşatma altına aldı. 349 yılının Ramazan ayında (Kasım 960) şehri ele geçirdi. Bu zafer sayesinde Tanca ve Septe dışında bütün Mağrip kısa bir süre içinde olsa Fâtımî hâkimiyetine girmiş oldu.²⁵⁶ Hiç kuşkusuz Cevher'in hızlı ve bir o kadar da başarılı seferleri yaşlı Halife III. Abdurrahman için bir prestij kaybı olmuştur. Cevher'in bu seferlerinden sonra durumu düzelterek kadar uzun yaşamadı. 350 (961) yılında öldüğünde elinde Batı Mağrip'te Tanca ve Septe'den başka bir yer kalmamıştı.

Kaynaklarımız bizlere II. Hakem'in babası gibi Güney'deki Fâtımî tehdidine karşı sürekli teyakkuz halinde olduğunu, burası ile irtibatı hiçbir zaman koparmadığını ve Kuzey Afrika'da sürdürülen Fâtımî-Şîî propagandasına karşı Emevî-Sunnî propagandası yapmayı ihmal etmediğini göstermektedir.

II. Hakem zamanında Kuzey Afrika'daki görünüm şu şekildeydi: Zeydiyye mezhebine mensup Hasan b. Kennûn²⁵⁷ liderliğindeki İdrîsîler²⁵⁸ bölgede kim güçlü ise ona tabi olma stratejisi güdüyor, bazen Emevîlere bazen de Fâtımîlere vasal oluyorlardı. III. Abdurrahman zamanında Endülüs Emevîlerine tâbi iken Abdurrahman'ın vefat edip oğlu II. Hakem'in tahta çıkmasının üzerinden çok geçmeden Fâtımîlere biat etmişlerdi. Bunun yanı sıra Kuzey Afrika'nın büyük Berberî kabilelerinden Sanhâceliler,²⁵⁹ Fâtımîleri desteklerken Zenâteliler, Endülüs Emevîlerini desteklemekteydiler.

Fâtımî Halifesi el-Muizz zamanında Cevher es-Sıkıllî 358 (969) senesinde Mısır bölgesini İhşîdîler'den almış ve Fâtımî Devleti'nin başkenti Mehdiyye'den Mansûriyye'ye taşınmıştır.²⁶⁰ Burada Kahire şehrinin temelleri atılmış ve Fâtımîler artık gözünü Endülüs yerine Filistin, Suriye ve Irak topraklarına dikmişti. Bundan dolayı Endülüs için Fâtımîler ciddi bir tehlike olmaktan çıkmıştı. Buna rağmen Kuzey

²⁵⁵ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 181; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Târîhi* (Trc. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1989, III, 824.

²⁵⁶ Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye*, s. 491.

²⁵⁷ Hasan b. Kennûn hakkında detaylı bilgi için bk. Atilla Çetin, "Hasan el-İdrîsî", *DİA*, XVI (Ankara 1997), s. 325.

²⁵⁸ İdrîsîler ve mensup olukları Zeydiyye hakkında bilgi için bk. Muhammed Rezûk, "İdrîsîler", *DİA*, XXI (Ankara 2000) s. 495-497.

²⁵⁹ Sanhâce kabilesi ile ilgili geniş bilgi için bk. Özdemir, "Sanhâce", *DİA*, XXXVI (Ankara 2009), s. 105-106.

²⁶⁰ Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 398; Abbâdî, *Dirâsât*, s. 83.

Afrika'daki hâkimiyetini kendisine bağlı gruplar tarafından yürütmeye çalışan Fâtımîler bölgede etkin olan Sanhâce kabilesini ve İdrîsîleri sürekli Endülüs Emevî Devletine karşı kıskırtmış ve bu şekilde Mağrip'te aktif olmaya çalışmıştır.

Kuzey Afrika'da var olan bu karmaşık yapı Halife II. Hakem'in sürekli ihtiyatlı hareket etmesine neden olmuştur. Kaynaklarımız bize II. Hakem'in Mağrib ile ilgili ilk icraatının, 353 (964) yılında Endülüs'ün en büyük tersanesine sahip Meriye²⁶¹ şehrine giderek Kuzey Afrika'dan muhtemel gelebilecek olan saldırılara karşı kıyı şeritlerini ve tersaneleri kontrol ettiğini bildirmektedir.²⁶²

II. Hakem, Mağrip'te Endülüs Emevîleri adına ön saflarda yer alan Berberî kabilelerinden Sunnî-Zenâte kabilesini Şîi kabile ve gruplara karşı destekleyerek bölgede etkin olma yoluna gitmiştir. Nitekim Zenâte kabilesinin Benî Hazer kolu 3 elçisini 360 yılı Muharrem ayında (Kasım-Aralık 970) başkent Kurtuba'ya göndermiş ve II. Hakem'den ezeli düşmanları olan Sanhâce kabilesinin bölgede sürdürdüğü Şîi propagandasını önlemek amacıyla yardım talep etmiştir. II. Hakem gelen elçilere müspet cevap vermiş ve kendilerini bir grup asker ile takviye ederek memleketlerine uğurlamıştır.²⁶³ Aynı yılın 12 Ramazan (9 Temmuz 971) Cumartesi günü başkent Kurtuba'ya Sanhâce kabilesinin orta Mağrib (Cezayir) bölgesine hâkim olan kolu Telkate'nin reisi Zîrî b. Menâd'ın²⁶⁴ öldürüldüğü haberi ulaştı. Bu zat daha önce faaliyetleriyle Abbâsîlere bağlı Ağlebîler'e destek veren Menâd b. Menkûş'un oğludur.²⁶⁵ Zîrî babasının politikasını takip etmemiş Kuzey Afrika'daki Fâtımîlerin en büyük destekçisi haline gelmiş ve aynı zamanda Zîrî hanedanlığını kurmuştur. Endülüs Emevîlerinin desteklediği Zenâte kabilesinin ise bölgede en büyük hasmı olmuştur.

Orta Mağrip'te (Cezayir) Fâtımî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî'nin (296-323/909-934) emrinde valilik ve kumandanlık yapan Ali b. Hamdûn²⁶⁶ ise Ubeydullah'ın emriyle bölgede Mesîle şehrini kurmuş ve Zenâte kabilesine karşı mücadelesini sürdürmüştü. Bir müddet sonra Ali ölmüş ve yerine oğlu Ca'fer geçmişti. Bu komutan da Fâtımî

²⁶¹ Meriye şehri ile ilgili detaylı bilgi için bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 119-120; Muhammed Ahmed Ebû'l-Fazl, *Târîhu medîneti Meriye Endelüsiyye fi 'asri'l-İslâm dirâsetu fi't-târîhi siyâsiyye ve'l-hâdârîyye*, İskenderiyye 1996.

²⁶² İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 236; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 478-479; Abbâdî, *Dirâsât*, s. 82.

²⁶³ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 241. İbn Haldûn elçilerin sadece heyet gönderdiklerini ve bağlılık bildirdikleri II. Hakem'in ise bu heyeti güzel bir şekilde ağırladığını belirtmektedir. İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 187; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 385.

²⁶⁴ Zîrî b. Menâd hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 202-206.

²⁶⁵ Özdemir, "Sanhâce", *DİA*, XXXVI, 105.

²⁶⁶ Cüzâmî kabilesine mensup Ali b. Hâmdun'un dedelerinden Abdülhamîd, Emir I. Abdurrahman zamanında Şam'dan Endülüs'e gelmiş ve burada Elvirâ şehrine yerleşmiştir. Daha sonra torunlarından Hamdûn, Cezâyir bölgesine giderek Şîi-Fâtımî Devleti hizmetine girmiştir. Detaylı bilgi için bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 33-38.

Halifesi adına mücadelesini sürdürürken yukarıda adı geçen bölgedeki en güçlü Fâtımî vasalı Zîrî b. Menâd'ın kendisine musallat olmasından korkmuştur. Kardeşi Yahya ile birlikte bütün ailesini ve malını yanına alan Ca'fer Zenâte'nin en büyük kolu olan Benî Hazer'in reisi Muhammed b. Hayr'a sığınmış ve Endülüs'e haber göndererek II. Hakem'in himayesini talep etmiştir. Zîrî b. Menâd haberi aldıktan sonra ordusunu toplayıp Zenâte'nin üzerine yürümüştür. İki ordu uzak Mağrip (Fas) bölgesindeki Melviye vadisinde savaşa tutuşmuştur. Zîrî ve askerlerinin çoğunun öldürüldüğü savaşı Zenâte ve müttefikleri Ca'fer kazanmıştır.²⁶⁷ Haber başkent Kurtuba'ya ulaşınca II. Hakem fevkalade sevinmiş, Ca'fer ve kardeşi Yahya'yı Endülüs'e davet etmiştir. Şîi davetçi vasfını bıraktıklarına ve bundan sonra Endülüs Emevîleri adına çalışacaklarına söz veren bu iki kardeş Halife tarafından büyük lütuflarla onurlandırılmışlardır.²⁶⁸

Fâtımî Halifesi el-Muizz, 361 (971) senesinde daha önce öldürülen Zîrî b. Menâd'ın oğlu Bulukkîn lakabıyla da bilinen Ebü'l-Fütûh Yûsuf b. Zîrî es-Sanhâcî'yi²⁶⁹ (ö. 373/984) Kuzey Afrika genel valisi olarak atamış akabinde Ali b. Hamdûn oğullarının (Ca'fer ve Yahya) ihanetini cezalandırmak ve Zenâte kabilesine haddini bildirmek için ona büyük bir orduyla Zenâte kabilesi üzerine gitmesini emretmiştir. Ebü'l-Fütûh Yûsuf (Bulukkîn) b. Zîrî 361 yılı Rebûlâhir ayında (Ocak-Şubat 972) ordusuyla birlikte orta Mağrip'ten (Cezâyir) Fas topraklarına girmiştir. Bunun üzerine başta Beni Hazer reisi Muhammed b. Hayr b. Hazer olmak üzere birçok Zenâteli Yûsuf ile karşılaşmak için toplanmışlardır. Meydana gelen savaşta Yûsuf b. Zîrî babasının intikamını almış Zenâtelileri tam manasıyla bozguna uğratmıştır.²⁷⁰ Savaşın sonucunu sezen Benî Hazer reisi Muhammed b. Hayr Yûsuf'un eline düşmemek için kılıcına boğazını yaslayarak intihar etmiştir.²⁷¹ Yûsuf (Bulukkîn) b. Zîrî galibiyetle yetinmemiş daha doğu'ya giderek Zenâtelilerin önemli üslerinden biri olan Basra'yı ve daha birçok şehri yakıp

²⁶⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 26-27; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 242-243; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 493.

²⁶⁸ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 242. İbn Hayyân'ın eserinde Ca'fer ve Yahya'nın Zenâte kabilesi ile birleşmeden önceki durumları, Zenâte kabilesiyle ittifak yaptıktan sonra Zîrî'ye karşı savaşmaları, Endülüs'e geçmeleri ve II. Hakem tarafından büyük nimetler ile taltif edilmeleri etraflıca anlatılmaktadır. Ayrıca Şair Muhammed b. Şehîs ve Yûsuf b. Hârûn'un bu mevzu ile alakalı şiirleri de eserde geçmektedir. Bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 39-56.

²⁶⁹ Yûsuf (Bulukkîn) b. Zîrî hakkında detaylı bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, "Bulukkîn b. Zîrî", *DİA*, VI (Ankara 1992), s. 414.

²⁷⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 38; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 243; Muhammed b. Abdillâh b. Saîd İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm fî men büyi'â kable'l-ihtilâm min Mulûki'l-İslâm (Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fî 'asri'l-vasîti)* (nşr: Ahmet Muhtâr el-Abbâdî, Muhammed İbrâhim el-Kettânî), Dârulbeyzâ 1964, s. 221; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 205; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 494.

²⁷¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 38; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 243; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 204.

yıkmıştır.²⁷² Septe şehrine kadar varan Yûsuf (Bulukkîn) Endülüs Emevî Devleti'ne gözdağı vererek geri dönmüştür.

Fâtımî Halifesi el-Muizz adına hareket eden Yûsuf (Bulukkîn) b. Zîrî'nin Septe'ye kadar bütün bölgeyi ele geçirmesi o zaman ki İdrîsî Emîri Hasan b. Kennûn'u tedirgin etti. Zira Hasan b. Kennûn şîi olmasına rağmen Endülüs Emevî Halifesine bağlıydı. Selefî olan abisi Ebü'l-Ayş Ahmed b. Kennûn da kendi döneminde Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'a tabi olmuş ve Fâtımîlerle bölgede mücadele etmişti. Fâtımî vasalı Zîrî hanedanı, Kuzey Afrika'da gittikçe güçlenip bölgeyi kendi idaresi altına almaya başlayınca İdrîsî Emîri Hasan b. Kennûn, konjonktürel durumun Endülüs Emevî Devleti aleyhine döndüğünü görerek Halife II. Hakem'e olan biatını bozup Fâtımîlerin idaresi altına girmiştir.²⁷³ İdrîsîlerin Fâtımîlere bağlanmasından sonra Kuzey Afrika'nın kontrolü Hasan b. Kennûn'a bırakılmış, Zîrî reisi Yûsuf (Bulukkîn) ise Fâtımî Halifesi el-Muizz tarafından Mısır'a çağırılmıştır.²⁷⁴

Bulukkîn'in Zenâteliler önünde kazanmış olduğu zafer ve Hasan b. Kennûn'un Fâtımî Halifesine biat etmesi II. Hakem'i bölgede zor durumda bırakmıştır. Vakit kaybetmeden komutanı Muhammed b. Kâsım b. Tumlus'a ordusu ile birlikte Septe'ye yürüme emri verdi. Bunun yanında II. Hakem, Fâtımîlerin denizden İdrîsîlere destek verme ihtimalini de²⁷⁵ göz önünde bulundurarak filo kumandanı Abdurrahman b. Rumâhis'e donanmasıyla birlikte harekete geçme emri vermiştir.²⁷⁶ Mağribe gitmek için hazırlanan bu orduya Endülüs'ün çeşitli bölgelerinden katılımlar olmuştur.²⁷⁷ Halife II. Hakem, ordu harekete geçmeden önce komutan İbn Tumlus'a Cihada sebat etmesini, Allah'tan bolca af ve bağışlama dilemesini, beldeleri tahrip değil ıslah etmesini, tebaasına ve karşı taraftan itaati altına girenlere iyi davranmasını, kitap ve Sünnet'ten ayrılmamasını tavsiye etmiştir.²⁷⁸ 19 Şevval 361 (3 Ağustos 972) Cumartesi günü kıyıya geçen orduya Endülüs donanması da eşlik etmekteydi. Ordunun Tanca'ya doğru ilerlemesini haber alan ve o sırada Tanca'da bulunan Hasan b. Kennûn hemen hazırlıklara başladı. Endülüs Emevî ordusu Tanca'ya gelmeden Hasan b. Kennûn, bütün Berberî kabileleriyle birlikte şehir dışında çarpışmak için dışarı çıkmıştır.²⁷⁹ Zilka'de ayının başında meydana gelen

²⁷² İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 243; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 494.

²⁷³ Muhammed Rezuk, "İdrîsîler", *DİA*, XXI, 497; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 494; Sâmiye Mustafa, *el-'Alâkât*, s. 102.

²⁷⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 205; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 494.

²⁷⁵ Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 400.

²⁷⁶ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 245; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 495.

²⁷⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 79; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 245.

²⁷⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 80.

²⁷⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 89.

savaşta İdrîsîler büyük bir yenilgiye uğramış, Hasan b. Kennûn ve önde gelenler Tanca'da önemli eşyalarını bırakarak Güney'e kaçmışlardır.²⁸⁰ Şehrin önde gelenleri komutan Abdurrahman b. Rumâhis'in yanına giderek Endülüs Emevî Devleti'ne bağlılıklarını bildirmişlerdir. Şehir ele geçirildikten sonra buradaki Hasan b. Kennûn ve arkadaşlarının bütün mallarına el konulmuştur.²⁸¹

21 Zilka'de 361 (22 Ağustos 972) Çarşamba günü Endülüs Emevî ordusu Tanca'yı ele geçirdikten sonra Hasan b. Kennûn'un toparlanmasına fırsat vermeden harekete geçmiştir. Çok geçmeden iki ordu yeniden karşı karşıya gelmiş ve savaş İdrîsîlerden birçok kişinin ölümüyle neticelenmiştir. Hasan b. Kennûn ve kendisiyle beraber savaş alanından kaçanlar Hasîn dağına sığınmışlardır. Endülüs Emevî ordusunun kendilerini takip etmesi üzerine aralarında ilkinde nazaran daha az şiddetli geçen bir savaş olmuş, İdrîsîler yine hezimete uğramışlardır. Hasan b. Kennûn ve beraberindekilerin kaçmasıyla Hasîn dağı Endülüs ordusunun eline geçmiş ve İdrîsîlere dair ne varsa her şeye el konulmuştur. İbn Tumlus daha sonra ordusuyla birlikte Delûl şehrine yönelmiş ve burayı kısa sürede fethetmiştir.²⁸² Bu fetihten sonra Endülüs ordusu vakit kaybetmeden Asîl şehrine yönelmiş ve burayı da kısa bir zaman zarfında fethetmiştir. Komutan İbn Tumlus Asîl şehrinin Camisine girdiğinde burada Şîî-İsmâîlî imamların kullandığı minberi görmüş, askerlerine onu yakmasını emretmiştir. Bununla beraber Cami'deki Şîî-İsmâîlî mezhebinin önemli tasvirlerini duvardan söktürüp çıkartmıştır. Bunlardan bir kaçı fetih haberini ulaştıran haberci ile II. Hakem'e gönderilmiştir.²⁸³

Endülüs ordusundan ciddi darbe alan Hasan b. Kennûn kısa zaman içerisinde toparlanıp harekete geçmiştir. Vakit kaybetmeden karşı harekete geçen İbn Tumlus liderliğinde Endülüs ordusu ile İdrîsî ordusu Fahsı Mihrân denilen yerde karşılaştı. Savaştan Endülüs Emevî ordusu yenik ayrılırken İbn Tumlus ile beraber beş yüz süvari ve bin kişilik bir piyade İdrîsî ordusu tarafından kılıçtan geçirilmiştir.²⁸⁴ Geriye kalanlar derhal Septe'ye çekilerek Halife II. Hakem'e haber gönderip yardım istemişlerdir.²⁸⁵

²⁸⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 89; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 245; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 494.

²⁸¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 89; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 245; Zenâfî, *Târîhu'l-Endelüs*, s. 218.

²⁸² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 90.

²⁸³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 91; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 246; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 400.

²⁸⁴ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 96; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 246; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm (Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fî 'asri'l-vasît)*, s. 221; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 495.

²⁸⁵ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fî 'asri'l-vasît*, s. 221; Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye*, s. 485.

Hasan b. Kennûn'un Endülüs Emevî Devleti'ne karşı kazanmış olduğu bu zafer ve dahası Halifenin gözde komutanlarından biri olan İbn Tumlûs'un hayatını kaybetmesi II. Hakem'i derinden üzmüştür. İbn Tumlûs üst üste kazanmış olduğu zaferler ile kendisini bölgede üstün konuma getirmiş ve pozisyonunu sağlamlaştırmıştı. Ancak yapılan bu son savaştaki alınan yenilgi Endülüs Emevî Devleti'nin Kuzey Afrika'daki imajını zedelemiştir.

Hasan b. Kennûn aldığı galibiyetten sonra II. Hakem'in daha güçlü ve büyük bir ordu ile üzerine geleceğini bildiği için hemen Endülüs filo komutanı İbn Rumâhis'e barış imzalamaya ve rehineleri değiş tokuş yapmaya hazır olduğuna dair bir mektup göndermiştir.²⁸⁶ İbn Rumâhis bu mektubu II. Hakem'e göndermiştir. Halife II. Hakem yazdığı mektupta inkârcılar ile mücadeleye sıkı bir şekilde devam edilmesini, bu uğurda asla taviz verilmemesini ve İbn Kennûn'un ordusuna casuslar gönderilip onlardan bilgi alınmasını İbn Rumâhis'ten istemiştir.²⁸⁷ Halife ayrıca İbn Kennûn'un hâkimiyeti altındaki bölgeye sınır olan Asîl şehri komutanı Abdurrahman b. Yûsuf b. Armadîl'e İbn Kennûn'un itaat ve sulh talebine kulak asmamasını ve yapmış olduğu ihanetin bedelini ödeyinceye kadar kendisi ile savaşmasını istediği bir mektup göndermiştir.²⁸⁸ Mektuplarda da görüldüğü üzere İbn Kennûn'un yapmış olduğu ihanetin II. Hakem tarafından mazur görülebilecek hiçbir tarafı olmadığı açıktır. Muhtemelen II. Hakem, her zaman için barış taraftarı olmasına rağmen İdrîsîlerin bölgede kim güçlüyse ona tabii olma stratejisi göttüklerini görmekte ve kendilerine nihai darbe vurulmadığı müddetçe bu sorun ile daha birçok kere uğraşılmak zorunda kalınacağını bilmekteydi.

İdrîsîler ile beraber Endülüs Emevî Devleti'ne karşı müşterek hareket eden bazı Berberî kabilelerinin yapmış oldukları mücadeleden sonra pişman oldukları görülmektedir. Halife II. Hakem'e yakın bir zaman diliminde yaşayan meşhur tarihçi İsâ b. Ahmed er-Râzî'nin vermiş olduğu bilgiye göre Mağrip'te etkili bir pozisyona sahip Masmûde kabilesinden 70 kişi 362 yılı Cemâziyelâhir ayının başlarında (Mart-Nisan) 973) Kurtuba'ya gelip II. Hakem'e biat etmiştir.²⁸⁹ İleride de görüleceği üzere daha sonra Endülüs Emevî Devleti'nin Hasan b. Kennûn'a karşı yapılan seferlerde oldukça olumlu neticeler almasında, kendisinden ayrılan bu kabilelerin Hasan b. Kennûn'un aleyhinde vermiş olduğu istihbaratlar mühim bir yer teşkil edecektir.

²⁸⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 96-99; Sâmiye Mustafâ, *el-'Alâkât*, s. 103.

²⁸⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 97-98; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 495; Sâmiye Mustafâ, *el-'Alâkât*, s. 103.

²⁸⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 96-99; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 495-496; Sâmiye Mustafâ, *el-'Alâkât*, s. 103.

²⁸⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 96; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 246.

İbn Kennûn'a karşı alınan yenilgi ve değerli komutanı İbn Tumlûs'u kaybetmesi II. Hakem'i bölgede çözüm üretmeye sevketmiştir. Endülüs'ün en meşhur vali ve komutanlarından daha önce de adını zikrettiğimiz Gâlib b. Abdurrahman'ı bölgeye oldukça teçhiz edilmiş bir ordu ile gönderdi. Endülüs'ten gönderilen Gâlib b. Abdurrahman'a II. Hakem, muzaffer olarak dönmek zorunda olduğunu, bu görevden dönüşünün ancak ya galibiyetle ya da savaş meydanında öldürülerek gerçekleşebileceğini, kendisine vermiş olduğu parayı idareli harcamak zorunda olmadığını, bu parayı asilerin komutanlarına bol bol dağıtarak onları kendi tarafına çekmesi için çaba harcaması gerektiğini söylemiştir.²⁹⁰

Komutan Gâlib Mağrib'in yolunu tutarken bu arada Kurtuba'ya ulaşan bir mektup Endülüslüleri son derece sevindirmiştir. Mektupta Asîl şehri komutanlarından Abdurrahman b. Yûsuf b. Armadîl, Reşîk b. Abdurrahman ve İsmail b. Abdurrahman b. Şeyh'in beraberlerindeki birlikler ile Hasan b. Kennûn üzerine yürüdükleri, iki ordu arasında şiddetli bir çarpışma meydana geldiği ve neticede Endülüs ordusunun muzaffer olduğu bildirilmekteydi. İdrîsî ordusundan önde gelen birçok kimsenin öldürüldüğü bu savaşta aralarında Hasan b. Kennûn'un damadı Anakûl b. Seb'a ve İdrîsî sancaktarı Yahya b. Kuşşâş'ın da bulunduğu pek çok kimse esir olarak ele geçirilmiştir.²⁹¹ Halife bu habere çok sevinmiş ve komutanlarından ilerlememelerini ve daha sonra ordusu ile Gâlib'e katılmalarını istemiştir.²⁹² Hasan b. Kennûn mağlubiyetten sonra Basra şehrine çekilmiş ve asıl önemli karşılaşma için hazırlığa koyulmuştu. Bu arada dostlarının kendisini bırakıp II. Hakem'e biat etmeleri ona kan kaybettiriyordu. Hasan b. Kennûn'un son savaşı kaybetmesinden hemen sonra müttefiklerinden Aklâm şehri kumandanı Hannûn b. İdrîs ve Fas bölgesindeki Karûyîn şehri kumandanı Abdülkerîm b. Yahya'nın elçileri Kurtuba'ya gelerek itaat taleplerini iletmişlerdir. Halife II. Hakem gelen elçilere son derece iyi davranmış ve biatleri kabul etmiştir.²⁹³

Bu arada II. Hakem komutan Gâlib ile göndermiş olduğu orduya yine Endülüs'ten bir takım destek birlikleri de göndermeyi ihmal etmiyordu. Önceki savaşta İdrîsîler tarafından katledilen komutan İbn Tumlûs'un, Endülüs'ün Kuzey bölgesi güvenlik şefi

²⁹⁰ Ali b. Abdullah b. Ebî Zer', *el-Enîsu'l-mutrib bi-ravdi'l-kirtâs fî ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs*, Rabat 1972, s. 92; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 401; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 496.

²⁹¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 102-103.

²⁹² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 103.

²⁹³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 103; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 246-247.

olan oğlu Kâsım b. Muhammed b. Kâsım b. Tumlûs güçlü bir birlik ile Mağribe destek amaçlı gönderilmiştir.²⁹⁴

Gâlib b. Abdurrahman'ın büyük bir orduyla üzerine geldiğini haber alan Hasan b. Kennûn, o sıra Basra şehrinde bulunuyordu. Derhal yakınları ve mallarıyla Basra şehrini boşaltarak büyük ve müstahkem bir kale olan Hacerunnesr'e (Kartal Kayası) giderek burada savaş için hazırlıklar yapmaya başladı.²⁹⁵ Ordusuyla buraya intikal eden komutan Gâlib kaleyi kuşatma altına almıştır. Kale önünde günlerce küçük çaplı çarpışmalar meydana gelmiş, Endülüs ordusu asıl saldırıyı yapmayı kısa bir süre ertelemişti. Gâlib'in büyük ve mücehhez bir ordusu olmasına rağmen kaleye nihai olarak saldırı yapmamasının nedeni bizce her açıdan çok iyi tahkim edilmiş bu kalenin kolay bir şekilde ele geçirilmesinin zorluğudur. Bunun yanında alınabilecek en ufak bir hezimetin Halife nezdinde hiçbir mazereti olmayacağı kendisi tarafından çok iyi bilinmekteydi. Bundan dolayı Gâlib beklemeyi tercih etmiş ve Halifenin kendisine vermiş olduğu ruhsattan yararlanma yoluna gitmiştir. Bu ruhsat II. Hakem'in kendisine tahsis etmiş olduğu büyük bir meblağ ile savaş yapmadan önce hasımlarını bir takım menfaatler ile kendi tarafına çekmesi için çaba sarfetmesini gerekli kılıyordu. İşte bu ruhsattan ötürü Gâlib dışarıdan fethedilmesi güç olan kaleyi içeriden fethetmeyi düşünmüş ve Hasan b. Kennûn'un ordusundan birçok kimseyi kendi tarafına çekmek için yoğun çaba içerisine girmiştir.²⁹⁶

Kaynaklarımızda büyük servetler ödenerek yapıldığı bildirilen bu gizli çalışmalarda komutan Gâlib başarılı olmuştur. Buna göre Gâlib, İdrîsîlerin önde gelenlerine derecelerine göre on binlerce dinar ve bunun yanında yüzlerce ipek elbise, süslü kılıçlar, kaliteli kumaştan yapılmış cübbe ve sarık dağıtarak onları cezbetmiş kendi safına katılmalarını sağlamıştır.²⁹⁷ Sanhâce kabilesi liderlerinden Muhammed b. Yahya, İsmail b. Bu'rî, Yahya b. Bu'rî, Temîm kabilesinden Muhammed b. Hasan et-Temîmî bunlardan bazılarıdır ki hemen komutan Gâlib'e mektup yazarak birlikleri ile Endülüs ordusuna ilhak olmuşlardır.²⁹⁸

Şüphesiz İbn Kennûn'un ordusundan Gâlib'e ilhak olanlar bununla sınırlı değildi. İbn Hayyân'ın eserinde vermiş olduğu bilgilere göre 362 yılı Şa'bân ayının sonlarında

²⁹⁴ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 106.

²⁹⁵ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fi 'asri'l-vasît*, s. 221; Na'nâî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 401; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 496.

²⁹⁶ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-mutrib*, s. 92; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 496.

²⁹⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 108; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 247; Na'nâî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 401.

²⁹⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 108-109.

(Mayıs-Haziran 973) Hasan b. Kennûn'un yeğeni Kâsım b. Yahya b. Kâsım'ın ve Berberî kabilelerinin önde gelenlerinden Kâsım b. İbrahim ve amcası Ebü'l-Ayş b. Meymûn Hasan b. Kennûn'dan ayrılarak Kurtuba'ya gelip II. Hakem'e biat etmişler. II. Hakem de kendilerine son derece iyi davranmıştır.²⁹⁹ Yine İbn Hayyân'ın aktardığına göre Kuzey Afrika'da güçlü bir kabile olan Kutâmî kabilesinin reisi Ebü'l-Ayş b. Eyyûb b. Bilâl ve adamları Ramazan ayında Kurtuba'ya gelerek Halifeye biat etmiştir. Ebü'l-Ayş ayrıca kendi kabilesi gibi Halifeye biat eden fakat Kurtuba'ya gelemeyen kabileleri ve reislerini de II. Hakem'e bildirmiştir.³⁰⁰ Kutâmî kabilesinin Halife nezdinde önemi çok olacak ki gelenler için başkentte büyük bir merasim düzenlenmiş ve misafirler son derece güzel bir şekilde ağırlandırlardır. Halife daha sonra Ebü'l-Ayş'ı bölgede kabileleri kendisine biate çağırması ve eğer biat ederlerse onlar arasında liderlik görevini deruhte etmesi için görevlendirmiş bunun için ona bir mektup vermiştir.³⁰¹

Yukarıda adı geçen Etâne Mehrân kabilesi muhtemelen bölgede sıkıntı çıkaran ve Endülüs Emevî Devleti'nin himayesine girmekten sakınan bir kabiledir. Zira yukarıda Hakem Ebü'l-Ayş'e onların hareketlerini izlemesini tavsiye etmektedir. Öte yandan Hakem bununla kalmayıp bu kabileye bizzat Ebü'l-Ayş'a katılmaları yönünde bir mektup yazmış aksi takdirde sonuçlarına katlanacaklarını bildirmiştir.³⁰²

Komutan Gâlib'in çeşitli hediyeler ile İdrîsîlerin ordusundakileri ayartıp kendi tarafına çekmesi II. Hakem'in talimatı olmasına rağmen bu durumun devlet bütçesine büyük zarar verdiği de bir vakıadır. Nitekim II. Hakem bu durumun önüne geçmek için Şevval ayı başlarında Muhammed b. Abdullah b. Ebî Âmir'i³⁰³ bölgedeki Udve şehrine maliye genel müfettişi olarak göndermiştir. Bununla birlikte Halife tarafından kendisine Udve başkâdîlığı görevi de tevdi edilmiştir.³⁰⁴ Halife II. Hakem Kuzey Afrikada'ki sivil ve askeri idarecilere İbn Ebî Âmir ile istişare etmeden hiçbir şeye karar vermemelerini, onun tasvibini almadan herhangi bir işe kalkışmamalarını tembih eylemiştir. Buradaki görevini son derece akıllı ve sistemli bir şekilde yürüten İbn Ebî Âmir, kısa bir süre

²⁹⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 109-110.

³⁰⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 114-115.

³⁰¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 111.

³⁰² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 114.

³⁰³ İbn Ebî Âmir hakkında daha fazla bilgi için bk. İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 251-253; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 189-190; Özdemir, "Mansûr İbn Ebî Âmir", *DİA*, XXVIII (Ankara 2003), s. 6-8; Şeyban, "Endülüs Emevî Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevîleri Hâciblerinden El-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir (366-392/976-1002)", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XI, 1998, 250-272.

³⁰⁴ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 123; Sâmiye Mustafa, *el-'Alâkâtu beyne'l-Mağrib ve'l-Endülüs*, s. 104; İmâmüddîn, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 203.

sonra bölgedeki Berberî kabileleri reislerinin ve ordu komutanlarının güvendiği ve saydığı bir kimse olmuştur.³⁰⁵

10 Şevval 362 (14 Temmuz 973) Perşembe günü komutan Gâlib b. Abdurrahman'dan Endülüs'e mektup ulaşmıştır. Buna göre Gâlib kendisine katılan kabileler ile girişmiş olduğu harekât sonucunda Hasan b. Kennûn'un oğlu ve amcasının oğlunu Mihrân dağında ele geçirmiştir. Bu mektubu takiben cumartesi günü yine Gâlib'ten bir mektup daha Endülüs'e ulaşmıştır. Gâlib bu mektupta ise Hasan b. Kennûn ile aralarında son derece şiddetli bir savaşın geçtiğini, savaşın Hasan b. Kennûn aleyhine sonuçlandığını ve pek çok askerini savaş meydanında yitirdiğini son olarak da Endülüs ordusunun eline çok miktarda ganimet geçtiğini bildirmiştir.³⁰⁶ 2 Zilka'de 362 (4 Ağustos 973) Pazartesi günü başkent Kurtuba'ya gelen bir başka mektupta Komutan Gâlib, Hasan b. Kennûn'un süvarileriyle yapmış olduğu bir keşifte kendisi ile karşılaştığını uzun ve çetin bir mücadeleden sonra kendisini mağlup ettiğini II. Hakem'e bildirmiştir.³⁰⁷

Komutan Gâlib b. Abdurrâhman Mağrip'te birçok askerî harekât gerçekleştirmiş olmasına rağmen Hasan b. Kennûn henüz ele geçirilememiştir. Etrafındaki destekçilerini birer birer kaybeden Hasan b. Kennûn yalnız kalmasına rağmen mücadelesini bırakmamıştır. Halife II. Hakem ise artık bu meselesinin halledilmesi gerektiğini düşünerek bunun için çalışmalara başlamış ve 5 Zilka'de 362 (7 Ağustos 973) Perşembe günü Endülüs'ün güçlü kumandanlarından ve aynı zamanda Saragossa şehri valisi olan Yahya b. Muhammed b. Hâşim et-Tu'cibî'yi güçlü bir orduyla Kuzey Afrika'ya Komutan Gâlib'e destek olmak ve beraberce Hasan b. Kennûn'a nihai ve ezici darbeyi vurmak için göndermiştir.³⁰⁸ Yahya, Endülüs'te nam salmış komutanlardan biri olup Kuzey'deki İspanyol Krallık ve Kontluklarının yakından tanıdığı bir sima idi. Halife II. Hakem ayrıca Yahya'nın yanında kardeşleri Yûsuf, Muhammed, Hâşim, Huzeyl, amcası Âs b. Hakem ve onun çocuklarını destek için göndermiştir.³⁰⁹

21 Zilka'de 362 (23 Ağustos 973) Pazartesi günü Kurtuba'ya Gâlib'ten önemli bir mektup ulaşmıştır. Buna göre komutan Gâlib, bölgede stratejik bir konumu olan Kûm

³⁰⁵ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 253; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 391.

³⁰⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 124-126.

³⁰⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 126.

³⁰⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 128; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 247; Na'naî, *Târihu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 401; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 497; Sülavî, *el-İstiksâ*, I, 87. Araştırmacı Sâmîye Mustafa hicri tarihi 363 olarak kayıtlayarak hata yapmıştır. Bk. Sâmîye Mustafa, *el-'Alâkâtu beyne'l-Mağrib ve'l-Endülüs*, s. 104.

³⁰⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 128.

kalesini kuşatmış, uzun uğraşlardan sonra kaleyi fethetmiştir.³¹⁰ Kaleye giren Gâlib burada hapisanede tutulan Süleymân b. Ebi'l-Cevşen ve İbn Ebi Ğarkale adlarında iki arif zatı ve birçok Berberî kabilelerinden önde gelen mahkûmları hürriyetlerine kavuşturmuştur. Hasan b. Kennûn'a ve adamlarına ait olan herşeyi tahrip eden Gâlib, Hasan b. Kennûn'a mektup göndererek kendisini yapmış olduğu ihanetinden dolayı takibe devam edeceğini bildirmiştir.³¹¹

Kurban Bayramı zamanına denk gelen 10 Zilhicce 362 (11 Eylül 973) Pazartesi günü Mağrip Kâdı'l-kudât'ı ve mâli Müfettişi İbn Ebî Âmir'den Halifeye bir mektup ulaşmıştır. İbn Ebî Âmir Mağrip'te herşeyin yolunda gittiğini, İbn Kennûn'un destekçilerinin gün geçtikçe azaldığını, insanların Halifenin bayramını tebrik ettiklerini, kendisine sağlık, sıhhat ve afiyet dilediklerini mektubunda II. Hakeme iletmiştir.³¹²

29 Zilhicce 362 30 Eylül 973) Salı günü komutan Gâlib Hasan b. Kennûn ile yapmış olduğu bir çarpışmada ordusundan birçok kimsenin öldürüldüğünü Halife Hakem'e bildirmiştir. Büyük ihtimalle bir huruç harekâtı denemesi yapan Hasan b. Kennûn'un ordusunun önde gelenlerinden yaklaşık 300 kişinin öldürüldüğü mektupta Halifeye bildirilmektedir.³¹³ Hasan b. Kennûn'un girişmiş olduğu bu başarısız huruç harekâtı sonrası bulunduğu Hacerunnesr kalesine her türlü askerî ve lojistik yardımın gelebileceği yollar Endülüs ordusu tarafından kontrol altına alınmıştır.

8 Muharrem 363 (4 Ekim 973) Cuma günü komutan Gâlib Hasan b. Kennûn'a bağlı olan Basra şehrini kuşatarak fethetmiştir.³¹⁴ Şehir halkının da içeriden Endülüs Emevî ordusuna destek vermesiyle fetih daha da kolaylaşmıştır. Şehrin kumandanı ve aynı zamanda Hasan b. Kennûn'un eniştesi olan Muhammed b. Hannûn kuşatma esnasında huruç hareketi yaparak kaçmayı başarmış ve fakat kendi yerine bıraktığı Muhammed b. Abdüsselâm, Gâlib'in mevlası olan Şa'bân b. Ahmed el-Berberî tarafından suikast sonucu katledilmiştir. Şehre giren Gâlib'i halk son derece güzel bir şekilde karşılamış ve onun nezdinde Halife II. Hakem'e biat etmişlerdir. Fetih'ten sonra Gâlib mevlası Şa'bân b. Ahmed'i Basra'da İdrîsîlere karşı direnen halkın önderleri ile Kurtuba'ya göndererek II. Hakem'i durumdan haberdar etmiştir. II. Hakem bu habere oldukça çok

³¹⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 134-135; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 247.

³¹¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 135.

³¹² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 138; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 247.

³¹³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 140-141.

³¹⁴ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 141-144; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 247; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 402. Abdullah İnân ve Sâmiye Mustafa Basra şehrinin fethini Safer ayında vermişlerdir. Ancak doğrusu şehrin Muharrem ayında fethedildiğidir. İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 497; Sâmiye Mustafa, *el-'Alâkâtu beyne'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, s. 105.

sevinmiş ve elçi ile beraber gelen Berberî reislerine bolca hediyeler vermiştir. Gâlib'in kuşatmaya getirmediği ve yerine bıraktığı Yahya b. Muhammed ise Hasan b. Kennûn'un bulunduğu kale etrafındaki dağlara binlerce süvari ve piyadesini yerleştirerek Hasan b. Kennûn ve askerlerinin dışarı çıkmasına izin vermemiştir.³¹⁵

Hasan b. Kennûn'un etrafı bir taraftan sarılıp ele geçirilmesi an meselesi iken diğer taraftan destekçisi olan kabile reisleri gruplar halinde Halife II. Hakem'in adına kendilerine bolca mal ve hediye dağıtan Gâlib b. Abdurrâhman'ın tarafına geçmekte ve Hasan b. Kennûn'u iyice yalnız bırakmaktaydılar. İbn Hayyân'ın bildirdiğine göre 363 yılı Rebûlevvel ayında (Kasım-Aralık 973) isimlerini ve mensup oldukları kabile adlarını da tafsilatlı olarak zikrettiği birçok önde gelen Berberî reisi Kurtuba'ya giderek Halife II. Hakem'e biat etmişlerdir.³¹⁶

Nihayet bir seneyi aşkın bir süredir Endülüs Emevî Devleti'ni Mağrip'te zor duruma sokan ve bir hayli uğraştıran İdrîsî Emîri Hasan b. Kennûn'un teslim olduğu ve Halife II. Hakem'e biat ettiği haberi Endülüs'e ulaşmıştır. Komutan Gâlib ile beraber Endülüs ordusunun şiddetli muhasarası sonrası zor durumda kalan Hasan b. Kennûn askerlerinin, aile fertlerinin ve kendisinin hayatının bağışlanması, mal ve mülklerinden mahrum edilmemesi şartlarıyla teslim olmuştur.³¹⁷ Buna mukâbil kendisi de Hacerunnesr kalesini teslim edip Halifenin yanına Kurtuba'ya gitmeyi kabul etmiştir. Hasan b. Kennûn teslim olduktan sonra Hacerunnesr kalesinde Halife II. Hakem adına hutbe okutulmuştur.³¹⁸ 363 yılı Cemâziyelâhir ayının sonlarında (Şubat-Mart 974) Halife II. Hakem Kurtuba Camisi'nde iken kendisine ulaştırılan bu haberden son derece mesrur olmuş ve halka bunu bildirmiştir.

Hasan b. Kennûn'un teslim olmasının ve II. Hakem'e biat etmesinin ardından 363 yılı Recep ayının başlarında (Mart-Nisan 974) birçok kabile reisi Kurtuba'ya elçilerini göndererek Halife II. Hakem'e biat etmişlerdir. Fas şehrinin Valisi Abdülkerim b. Yahya'nın elçisi ve önde gelen kabile reislerinden Hasan b. Hannûn, Cursum b. Ahmed, İdrîs b. Hammâdi'l-Ğımârî, Mukâtil b. Âdıyye, İbrâhim b. Ebi'l-Ayş'ın elçileri Kurtuba'ya gelerek reislerinin biatlerini Halifeye sunmuşlardır.³¹⁹

³¹⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 141-142.

³¹⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 147-148.

³¹⁷ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-mutrib*, s. 92.

³¹⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 150-151; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 248; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fi 'asri'l-vasît*, s. 222; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 402.

³¹⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 153-154.

Komutan Gâlib b. Abdurrahman Hasan b. Kennûn'un teslim olmasını sağladıktan sonra hemen Endülüs'e dönmemiştir. Yaklaşık 6 ay daha Mağrip'te bulunmasını diğer bazı bölgelerde hâlâ şîi propagandası yapan kabileleri buyruk altına almaya çalışması ile izah edebiliriz.³²⁰ Bu kabilelerden Sanhâce'nin bazı kolları II. Hakem'e biat etmemekte ısrar ediyorlardı. Komutan Gâlib Halifenin emriyle bunların ağırlıklı olarak ikamet ettiği Fâs şehrine saldırmış ve onları itaat altına almıştır.³²¹ Bölgede tam manasıyla Endülüs Emevî Devleti hâkimiyetini tesis eden Gâlib b. Abdurrahman³²² nihayet 4 Muharrem 364 (23 Eylül 974) Perşembe günü teslim aldığı İdrîsî Emîri Hasan b. Kennûn, diğer Berberî kabile reisleri ve büyük bir orduyla başkent Kurtuba'ya geldi.³²³ Endülüs'ün birçok yerinden halk Kurtuba'ya gelmiş bu önemli güne tanıklık etmiştir. II. Hakem, muzaffer komutanları, askerleri ve kendisine biat eden başta Hasan b. Kennûn olmak üzere diğer kabile reisleri için büyük bir tören düzenledi. II. Hakem, Hasan b. Kennûn ve ailesini affetmiş ve onların Kurtuba'da kalmalarını sağlamıştır.³²⁴

365 (975) yılına kadar Kurtuba'da kalan Hasan b. Kennûn ve ailesi, daha sonra kendisinin Halife II. Hakem ile arası açılmasından sonra Endülüs'ten sürülmüştür. Endülüs'ten çıkarılan Hasan b. Kennûn ve ailesi ise Mısır'a Fatîmî Halifesi el-Âzîz Billah'ın (365-386/975-996) yanına gitmişlerdir. Fâtîmî Halifesi kendilerini kabul etmiş ve Hasan b. Kennûn'u Mağribe emir tayin ederek eski topraklarını geri kazanmasını istemiştir.³²⁵ II. Hakem'in ölümünden sonra oğlu Hişâm döneminde bölgede Fâtîmîler lehine Endülüs Emevîleri ile çarpışan Hasan b. Kennûn 375 (985) yılında İbn Ebî Âmir tarafından öldürülmüştür.³²⁶

Görüldüğü üzere Halife II. Hakem Endülüs'ten ayrı bir toprak parçası olmasına rağmen Mağribi hiçbir şekilde ihmal etmemiştir. Endülüs'ün en önemli komutanlarını bölgeye göndererek Şîi-Fâtîmî propagandasının yayılmasına engel olmaya çalışmış ve bunda büyük ölçüde başarılı olmuştur. II. Hakem'in başarılı politikasıyla Tunus'tan Fas'a kadar uzanan bölgedeki Fâtîmî nüfuzu azalmaya başlamış ve böylece merkezdeki hâkimiyetin çöküşüne kadar Endülüs Emevîleri Kuzey Afrika'da önemli bir mevki

³²⁰ Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 402.

³²¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 181-182; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 497; Sâmîye Mustafa, *el-'Alâkâtu beyne'l-Mağrib ve'l-Endülüs*, s. 105.

³²² Watt, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, s. 52.

³²³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 194-201; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 248; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm (Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fi 'asri'l-vasît)*, s. 222; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 187; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 385.

³²⁴ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fi 'asri'l-vasît*, s. 222.

³²⁵ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-mutrib*, s. 92; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fi 'asri'l-vasît*, s. 222-23.

³²⁶ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fi 'asri'l-vasît*, s. 223-224.

sahibi olmuşlardır. Hiç şüphesiz bu başarının elde edilmesinde babası Abdurrahman'ın izlemiş olduğu aktif-başarılı Mağrip politikasını, kendisinin de eksiksiz bir şekilde devam ettirmiş olması mühim bir yer teşkil etmektedir.

3.4. Norman (Vikinglerin) Saldırılarının Durdurulması

İslâm tarihi kaynaklarında el-Mecûs³²⁷ veya el-Urdûmâniyyûn³²⁸ şeklinde geçen Normanlar³²⁹ istilacı ve yağmacı bir kavimdirler. Asıl vatanları İskandinavya ülkelerinden Danimarka olan bu kavim özellikle denizlerde çok güçlü olup Kuzey Avrupa sahillerini birçok defa talan etmişlerdir.³³⁰ Özellikle Fransa'nın Kuzey-Batısı'ndaki Normandiya bölgesine ciddi manada saldırılar düzenlemişler, 10. asrın başlarında oraya yerleşmeye başlamışlar ve bu sebeple Normanlar şeklinde isimlendirilir olmuşlardır.³³¹ Saldırganlıkları ile bilinen Normanlar bir süre sonra Kuzey Fransa sahillerini takip ederek Endülüs'e saldırmışlar, ciddi şekilde yağma ve tahrip yapmışlardır. Normanlar ilk olarak Endülüs'e 1 Zilhicce 229 (20 Ağustos 844) Çarşamba günü Emîr Abdurrahman b. Hakem zamanında saldırmışlardır. İbn İzârî Normanların 44 gemi ve 45 kayıktan oluşan yaklaşık 90 parçalık bir filo ile Batı Endülüs sahiline geldiklerini ve denizin sanki büyük siyah kuşlarla dolmuş olduğunu bildirmektedir.³³² Bu benzetmesi Normanların gemilerinde büyük siyah yelkenler olması hasebiyledir. İlk olarak Uşbûne (Lizbon) şehrine saldıran Normanlar 13 gün boyunca kuşatma altında tuttıkları şehri halkın ciddi mukavemetiyle karşılaşmalarından dolayı alamamışlar ve geri çekilmişlerdir.³³³ Daha sonra ikinci kez Şezûne (Sidonia) şehri sahillerine çıkarma yapan Normanlar Kadiz³³⁴ limanını işgal etmişlerdir. Akabinde büyük bir orduyla Endülüs'ün en büyük şehirlerinden biri olan İşbiliyye'ye (Sevilla) yönelen Normanlar yol boyunca araziler ve köylerde yağma ve tahrip yapmışlardır. İşbiliyye şehrini kuşatıp ele geçiren Normanlar şehri yedi gün boyunca yağma yapmışlar ve büyük katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Emîr II. Abdurrahman derhal bölgeye büyük bir ordu göndermiş ve gönderilen bu ordu Normanları hezimetete

³²⁷ İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftîtâhi'l-Endelüs*, s. 78-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 83-84; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, XXIII, 228-229; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 87-88.

³²⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 23.

³²⁹ Norman kelimesinin kökeni ve onlar hakkında detaylı bilgi için bk. Zenâtî, *Târîhu'l-Endelüs*, s. 210-211.

³³⁰ Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 404.

³³¹ Haccî, *Târîhu'l-Endelüs*, 307.

³³² İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 87.

³³³ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 165-166.

³³⁴ Kadiz şehri hakkında detaylı bilgi için bk. Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zührî, *Kitâbu'l-Cuğrafiyâ* (nşr. Muhammed Hâc Sâdik), İskenderiye ts. s. 89-93.

uğratarak İsbiliyye şehrini geri almıştır.³³⁵ Endülüs'e ciddi zararı dokunan Norman saldırılarından gereken dersi çıkarmış olan Emîr II. Abdurrahman, ülkede birçok tersane yaptırmış ve donanmanın güçlendirilmesi emrini vermiştir.³³⁶

Normanlar Endülüs'e ikinci büyük saldırılarını Emîr Muhammed b. Abdurrahman zamanında gerçekleştirmişlerdir. İlk saldırıdan bu yana tam on altı yıl Endülüs'e saldırmamışlardı. Bunun nedeni ilk saldırı ve püskürtülmelerinden sonra Endülüs Emevî Devleti ile iyi ilişkiler kurmaları, karşılıklı elçilerin gidip gelmeleri³³⁷ ve netice olarak oluşan barış havası ile açıklanabilir.

245 (859) yılında önce Kuzey'deki Galiçya bölgesine saldıran ve daha sonra 62 parçalık gemiyle Endülüs kıyılarına gelen Normanlar bu sefer hazırlıklı bir donanma ve ordu karşılarında bulmuşlardır. Endülüs ordusu ile girdikleri çatışmalarda kırka yakın gemi, birçok asker ve ganimetini yitiren Normanlar Endülüs sahillerini terk ederek aşağı bölgesi Mağribe inmişlerdir.³³⁸ Buralarda yağma gerçekleştiren Normanlar tekrar Kuzey'e çıkarak Endülüs'e saldırmışlardır. Ve hatta karaya çıkarak Orihuela kalesine kadar ilerlemişlerdir. Bundan sonra daha fazla ilerlemeden gemilere binip Galiçya bölgesine giden Normanlar burada Navar kralı I. Garcia ile savaşa tutuşmuş ve hatta onu esir alıp daha sonra yetmiş bin dinarlık fidye ile salıvermiştir.³³⁹

Bu saldırı ile birlikte Normanlar yaklaşık bir asır gibi bir süre Endülüs'e saldıramamışlardır. Bunda Emîr II. Abdurrahman zamanında yukarıda belirttiğimiz yaşanan yağma ve tahribatın Endülüs'te ciddi yankı uyandırmasının bir neticesi olarak alınan tedbirlerin payı büyüktür. Nitekim yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Normanların Emir Muhammed zamanında gerçekleştirmiş oldukları ikinci saldırı Endülüs Emevî Devleti'nin güçlendirmiş ve geliştirmiş olduğu donanma tarafından kolaylıkla bertaraf edilmiştir.

Normanlar Halife II. Hakem zamanına rastlayan 355 yılının³⁴⁰ Recep ayında (Haziran-Temmuz 966) 28 parça gemi ile Batı Endülüs sahillerine çıkarma yapmışlardır. O sırada

³³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 84.

³³⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu İftiâhi 'l-Endelüs*, s. 81; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 346.

³³⁷ Ömer b. Hasan ibn. Dihye, *el-Mutrib min eşâri ehli'l-Mağrib* (nşr. İbrahim el-Ebyârî, Hâmid Abdülmecîd, Ahmed Bedevî), Kahire 1954, s. 138-142. Emîr I. Abdurrahman'ın Normanlara göndermiş olduğu heyetin başında meşhur edebiyatçı, şair ve aynı zamanda tecrübeli bir diplomat olan Yahya b. Hakem el-Gazzâl vardı.

³³⁸ Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, XXIII, 228; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 96-97; İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 167.

³³⁹ İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 167. Nüveyrî bu sayının doksan bin dinar olduğunu bildirmektedir. Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, XXIII, 228.

³⁴⁰ İbn Haldûn ve el-Makkarî 354 yılı şeklinde zikretmişlerdir. Bk. İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 186; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 383.

Norman tahtında bulunan I. Richard³⁴¹ askerlerini büyük gemiler ile beraber Endülüs'e göndermiştir. Portekiz'in Uşbûne (Lizbon) şehrinin Güney doğusunda bulunan sınır bölgesindeki Kasr'ı Ebî Dânis'teki sınır muhafaza birlikleri başkent Kurtuba'ya gönderdikleri mektupta Halife II. Hakem'den acil yardım istemişlerdir. Bölgede büyük bir karışıklık çıkaran Normanlar geçtikleri her yerde ekinleri, tarlaları, bahçeleri ateşe vermişlerdir. Uşbûne (Lizbon) şehrine doğru ilerleyen Normanlara ilk olarak kendi aralarında örgütlenen Müslüman halk karşı koymuştur. Aralarında şiddetli bir savaş çıkmış iki taraftan da birçok kimse ölmüştür.³⁴² Halife II. Hakem ilerleyen Normanları durdurmak için amiral Abdurrahman b. Rumâhis kumandanlığında İşbiliyye'den bir filoyu Batı sahillerine göndermiştir. Gönderilen bu filo Şilb nehrinde Normanların gemilerini yakıp yıkmıştır. Normanlı askerlerden birçok kimsenin öldürülmesi ve esir alınmasıyla geri kalan askerler derhal Endülüs sahillerini terk ederek kaçmışlardır. Ve haber başkent Kurtuba'ya henüz ulaşmadan bütün Batı Endülüs sahili Müslümanların eline geçmiştir.³⁴³ Normanların bu ilk saldırısından sonra II. Hakem başkent Kurtuba'daki Vâdilkebîr³⁴⁴ nehrinde Norman tehlikesine karşı donanma bulundurmaya karar vermiştir.³⁴⁵

Kaynaklarımızın vermiş oldukları bilgilere göre 360 yılının Ramazan ayında (Haziran-Temmuz 971) Normanlar yine Endülüs'ün Batı sahillerinde görünmüşlerdir. Halife II. Hakem haberi alır almaz derhal Endülüs'ün filo kumandanı Abdurrahman b. Rumâhis'i Meriye şehrine göndererek buradan donanmasıyla hareket edip Normanların karşısına çıkmasını emretmiştir.³⁴⁶ Karadan da komutan Gâlib b. Abdurrahman ve süvari bölüğü kumandanı Ziyâd b. Eflâh'ı bölgeye sevketmiştir. İbn Hayyân ve İbn İzârî Müslüman askerler ile Normanlar arasında savaş olup olmamasından bahsetmemektedirler. Sadece netice itibariyle Müslüman askerlerin bütün Batı Endülüs sahillerini kontrol altına almalarından bahsetmektedirler. Bu durum Normanların, karadan ve denizden Endülüslü askerlerin kendilerine doğru geldiklerini haber aldıklarında savaşı göze alamadıklarını göstermektedir.³⁴⁷

³⁴¹ Abbâdî, *Dirâsât*, s. 283.

³⁴² İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 239; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 186; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 383; Haccî, *Târîhu'l-Endelüs*, s. 308.

³⁴³ İbn İzârî, *el-beyânu'l-Muğrib*, II, 239; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 186; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 383; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, 404-405; M. Schmitz, "al-Hakam II", *İA*, V (İstanbul 1993), s. 100.

³⁴⁴ Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Vâdilkebîr", *DİA*, XLII (Ankara 2012), s. 420-421.

³⁴⁵ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 239.

³⁴⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 23-35; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 241.

³⁴⁷ İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 489; Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Endelüsiyye*, s. 489-490.

Normanların gerçekleştirdiği saldırı püskürtüldükten sonra Halife II. Hakem amiral Abdurrahman b. Rumâhis'ten Güney ve Batı Endülüs sahillerinde devriye atmasını istemiştir.³⁴⁸ Görünen o ki Halife, Normanların bir kez daha Endülüs sahillerine çıkarak bölgeyi ifsat etmelerine mani olmak için özel önlemler almıştır. Hiç şüphesiz bu aldığı önlemler kısa vadede kendisine avantaj olarak dönmüştür. Nitekim İbn Hayyân'ın zikrettiğine göre 360 yılının Zilka'de ayında (Ağustos-Eylül 971) amiral Abdurrahman b. Rumâhis devriyelerinden birinde Endülüs'ün Kuzey-Batı sahillerinde Normanlar ile karşılaşmış üzerlerine saldırarak onları püskürtmüş ve Endülüs sahillerine çıkıp yağma yapmalarına mani olmuştur. Haberi alan Halife II. Hakem komutan Gâlib b. Abdurrahman'ı karadan bir birlikle bölgeye göndermiş ve fakat Normanlar kaçtıkları için savaş söz konusu olmamıştır.³⁴⁹

361 yılının Safer ayında (Kasım-Aralık 971) Normanların Endülüs sahillerinde göründükleri haberi Kurtuba'ya ulaştığında II. Hakem hemen komutan Gâlib b. Abdurrahman'ı bir grup asker ile Endülüs'ün Batı sahillerine göndermiştir. Herhangi bir sıcak çatışma meydana gelmemiş olmasından ötürü Gâlib sınır bölgelerinde yerinde teftişlerde bulunmuş akabinde Kurtuba'ya dönerek Normanlar ve Endülüs'ün Batı sahilleri ile ilgili Halifeye detaylı bir rapor sunmuştur.³⁵⁰

361 yılının Ramazan ayında (Haziran-Temmuz 972) II. Hakem süvari bölüğü kumandanı Ziyâd b. Eflâh ve Kuzey sınır bölgesi kumandanı Hişâm b. Muhammed b. Osman'ı bir bölük ile beraber Endülüs'ün Batı sahillerine bölge ahalisinin durumunu yerinde görmek ve incelemek için göndermiştir. Bölgeye giden iki kumandan halka ihtiyaçları nispetinde gerekli yardımları ulaştırmışlardır.³⁵¹

Öte yandan İbn Hayyân eserinde Ziyâd b. Eflâh'ın Normanları takip etmek ve onlardan bilgi almak adına Endülüs'ün Batı sahillerinden Kuzey İspanya topraklarına varıncaya kadar istihbaratçılar gönderdiğini bildirmektedir. Ziyâd b. Eflâh'ın gönderdiği bu istihbaratçılar Kuzey İspanya'nın Galiçya eyaletindeki Hristiyanlık âlemi için kutsal hac yeri kabul edilen Santiago de Compostela³⁵² şehri de dâhil birçok yere gidip buralarda Normanlar için bilgi toplamışlardır. İstihbaratçıların bildirdikleri haberlere göre Normanlar, Kuzey İspanya ve Endülüs sahillerini yağma ve tahrip politikalarını bir

³⁴⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 28.

³⁴⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 58.

³⁵⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 66-67; Haccî, *Târihu'l-Endelüs*, s. 311.

³⁵¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 78-79; Na'nâî, *Târihu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 406.

³⁵² İslâm tarihi kaynaklarında bu yerin adı Şente Yakup olarak geçer. Bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 93.

kenara bırakıp Kuzey Avrupa taraflarına doğru çekilmişlerdir. Zira Normanlar denizden ve karadan üzerlerine büyük bir Endülüs ordusunun geldiği duyumunu almışlar ve hemen Endülüs toprakları civarındaki buldukları yerleri terketmişler, Kuzey'e doğru yönelmişlerdir.³⁵³

Sonuç olarak Halife II. Hakem zamanında Endülüs'e iki kez büyük gemiler ve sayıları oldukça fazla olan askerler ile çıkan Normanlar, Endülüs halkına ve bölgeye ciddi zararlar vermiş olmalarına rağmen püskürtülmüşler ve arzu ettikleri başarıyı elde edememişlerdir. Bunda Halife II. Hakem'in Normanları engellemek için izlemiş olduğu siyasetin payı büyüktür.³⁵⁴ Zira az önce de değindiğimiz gibi Halife evvela Endülüs'ün sahillerindeki tersaneleri geliştirmiş buna mukabil donanmayı güçlendirmiştir. İbnü'l-Hâtib'in bildirdiğine göre sadece Meriye şehri limanında 300 parçalık bir filo oluşturulmuştu.³⁵⁵ Bu ve buna benzer donanmayı güçlendirme çalışmalarıyla hem Normanlara hem de Fâtımîlere karşı denizde büyük başarılar elde edilmiştir. Öte yandan II. Hakem, amiral Abdurrahman b. Rumâhis kumandanlığında bir devriye birliği hazırlatarak ani saldırılara karşı teyakkuz halinde olunması talimatını vermiştir. Bunun yanında Kuzey İspanya bölgesine casuslar gönderilerek Normanların hareketlerinden an be an haberdar olunması sağlanmıştır. II. Hakem'in aldığı tüm bu tedbirlerden sonra Normanlar bir daha Endülüs sahillerine saldırma cesareti kendilerinde bulamamışlardır.

3.5. Oğlu Hişâm'ı Veliht Tayin Etmesi

II. Hakem 364 yılının Rebûlevvel ayında (Kasım-Aralık 974) hastalandı ve bir süre hastalığının tedavi edilmesi ve dinlenmesi için Medînetü'z-Zehrâ sarayına çekildi.³⁵⁶ Hakem bu hastalığı sırasında vefatının yakın olduğunu anlamış olacak ki kendisinden sonra devleti kimin yöneteceği ile ilgili önemli bir karar alma gereği duymuştur.

Hakem'in o sıralar Hişâm adlı küçük yaşta bir oğlu vardı. Onun uzun süren veliahtlığı sürecinde evladı olmamış ve bu durum kendisinde derin bir üzüntü meydana getirmişti. Nihayet 49 yaşında iken 351 (962) yılında aslen Navar'lı (bask) olan Subh'dan (Aurora)³⁵⁷ Abdurrahman adında bir erkek çocuğu oldu. İbn İzârî'nin bildirdiğine göre II. Hakem buna oldukça çok sevinmiş ve o gün birçok şâir, edip Halifenin bu büyük

³⁵³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 92-93; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 407.

³⁵⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, s. 140.

³⁵⁵ İbnü'l-Hâtib, *el-İhâta* I, 479; a.mlf. *A'mâlu'l-a'lâm Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, s. 42.

³⁵⁶ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 203-204; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-muğrib*, II, 248.

³⁵⁷ Hakkında detaylı bilgi için bk. Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 416-417.

sevincine ortak olarak şiiirler söylemişlerdir.³⁵⁸ Aradan uzun bir süre geçmemişti ki Abdurrahman'ın bebek yaşta ölümü II. Hakem'i çok üzmüştü. Ancak bu üzüntü yerini 354 (965) yılında Hişâm'ın doğması ile büyük bir sevince bırakmıştı. Yine o gün birçok edip ve şâir II. Hakem'i tebrik eden ve bu mutlu günün önemine dair şiiirler söyleyerek coşkuya ortak olmuşlardır.³⁵⁹ II. Hakem hayatta kalan tek oğlu Hişâm'ın³⁶⁰ üzerine çok titremiştir. Oğlunun eğitim ve öğrenimi hususunda Endülüs'teki en kaliteli hocaları tutmuş ve birebir onunla ilgilenmelerini sağlamıştır. İbn Hayyân, 361 (972) tarihinde Ahmed b. Muhammed b. Yûsuf el-Kastallî el-Mu'âfirî (ö. 368/978)³⁶¹ adında meşhur bir âlimin Medînetü'z-Zehrâ sarayında Hişâm'ın eğitim, öğretim ve terbiyesi ile görevlendirilmiş olduğunu bizlere bildirmektedir.³⁶² Endülüs'te lügat ve edebiyat alanlarında otorite olarak bahsettiğimiz ve II. Hakem'in kendisini Kurtuba medresesinde istihdam ettiği Muhammed b. Hasen ez-Zübeydî 362 (973) yılında Hişâm'a nahiv ve şiiir dersleri verilmesi için görevlendirilmiş hocalardandı.³⁶³ Mâlikî mezhebinin kurucusu İmam Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) öğrencilerinden ve aynı zamanda Endülüs'ün yetiştirmiş olduğu en meşhur fakih ve muhaddislerden biri olan Yahya b. Yahya el-Leysî'nin (ö. 234/849) kendisi gibi fakih ve muhaddis olan oğlunun torunu Yahya b. Abdullah (ö. 367/978)³⁶⁴ 364 (975) tarihinde Hişâm'a hadis ve fıkıh dersi vermesi için görevlendirilmişti.³⁶⁵ İbnü'l-Faradî Hişâm'ın, hocası Yahya b. Abdullah'tan hadis rivayet ettiğini bildirmektedir.³⁶⁶ Görüldüğü üzere devrin en bilgin hocalarını Hişâm'ın eğitim ve öğreniminde görevlendiren II. Hakem oğlunun iyi bir eğitim ve terbiye görmesi için çok çaba harcamıştır.

II. Hakem olgun denecek yaşta olmaları ve devlet işlerini rahatça yürütebilecek kapasitede bulunan kardeşlerine rağmen³⁶⁷ o sıralar dokuz yaşında olan³⁶⁸ ve hayatta

³⁵⁸ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-muğrib*, II, 235.

³⁵⁹ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-muğrib*, II, 237; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm Târihu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, s. 43.

³⁶⁰ Nüveyrî eserinde II. Hakem'in Süleymân, Hişâm ve Abdullah olmak üzere üç oğlundan bahsetmektedir. Bu bilgi başta Endülüs'lü tarihçiler olmak üzere hiçbir tarihçi tarafından belirtilen veya tasdiklenen bir bilgi olmayıp yanlıştır. Muhtemelen Nüveyrî II. Hakem'in oğullarının adlarını kardeşlerinin adlarıyla karıştırmıştır. Zira II. Hakem'in, Süleymân ve Abdullah adında kardeşleri vardı. Krş. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 235; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-muğrib*, II, 237. *Zikru bilâdi'l-Endelüs* adlı eserde de II. Hakem'in Muhammed adlı bir oğlundan bahsedilmekte olup bu bilgi diğer kaynaklar tarafından doğrulanmamaktadır. *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 169.

³⁶¹ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târihu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, I, 96.

³⁶² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 76-77.

³⁶³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 133-134; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 372.

³⁶⁴ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târihu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, II, 239-240.

³⁶⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 216-217.

³⁶⁶ İbnü'l-Faradî, *Târihu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, II, 239-240.

³⁶⁷ II. Hakem'in o sıralar hayatta olan kardeşleri şunlardı: Ubeydullah, Abdülcebbâr, Abdülmelik, Süleymân, Münzir, Muğîre, Mervan. Diğer iki kardeşi Abdülazîz, Abdullah ve Asbağ II. Hakem tahta çıkmadan önce vefat etmişlerdi. İbn Hazm, *Cemhere*, s. 92.

³⁶⁸ Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, XXVI, 359.

kalan tek oğlu Hişâm'ı ölmeden önce veliaht tayin etmeye karar vermiştir. Ölümünden sonra küçük yaşta olan bir çocuğa biat edilmesinin öyle kolay bir şey olmadığını bilen Hakem biat alma işini hayattayken yapmaya karar vermiştir.

II. Hakem, tahtının henüz çocuk olan oğlu Hişâm'a intikalini temin etmek ve ona biat almak için 365 yılının Cemâziyelahîr ayında (Şubat-Mart 976) Endülüs'ün önde gelenlerini büyük bir toplantıya çağırmıştır. Toplantıda konuşan Halife Endülüs'te ve Mağrip'te kendisinden sonra oğlu Hişâm'a biat edileceğini ve bunun Cuma ve Bayram namazları hutbelerinde halka arzedileceğini kesin bir dille bildirdikten sonra oğlunun tahtın vârisi olduğunu ilân eden mukaveleyi herkese imzalatmıştır. Daha sonra II. Hakem imzalanan vesikaların çoğaltılarak Endülüs ve Mağrip eyaletlerine gönderilmesini emretmiştir. Vesikaların gönderildiği yerlerde bölgenin bütün ileri gelenlerinin imza atmasının zaruri olduğu kesin olarak bu görev ile görevlendirilen İbn Ebî Amîr el-Mansûr ve Hişâm'ın annesi Subh'un azatlı kölesi Meysûr'a emredilmiştir.³⁶⁹ Bu görev problemsiz bir şekilde yerine getirildikten sonra bütün Endülüs'te ve devletin Mağrip'te hâkimiyeti bulunan bölgelerde hutbelerde Hişâm'ın adı zikredilmeye başlanmış ve sikkelerde ismi yer almıştır.³⁷⁰ II. Hakem kendisi için önemli addettiği bu işi arzu ettiği şekilde hallettikten sonra oğlunun küçük yaşta devleti yönetmesine yardımcı olmaları için görevliler tayin etmiştir. Kendisine Hâcib olarak tayin ettiği Ca'fer b. Osmân el-Mushafî'nin oğlu Hişâm'ın döneminde de görevine devam etmesini istemiştir. Aynı zamanda devlet kademelerinde hızlı bir şekilde ilerleyen İbn Ebî Amîr el-Mansûr'u da oğluna vezir olarak tayin etmiştir.³⁷¹

II. Hakem'in bu uygulaması Endülüslü tarihçiler tarafından eleştirilmiştir. İbn Hayyân, II. Hakem'in kendisinden sonra oğlu Hişâm'ı tercih etmesi ile ilgili çocuk sevgisinin kendisini cezbedtiğini, aşırı sevgi ve korku gibi vasıfların devlet yöneticiliğinde yok edici etkilere sahip olduğunu, devlet işlerinde tecrübeli olan kardeşleri, ailesinin gençleri ve yönetimi sorunsuz bir şekilde yürütebilecek kabiliyetli şahsiyetleri bir kenara bırakıp kendisinden sonra küçük yaştaki oğlunu veliaht tayin ederek farklı bir davranış sergilediğini ve insanların bundan dolayı onu eleştirdiğini söylemektedir. Ayrıca Hakem'in, önceleri Abbâsîleri küçük yaştaki çocukları taht için uygun gördükleri için eleştirdiğini, ancak sonra kendisinin aynı şeyi yaptığını, devlet yönetimine kendisinden sonra kardeşleri Abdülazîz, Asbağ ve Muğîre'den herhangi

³⁶⁹ İbn İzârî, *el-Beyânu 'l-muğrib*, II, 249.

³⁷⁰ İbn İzârî, *el-Beyânu 'l-muğrib*, II, 249; İnân, *Devletü 'l-İslâm*, I, 509.

³⁷¹ İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 188; el-Makkârî, *Nefhu 't-tib*, I, 396.

birisinin geçmemesi için özel gayret sarfettiğini söylemektedir.³⁷² İbn Bessâm ise Endülüs'te Ümeyyeoğulları saltanatının babadan oğula intikal ettikçe devletin geleceğe çok daha emin adımlarla ilerleyeceği, bununla birlikte saltanatın kardeşler arasında tevarüs edilmesi halinde devletin inkıraza uğrayacağı şeklinde yaygın bir söze II. Hakem'in inanmış olabileceğine ve bundan dolayı kendisinden sonra kardeşlerini tahtına ortak etmek istemediğine dair bir sözü duyduğunu belirtmekte eğer gerçekten böyle bir şey varsa hiçbir akıl ve izan sahibi kişinin böyle bir söze rağbet ederek hareket etmeyeceğini söylemektedir.³⁷³

Araştırmacı Na'naî de Hakem'in kendisinden önce Emevî hanedanında hiçbir yöneticinin bu şekilde bir biat alma işine girişmediğini, ayrıca böyle bir uygulamanın Arap örf ve adetleriyle tezat halinde olduğunu iyi bilmesinden ötürü bu kararı birçok kere gözden geçirdiğini ancak herşeye rağmen hilafetin kendi soyundan gelen birisi ile devam etmesi gerektiğine inanarak küçük yaştaki oğlunu veliaht tayin ettiğini söylemektedir.³⁷⁴

II. Hakem'in küçük yaştaki oğlunu yerine geçirmesi ve kendisine vezirler tayin etmesiyle birlikte tarihçiler Endülüs Emevî Devleti'nin düşüşe geçtiğini belirtmişlerdir.³⁷⁵ Biz konumuz sınırları içerisinde olmadığı için II. Hakem'in küçük yaştaki oğlu Hişâm'ı veliaht tayin etmesinin uzun vadede devlet içerisinde yol açmış olduğu olumsuz etkisine yer vermeyeceğiz. Ancak II. Hakem'in bu tercihinin vefatının hemen ardından kardeşi Muğire'nin katline sebep olduğu hâdiseyi burada aktarmakta yarar görüyoruz. Zira yaşanan bu hâdiseler ilerde Endülüs Emevî Devleti'ni bekleyen büyük tehlikenin habercisi olması bakımından önemlidir. Rivayete göre II. Hakem daima yanında bulunan Slav asıllı hizmetlileri Fâik ve Cü'zer adında çok değer verdiği iki komutanın kollarında can vermişti. Bu iki hadım komutan kölelikten gelmelerine rağmen III. Abdurrahman zamanında Halifenin has adamları olmayı başarmışlar bu imtiyazlarını II. Hakem zamanında da devam ettirmişlerdir.³⁷⁶ II. Hakem döneminde küçümsenmeyecek derecede nüfuz sahibi olmuşlardır. Bununla birlikte emirlerinde bin kişiden fazla Slav ordusuna komuta etmekteydiler. Başta Fâik ve Cü'zer olmak üzere Slav asıllı bu komutanlar elde ettikleri imtiyazlar ile başkent Kurtuba'da halka kötülük

³⁷² Ali b. Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zehîra fî mehâsini ehli'l-Cezîre* (nşr. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut 1399/1979, IV, 57.

³⁷³ İbn Bessâm, *ez-Zehîra*, IV, 57.

³⁷⁴ Na'naî, *Târîhu'd-devleti'i-Emeviyye*, s. 415.

³⁷⁵ M. Schmitz, "al-Hakam II", *IA*, V, 100.

³⁷⁶ İbn İzâri, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 259.

ve hile yapıyorlardı. Bu tutumları II. Hakem'e şikâyet edilmiş, kendisi adaleti seven ve iyiliği emredip kötülüğü yasaklayan biri olmasına rağmen hizmetlilerini, şikâyete gelenlere karşı savunmuş ve onlara haremının muhafızları olan bu adamlara karşı sonsuz güveni olduğunu, kendilerini alelade azarlayamayacağını, tebaasının onlara hak ettikleri nezaket ve saygıyı göstermeleri durumunda ortada şikâyet edecek bir şey kalmayacağını söylemiştir.³⁷⁷ Fâik ve Cü'zer Halife II. Hakem'in ölmesiyle birlikte kendi aralarında anlaşmaya varmışlar, Hişâm'ın tahta çıkmasını engellemek için planlar yapmışlardır. Hiç kuşkusuz onların böyle önemli bir mevzuda kendilerini yükümlü hissetmeleri ve buna paralel olarak harekete geçmelerinin bir takım nedenleri vardı. Bunlardan en önemlisi kendisinden hiçbir şekilde hoşlanmadıkları Hâcib Ca'fer el-Mushaff'nin daha reşit olmayan Hişâm'ı kontrol altına alarak bütün idareyi tek başına kendi eline alması ve bu durumun kendilerine ciddi zararlar getireceğini düşünmeleridir. Ayrıca onlar insanların II. Hakem'in zoruyla Hişâm'a biat ettiklerini düşünüyorlar, halkın nezdinde itibarlı bir kimse olan II. Hakem'in kardeşi Muğîre'yi tahta çıkardıkları takdirde bunun reddedilmeyeceği kanaatini taşıyorlardı.

Arkalarına Slav ordusunun desteğine alarak işe koyulan Fâik ve Cü'zer ilk olarak II. Hakem'in öldüğünü başta Hâcib Ca'fer olmak üzere devletin önde gelenlerinden bir süre saklamışlardır. İkili Hâcib Ca'fer'in öldürülüp öldürülmeyeceği hususunda ilk etapta ihtilafa düşmüşler ancak daha sonra ondan kendilerine zarar gelmeyeceğini düşünerek yanına gitmişler, düşüncelerini ona bildirmişler ve bu konuda ondan destek istemişlerdir.³⁷⁸ Hâcib Ca'fer Fâik ve Cü'zer'i yakînen tanıdığı ve onların gücünü bildiği için ihtiyatlı davranarak kendilerine destek verir gibi göründü. Hemen akabinde devlet kademelerinde güvendiği dostlarından başta Ziyâd b. Eflah, Muhammed İbn Ebî Âmir, Kâsım b. Muhammed ve Hişâm b. Muhammed olmak üzere nüfuzlu kişiler ile bir toplantı gerçekleştirerek II. Hakem'in öldüğü haberini ve Slav asıllı hadımların planlarını onlar ile paylaştı. Hâcib Ca'fer toplantı esnasında dostlarına Hişâm'ın tahta geçmesinin kendilerine büyük fırsatlar sunacağını bildirerek bunun gerçekleşmesi durumunda korkacakları bir şeyin kalmayacağını ve diledikleri gibi hareket edebileceklerini belirtmiştir. Ancak Muğîre'nin başa geçmesi durumunda kendilerinden nefret eden birisi olarak onları görevlerinden uzaklaştıracağını hatta öldürebileceğini

³⁷⁷ İbn İzâri, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 259.

³⁷⁸ İbn Bessâm, *ez-Zehîra*, IV, 58.

toplantıda bulunanlara söylemiştir.³⁷⁹ Toplantıya katılan herkes Hâcib Ca'fer'i tasdik etmiş ve neticede Muğîre'nin, II. Hakem'in öldüğü haberi kendisine ulaştırılmadan öldürülmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Muğîre'yi öldürme konusunda herkes çekimser davranmış bir süre sonra Muhammed İbn Ebî Âmir aldıkları kararı kendisinin uygulamaya koymak istediğini söylemiş ve bu teklif orada bulunanlar tarafından memnuniyetle kabul edilmiştir. Daha sonra İbn Ebî Âmir komutan Bedr beraberinde yüz kişilik bir birlik ile Muğîre'nin bulunduğu saraya gönderilmiştir. Sarayın etrafı askerler tarafından çevrilmiş İbn Ebî Âmir tek başına Muğîre'nin bulunduğu odaya girmiştir. Kendisine öncelikle Halifenin öldüğünü, yerine oğlu Hişâm'ın geçeceğini ve bu konudaki görüşlerinin alınması için gönderildiğini bildirerek nabız yoklamıştır. Muğîre, İbn Ebî Âmir'i dinlemiş, onun farklı bir niyetle gelmiş olabileceğini düşünmesinden ötürü endişelenmiştir. Muğîre yeğeni Hişâm'a biat ettiğini, bu biata sadık olacağını ve bu hususta yapılması gereken bir şey varsa kendisinin buna hazır olduğunu İbn Ebî Âmir'e bildirdi. İbn Ebî Âmir Muğîre'nin tavrını görünce duygulandı ve acele bir şekilde Hâcib Ca'fer'e mektup göndererek Muğîre'nin iktidarda gözü olmadığını, bu hususta samimi olduğunu ve hayatının bağışlanması için izin istediğini bildirdi. Hâcib Ca'fer mektubu okuduktan sonra İbn Ebî Âmir'e bu işi kendisi yapmaması durumunda başkasının görevlendirileceğini söyleyerek kesin tavrını ortaya koymuştur. İbn Ebî Âmir Hâcib'ten gelen ölüm fermanını Muğîre'ye göstermiş bu konuda yapabileceği herhangi bir şeyin söz konusu olmadığını bildirmiş, daha sonra olaya şahitlik etmek istemediği için askerleri içeriye çağırarak infazın gerçekleştirilmesini emretmiştir. Askerler derhal odaya girerek Muğîre'yi boğmuşlar cesedini de bitişikteki odaya asmışlardır.³⁸⁰

Gördüğü üzere II. Hakem'in bir takım gerekçeler ile oğlu Hişâm'ı çocuk denecek yaşta tahtın vârisi ilan etmesi birçok kimsenin iştahını kabartan bir hâdiseye olmuştur. Zira yöneticiler devletin menfaatini bir kenara bırakıp kendi istikballeri doğrultusunda planlar yapmaya başlamışlar ve çok geçmeden kanın da akıtılmasıyla gelecekte devleti bekleyen büyük felaketlere davetiye çıkarmışlardır. İşte bu nokta da İbn Hayyân ve İbn Bessâm gibi bazı tarihçiler bu olaylara II. Hakem'in vermiş olduğu kararın sebep olduğunu belirtmişler ve II. Hakem'i eleştirmişlerdir.

³⁷⁹ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 260.

³⁸⁰ İbn Bessâm, *ez-Zehîra*, IV, 58; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 261-262. İbn Haldûn Muğîre'yi İbn Ebî Âmir'in öldürdüğünü söylemektedir. İbn Haldûn, *el-'İber*, IV, 188. İbn Hazm, Muğîre'nin Hişâm'a biat edildiği gün öldürüldüğünü söylemektedir. Bk. İbn Hazm, *Resâilu İbn Hazm*, II, 91.

3.6. Şahsiyeti ve Vefatı

Hakem b. Abdurrahman, hafif sakallı, esmer, iri yapılı, iri gözlü, göz rengi siyah, gür sesli bir kimse olup uzun omurgalı, aksak ve kısa bacaklı bir yapıya sahipti.³⁸¹

II. Hakem'in alicenap bir kimse olup³⁸² tebaasına karşı son derece yumuşak olduğu,³⁸³ insanlara karşı son derece cömert davrandığı ve halifelliği boyunca adaletli bir şekilde hüküm sürdüğü bilinmektedir.³⁸⁴ İbn Kesîr onun hükümdarların hayırlılarından ve âlimlerden biri olduğunu belirtmektedir.³⁸⁵ Mes'ûdî ise II. Hakem'i ahlaklı ve adaletle hükmeden bir hükümdar olarak nitelemektedir.³⁸⁶ II. Hakem aynı zamanda sıkı bir barış taraftarı kimseydi. Zorunlu kalmadığı müddetçe savaşa girişmemiş veya komşu devletlerin topraklarını taciz etmemiştir.

Zikru bilâdi'l-Endelüs adlı eserde II. Hakem'in âlim, faziletli, müttakî bir kimse olduğu bildirilmiştir. Yine onun hükümdarlar içerisinde adaletliliği, takva sahibi oluşu, bilinçliliği ve ahlaklı bir kimse oluşuyla temâyüz ettiği vurgulanmıştır.³⁸⁷ II. Hakem, hükümdar olmasına rağmen şatafat ve gösterişten uzak durarak sâde bir hayat yaşamayı tercih etmiş ve tebaasını da bu minvalde teşvik etmiştir.³⁸⁸

II. Hakem ülkesinin içinde bulunduğu sıkıntılı durumlarda insiyatif almayı bilen kriz yönetimini başarıyla sağlayabilen bir hükümdardı. İbn İzârî'nin bildirdiğine göre 353 (964) yılında başkent Kurtuba'da büyük bir kıtlık olmuştu. II. Hakem derhal fermanlar çıkarmış, fakir ve yoksul kimselere yardım edilmesi için büyük bir çaba sarfetmiştir. İhtiyaç sahiplerinin bütün ihtiyaçları karşılanarak kıtlığın üstesinden gelinmiştir.³⁸⁹

II. Hakem kölelerin hürriyetlerine kavuşturulması hususunda da titizlikle hareket etmiş bir hükümdardı. Vefatına yakın bir vakitte kendisine ait yaklaşık yüz tane kölenin azat edilmesi talimatını vererek bu kimseleri özgürlüklerine kavuşturmuştur.³⁹⁰

II. Hakem 364 (975) yılında Endülüs'ün bütün bölgelerindeki vatandaşlardan devlete karşı vermekle yükümlü oldukları vergileri altı da bir oranında düşürerek tebaasının

³⁸¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, s. 368-369; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 233; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 478; *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 168.

³⁸² İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 478.

³⁸³ İbn Hazm, *Cemhere*, s. 92; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 33.

³⁸⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 201; Nüveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, XXIII, 234.

³⁸⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 371.

³⁸⁶ Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher* (nşr. el-Mektebetü'l-asriyye), I-IV, Beyrut 2005, I, 126.

³⁸⁷ *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 169.

³⁸⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 381.

³⁸⁹ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 236.

³⁹⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 206.

sevgisini kazanmıştır. Bununla ilgili yaklaşık iki sayfayı bulan bir ferman Endülüs'ün bütün bölgelerine gönderilerek halka ilan edilmiştir. Fermanda, Allah'ın lütfu ve kereminin Halife üzerinde görüldüğü onun da Allah'a olan şükrünü yenilemeye karar verdiği ve tebaasının üzerinde birikmiş borçlarının yükünü hafifletmek ve onlara iyilik etmek adına birikmiş borçların bir kısmını kaldırdığı belirtilmekteydi. Halk bu duruma son derece çok sevinmiş, Halifeye teşekkürlerini bildirmişlerdir.³⁹¹

II. Hakem, her Cuma namazında hazır bulunmaya dikkat eden, fakir kimselere yardım elini uzatan, dînî ibadetleri yerine getirmeye özen gösteren ve Hz. Peygamber'in sünnetinin ülkesinde tatbik edilmesi için gayret eden bir hükümdardı. İbn Hayyân'ın bildirdiğine göre II. Hakem, Cuma günleri gerek Camiler de vatandaşları bilgilendirerek gerek tellallar vasıtasıyla ilanlar yaptırıp varlıklı Müslümanların başta zekât olmak üzere aynî ve nakdî yardımlarla ihtiyaç sahibi insanlara yardım edilmesini sağladı. Bununla ilgili Kurtuba baş kâdîsı Muhammed b. İshâk b. Selîm, II. Hakem'in emriyle 363 (974) yılında bir Cuma namazı öncesinde Kurtuba Ulu Caminin bütün kapılarında ahalinin zekâtlarını, bozdukları yeminlerin karşılığı olan keffaretlerini ve ölülerinin dağıtılmasını vasiyet ettikleri malları vakit kaybetmeden ihtiyaç sahiplerine ve düşkünlere vermeleri yönünde duyurular yaptırarak onların bu hususlarda hassas davranmaları istenmiştir.³⁹² II. Hakem ayrıca zekâtın ihtiyaç sahibi kimselere dağıtılmasına bununla beraber iffetlerinden dolayı içinde buldukları maddî sıkıntıları dışa vurmaktan çekinen kimselerin ve daha önce varlıklı iken bir takım sebeplerden ötürü durumları kötüleşmiş köklü ailelerin de tespit edilmesine özel önem vermiş ve bununla ilgili bir ferman yayınlamıştır.³⁹³

II. Hakem birçok hükümdarın aksine İslâm'ın hoş görmediği şeylerden uzak kalmaya çalışmış ve bu minvalde çevresindekileri de uyarmayı ihmal etmemiştir. Rivayete göre kardeşi Abdülazîz içkiye ve müziğe aşırı düşküdü. II. Hakem kardeşinden içkiyi bırakmasını istemiş o da bırakıvermişti. Daha sonra bu sefer müziği bırakmasını ondan istemiştir. Ancak Abdülazîz abisi II. Hakem'e kuşlar ötüşmeyi ne zaman terk ederlerse kendisinin de ancak o zaman şarkı söylemeyi terk edeceğini³⁹⁴ söyleyerek kesin tavrını ortaya koymuştur.

³⁹¹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 207-208; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 249.

³⁹² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 149.

³⁹³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 153.

³⁹⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, III, 584; Abdülazîz Sâlim, *Kurtuba hâdiratu'l-hilafe fi'l-Endelüs*, II, 82.

Ülkesinde şer‘î hükümlerin tatbikinde son derece hassastı. Bu hassasiyyetini yansıtan bir hâdiseye kaynaklarımız işaret etmektedir. II. Hakem döneminde Endülüslü Müslümanlar sarhoşluk veren bir çeşit içkiye müptela olmuşlardı. II. Hakem bu durumun kaynağı ve nedeni ile ilgili tahkikat yaptırıp istişare meclisleri oluşturdu. Araştırma ve incelemeler sonunda Endülüs’teki Hristiyan vatandaşların arasında yorgun ve halsiz kimselerin bedenine kuvvet verdiğiğine inanılan ve aynı zamanda alışkanlık yapan meşrubatın kültürler arası etkileşim hakikatinden dolayı Müslümanlar arasında da yayıldığı belirlendi. II. Hakem bu meşrubatın Endülüs toplumunda giderek daha da yayılması ve neticede infial uyandırmasından endişelenerek Endülüslü âlimler ile toplantılar yaptı. Derhal emirler ve fermanlar yazdırarak Endülüs ahalisine sarhoşluk veren içkilerin üretilmesi, satılması ve kullanılmasının yasaklandığını bildirdi ve ülkedeki mevcut üzüm bağ ve bahçelerin üçte ikisini tahrip ettirdi. Ancak üzümden yapılan reçel, pekmez ve şurup gibi faydalı yiyeceklerin tüketilmesinin sekteye uğrayabileceği düşünülerek Endülüs’teki üzüm bağ ve bahçelerden üçte birine dokunulmamıştır.³⁹⁵

Nüveyrî, II. Hakem döneminde insanlar arasında son derece adil davranıldığına, zalimin mazlumu ezmesine asla müsaade edilmediğine ve insanlar arasında hakkaniyetin gözetildiğine dair önemli bir kıssayı zikretmektedir. II. Hakem’in ve babasının döneminde kâdîlık yapan meşhur kâdî Münzîr b. Sa‘îd el-Bellutî’nin (ö.355/966)³⁹⁶ vefatından sonra Fakih İbn Beşîr kâdî olarak tayin edilmişti. Rivayete göre İbn Beşîr görevi teslim almadan önce her ne olursa olsun bir konuda hüküm verdiğinde Halife II. Hakem’in buna itiraz veya muhalefet etmeden kabul etmesi gerektiğini kendisine şart koşmuştu. Çok geçmeden mağdur bir kadın İbn Beşîr’e gelerek bir şikâyette bulunmuştu. Hilafet sarayına yakın mühim bir mevkiye arazisi olan kadın, saray memurlarından birinin kendisine gelerek pazarlık neticesinde bu araziyi almak istediğini, kendisinin bunu kabul etmediğini, memurun ise zorla toprağı istimlâk ettiğini ve buraya aşırı para harcayarak son derece gösterişli bir yapı diktiğini kâdîya haber vermiştir. İbn Beşîr durumu öğrendikten sonra akşam vakti olmasına aldıriş etmeden hemen Hakem’in sarayının yolunu tutar. Hakem kendisine bu saatte neden geldiğini sorar. İbn Beşîr ise bu soruya cevap vermeden Hakem’den içinde ağzına kadar toprak dolu büyük bir kap getirtilmesini istirham eder. Hakem şaşkınlık içerisinde talimat verir

³⁹⁵ İbn Hazm, *Resâilu İbn Hazm*, II, 194; Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, s. 34; Dabbî, *Buğyetü’l-mültemis*, I, 40; el-Merrâküşi, *el-Mu‘cib*, s. 26; Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, I, 119.

³⁹⁶ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü’l-Faradî, *Târîhu ‘ulemâ’i’l-Endelüs*, II, 181-182.

ve ağzına kadar toprak dolu büyük bir kap merkep üzerinde getirilir. Daha sonra İbn Beşîr Hakem'in bakışları arasında bu kabı boşalttırır. Akabinde Hakem'e dönerek merkebin bile taşımaya zor güç yetirebileceği bu büyük kabı kendisinin ve Halifenin taşıyabilmelerinin mümkün olup olmadığını sorar. Hakem gülümseyerek elbette buna güçlerinin yetemeyeceğini belirtti. Kâdî İbn Beşîr ağlamaya başlayarak daha bunu taşımaya güçlerinin yetmediğini, kıyamet gününde günah işlemede birlikte hareket eden zalimlerin boyunlarına takılacak olan yetmiş arşınlık halkaları taşımaya nasıl güç yetirebileceklerini Hakem'e sorar. Ve kendisine şikâyete gelen kadının başından geçen kıssayı Hakem'e anlatır. Olayı dinleyen Halife Hakem ağlamaya başlar. İbn Beşîr'e kendisine durumu bildirmesi ve nasihatlar etmesinden dolayı teşekkür eder. Daha sonra arazisi gasp edilen mazlum kadına sonradan içinde yükseltelen bina ile birlikte arazisi teslim edilir.³⁹⁷

İbn İzârî, II. Hakem'in toplumun huzurunun bozulmaması için özel gayret sarf ettiğini bildiren bir rivayete eserinde yer vermektedir. Buna göre 356 yılında II. Hakem'e Endülüs'ün bazı bölgelerinde tebaasını rencide edici üslupta şiirler söyleyerek toplumda huzursuzluğa neden olan bazı şâirler ile ilgili şikâyetler gelmiştir. II. Hakem derhal bu durum ile ilgili soruşturma başlatmak üzere yetkililer görevlendirmiş ve bu duruma neden olan kişileri zecrî tedbirler ile bertaraf etmiştir.³⁹⁸

II. Hakem memleketinde idarecilik yapan kimselere halkla iyi geçinmeleri ve onlara adaletle davranmaları yönünde birçok kez tavsiye vermiş bir hükümdardı. Örnek verecek olursak, Reyyo şehrine idareci olarak atadığı Asbağ b. Muhammed b. Futays'a göndermiş olduğu bir risalesinde, görevini yerine getirirken sürekli Allah'tan yardım istemesini, işlerinde yumuşaklığı ve davranışlarında aşırıya kaçmamayı tercih etmesini ve tebaasına karşı çifte standart uygulamamasını tavsiye etmiştir.³⁹⁹

Halife II. Hakem siyasî ahlakı da kendisine görev edinmiş bir hükümdardı. Bununla ilgili önemli olarak addettiğimiz bir rivayet Ebû Mansûr es-Se'âlibî'nin *Yetîmetü'd-dehr* adlı meşhur eserinde geçmektedir. Buna göre Fâtımî Halifelerinden Azîz billâh (365/975-386/996)⁴⁰⁰ nedenini kaynaklardan öğrenemediğimiz bir durumdan dolayı II. Hakem'e içerisinde son derece ağır ithamların ve sövgülerin bulunduğu bir mektup

³⁹⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 235.

³⁹⁸ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 239.

³⁹⁹ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 77-78.

⁴⁰⁰ İbn Hallikân, Azîz Billâh'ın biyografisi içerisinde bu hâdiseyi zikretmekle birlikte bunun tam aksini belirten rivayetleri de eserinde zikretmektedir. Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut 1978, V, 372-373. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 235.

gönderir. Halife II. Hakem ise kendisine “Sen bizi tanıyan birisi olarak bizi hicvettin. Biz ise seni tanısaydık sana cevap verirdik. Selam sana.” şeklinde hitap ile beraber aşağıdaki şiiri karşılık olarak gönderir:

“Sayesinde problemlerin çözüme kavuştuğu,
Etrafında bütün insanların sım sıkı kenetlendiği,
Mervanoğulları değil miyiz biz.
Bizden bir çocuk dünyaya geldi mi,
Yeryüzü onun için ışıl ışıl olur, minberler sarsılıverir.”⁴⁰¹

Halife II. Hakem ölümünden kısa bir süre önce felç geçirerek yatağa mahkûm olmuş, bu nedenle vücudu bütün hareket kabiliyetini yitirmişti.⁴⁰² Bundan sonra devlet işlerini Hâcib Ca‘fer el-Mushafî’ye bırakmış, çok geçmeden 2, 3 veya 4 Safer 366 senesi⁴⁰³ (30 Eylül 1 veya 2 Ekim 976) Medînetü’z-Zehrâ sarayında 15 yıl 5 ay 3 gün⁴⁰⁴ süren hükümlerinin ardından yaklaşık 63 yaşında⁴⁰⁵ vefat etmiştir.

⁴⁰¹ Abdülmelik b. Muhammed es-Se‘âlibî, *Yetîmetü’ d-dehr fî mehâsini ehli’l-‘asr* (nşr. Müfîd Muhammed Kumeyha), I-V, Beyrut 1403/1983, I, 360-361. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXIII, 235.

⁴⁰² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 211; İnân, *Devletü’l-İslâm*, I, 510.+

⁴⁰³ İbnü’l-Ebbâr, *Kitâbu’l-hulleti’s-siyerâ*, I, 200; İbnü’l-Hatîb, *A‘mâlu’l-a‘lâm Târîhu İsbâniyyeti’l-İslâmiyye*, s. 43; İbnü’l-Faradî, *Târîhu ‘ulemâ’i’l-Endelüs*, I, 37; el-Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, I, 396; *Zikru bilâdi’l-Endelüs*, s. 168. İbn İzârî, II. Hakem’in Safer ayında değil 3 Ramazân 366 pazar gecesi vefat ettiğini bildirmiştir. İbn İzârî, *el-Beyânu’l-Muğrib*, II, 253. Nüveyrî de ise II. Hakem’in öldüğü tarih 10 Muharrem 366 Cumartesi olarak verilmektedir. Bununla birlikte kendisi İbnü’l-Hatîb’in vermiş olduğu tarihe de dikkat çekerek 4 Safer 366 Pazar gecesi öldüğünü söyleyenlerin de olduğunu bildirmektedir. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXIII, 234.

⁴⁰⁴ Nüveyrî, II. Hakem’in 15 yıl 4 ay 1 gün hükümdarlık yaptığını bildirmektedir. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXIII, 234. İbn Haldûn ise 16 yıl hükümdarlık yaptığını belirtmektedir. İbn Haldûn, *el’İber*, IV, 188.

⁴⁰⁵ Nüveyrî, II. Hakem’in 73 yaşında öldüğünü bildirmektedir. Ancak bu yanlış bir bilgidir. Zira Nüveyrî, II. Hakem’in 1 Recep 302 Cuma günü doğduğunu bildirmekte buna karşın 10 Muharrem 366 Cumartesi öldüğünü haber vermektedir. Buna göre II. Hakem 73 yaşında vefat etmiş olamaz. Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXIII, 234.

BÖLÜM 4: KÜLTÜREL VE MEDENİYET ALANINDAKİ FAALİYETLER

4.1. İlmî Faaliyetler

4.1.1. İlmî Kişiliği

II. Hakem, ilme olan düşkünlüğü ile birçok tarihçi tarafından övülmüş yegâne hükümdarlardan biridir. Devlet yöneticisi olması onu ilme olan merakından ve iştiyakından vazgeçirmemiş bilakis bu uğurda daha fazla çaba göstermeye kendisini sevketmiştir. Tarihçilerin hemen hemen hepsi onun son derece ilim tutkunu bir kimse olduğu hususunda ittifak halindedirler.⁴⁰⁶ II. Hakem dönemine en yakın tarihçilerden biri olan İbn Hayyân, onun âlim bir kimse olup şer‘i ilimlerde özellikle de fıkhıta ve hadiste bilgi sahibi olduğunu, fen bilimlerini araştıran ve teşvik eden, ensâb ilmini ve ona dair telifleri çokça inceleyen, ilim meclislerini sürekli canlı tutan, âlimler ile sohbet etmeyi seven ve bunun yanında muhaddislerden de hadis rivayet eden bir kişi olduğunu bildirmektedir.⁴⁰⁷ Yine İbn Hayyân onun ilme çok önem atfeden, kitap toplamaya son derece düşkün, vatandaşlarını ilim elde etmek için teşvik eden ve uzak diyarlardaki bilginlere hediyeler gönderen bir hükümdar olduğunu bildirmektedir.⁴⁰⁸ Diğer bir rivayette ise II. Hakem ile ilgili onun ilimde son derece güvenilir, zeki ve kabiliyetli, mezhepleri bilen, ensâb ilminde âlim, siyerde hafız, tarih ilminde de bilgin bir kişiliğe sahip olduğu bildirilmiştir.⁴⁰⁹

Hiç şüphe yok ki II. Hakem’in ilme bu denli düşkünlüğü ve entelektüel bir hükümdar olması, çocukluk ve gençlik yıllarının ilim meclislerinde geçmesi ve devrin en önemli hocalarından ilim tahsil etmesinden kaynaklanmaktadır. Babası III. Abdurrahman onun iyi bir şekilde yetişmesi için bütün imkânları seferber etmiş bulunmaktaydı.⁴¹⁰ II. Hakem’in çocukluk ve gençlik devrelerinde ders aldığı âlimler şunlardır: Hadis, fıkıh ve rical ilminde Endülüs’teki üstaplardan biri olan aynı zamanda tarih, nahv, şiir ve belağat ilminde de uzman bir kimse olan Kâsım b. Asbağ b. Muhammed el-Beyyânî (ö. 340/951),⁴¹¹ III. Abdurrahman zamanında Tuleytula şehri kâdîsı olan hadisçi Ahmed b.

⁴⁰⁶ Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, s. 33; İbnü’l-Ebbâr, *Kitâbu’l-hulleti’s-siyerâ*, I, 201; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 187; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VIII, 269; a.mlf, *Târîhu’l-İslâm*, XXVI, 358.

⁴⁰⁷ İbnü’l-Ebbâr, *Kitâbu’l-hulleti’s-siyerâ*, I, 201.

⁴⁰⁸ İbnü’l-Ebbâr, *Kitâbu’l-hulleti’s-siyerâ*, I, 201.

⁴⁰⁹ *Zikru bilâdi’l-Endelüs*, s. 169.

⁴¹⁰ Provençal, *Târîhu İspanya*, II, 430.

⁴¹¹ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü’l- Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, I, 467-469; Mehmet Görmez, “Kâsım b. Asbağ”, *DİA*, XXIV (Ankara 2001), s. 540-541.

Duhaym b. Halîl b. Abdülcebbâr (ö. 338/950),⁴¹² hadis ve fıkıh uzmanı olan Muhammed b. Abdüsselâm b. Sa‘lebe el-Huşenî (ö. 333/945),⁴¹³ hadisçi Sa‘îd b. Câbir b. Musa el-Kelâ‘î (ö. 325/937),⁴¹⁴ II. Hakem’in kendisinden çokça rivayet dinlediği hadisçi Zekeriyya b. Hattâb b. İsmail b. Abdurrahman et-Tudîlî (ö. 337/949),⁴¹⁵ hadisçi Muhammed b. Mervân b. Ğaşşâ el-Batalyevsî⁴¹⁶ ve kaynaklarda adları geçmeyen birçok âlim II. Hakem’e hocalık yapmıştır.⁴¹⁷ Ayrıca hocalarından hadis, fıkıh, dil ve şiir alanlarında yetkin bir şahsiyet olan Sâbit b. Kâsım b. Sâbit b. Hazm (ö. 352/963)⁴¹⁸ II. Hakem’e icazet vermiştir.⁴¹⁹ Bunların yanı sıra nahivci Hişâm b. Velîd b. Muhammed el-Gâfîkî (ö. 317/929),⁴²⁰ Hakîm diye meşhur olmuş nahivci ve mantıkçı Muhammed b. İsmail (ö. 331/943)⁴²¹ ve Osman b. Nasr b. Abdillâh el-Mushaffî (ö. 325/937)⁴²² II. Hakem’in gençliğinde terbiyesi ile görevlendirilmiş hocalardandır.

II. Hakem’in ilimleri ayırt etmeksizin hepsine karşı bir ilgisi söz konusu idi. Ancak onun fıkıhta, kelamda ve tarihte diğer ilimlere nazaran daha fazla malumat sahibi olduğunu kaynaklar bize bildirmektedir.⁴²³ Özellikle ensâb, II. Hakem’in en fazla kafa yorduğu ve uğraşmaktan haz aldığı ilimler arasında başı çekiyordu. Nitekim onun mezhepleri bilen bir fakih, ensâb ve tarih ilminde âlim, rical ilminde ise bir âlimi diğerinden, bir nesildekini diğer nesildekinden ayırabilecek temyiz gücüne sahip olduğunu İbnü’l-Hatîb bizlere bildirmektedir.⁴²⁴

İbnü’l-Ebbâr, II. Hakem gibi bilgin ve kitap kurdu bir Halifenin hayatıyla ilgili eserlerine hemen hemen hiç malumat almamış olan Endülüslü iki önemli tarihçi İbnü’l-Faradî ve İbn Beşkuvâl’a hayret ettiğini söylemektedir.⁴²⁵ İbnü’l-Ebbâr, Halife II. Hakem gibi ilme, âlimlere, kitaplara ve kütüphanelere yoğun ilgi ve alakası olan bir

⁴¹² Detaylı bilgi için bk. İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, I, 78-79.

⁴¹³ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, II, 74; Nuri Topaloğlu, “Huşenî, Muhammed b. Abdüsselâm”, *DİA*, XVIII (Ankara 1998), s. 420-421.

⁴¹⁴ Detaylı bilgi için bk. İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, I, 234, 235.

⁴¹⁵ Detaylı bilgi için bk. İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, I, 211.

⁴¹⁶ İbnü’l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 226.

⁴¹⁷ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*, VIII, 269; a.mlf, *Târîhu’l-İslâm*, XXVI, 358; el-Makkari, *Nefhu’t-tib*, I, 395.

⁴¹⁸ Detaylı bilgi için bk. Burhânüddîn b. Ferhûn, *ed-Dîbâcu’l-müzheb fî ma’rifeti ‘ulemâi’l-mezheb* (nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebü’n-nür), I-II, Kahire 1972, II, 147, 148. İbn Ferhûn Sâbit b. Kâsım’ın vefat tarihini 302 şeklinde vermiştir. Bu bilgi yanlıştır. Zira kendisinden icazet alan Halife II. Hakem 302 yılında doğmuştur. İbnü’l-Faradî vefat tarihini 352 yılı olarak vermiştir. Bk. İbnü’l-Faradî, *Târîhu ‘ulemâi’l-Endelüs*, I, 155.

⁴¹⁹ İbnü’l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 226; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*, VIII, 269; a.mlf, *Târîhu’l-İslâm*, XXVI, 358; el-Makkari, *Nefhu’t-tib*, I, 395.

⁴²⁰ İbnü’l-Faradî, *Târîhu ‘ulemâi’l-Endelüs*, II, 217-218.

⁴²¹ İbnü’l-Faradî, *Târîhu ‘ulemâi’l-Endelüs*, II, 72; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü’l-ümem* (nşr. P. Louis Cheikho), Beyrut 1912, s. 65. İbnü’l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 226.

⁴²² İbnü’l-Faradî, *Târîhu ‘ulemâi’l-Endelüs*, I, 397.

⁴²³ Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 117; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 371.

⁴²⁴ İbnü’l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 478; a.mlf, *A’mâlu’l-âlam (Târîhu İsbâniyyeti’l-İslâmiyye)*, s. 41.

⁴²⁵ İbnü’l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 227.

şahsiyetin hayatına dair Endülüslü iki güzide tarihçinin eserlerinde malumat bulunmamasını tenkit etmekte buna anlam verememektedir.

Halife II. Hakem'in sadece kitapları okumak, araştırmak ve incelemek ile ilgilenmediği bilakis yazma ile de meşgul olduğu bilinmektedir. Ensâb ilmine özel bir ilgisi olan II. Hakem bununla ilgili bir eser telif etmiştir. Tarihçi Makkarî, II. Hakem'in doğu bölgelerinden Endülüs'e gelen Ali evladının nesepleriyle alakalı bir eser yazdığını bildirmektedir. Eserin ismi “*Ensâbu't-tâlibiyyîne ve'l-aleviyyîne'l-kâdimîne ilâ'l-Mağrib*” olup⁴²⁶ maalesef günümüze kadar gelememiştir. Yine Makkarî, ensâb, ahbâr ve ricâl ile ilgili geniş bilgi ve tecrübeye sahip olan II. Hakem'in, birikimlerini kitap haline getirdiğini ve okuduğu kitaplara muhakkak ta'likat yaptığını bildirmektedir.⁴²⁷

II. Hakem şiir ve şairlerle de yakından ilgilenen bir hükümdardı. Onun söylemiş olduğu şiirlere kaynaklarda sıkça rastlayabiliyoruz.⁴²⁸ Üstelik vermiş olduğu talimatla Endülüs'te şairler hakkında malumat içeren birçok kitap vücuda getirilmiştir. Bunlardan bir tanesi İbn Hazm'ın *Ahbâru şu'arâi İlbîre* adlı bahsettiği on cüzlük bölüm içeren bir kitaptır.⁴²⁹ Humeydî ise II. Hakem'in Endülüslü şair İbn Abdirrabbih'e (ö. 328/940)⁴³⁰ ait şiirlerin bir araya getirilmesi için talimat verdiğini ve bunların yirmi küsür cüz halinde toplanmış halini gördüğünü ifade etmektedir.⁴³¹

II. Hakem aynı zamanda sarayında bilginlerin bir araya geldiği toplantılar tertip etmekten haz alan bir hükümdardı. Fakihlerin, ediplerin, filozofların katıldıkları toplantılara başkanlık eden Hakem onlar ile fikir alış verişinde bulunurdu.⁴³² Onun sağlamış olduğu rahat ve özgür ortam sayesinde bilginler istedikleri gibi düşüncelerini ifade etmekte ve tartışabilmekteydiler.

4.1.2. Âlimleri Himâyesi

İlme olan düşkünlüğü ile ün salmış olan II. Hakem birçok ilim adamına rahat çalışabilecekleri imkân ve ortamlar sağlamıştır. II. Hakem'den gerekli desteği gören âlimler, Endülüs'te birçok öğrenci yetiştirerek, kitaplar telif ederek medeniyet inkişafına

⁴²⁶ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, III, 60.

⁴²⁷ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 395.

⁴²⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 203; İbn Saîd, *el-Muğrib*, I, 186-187; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 395.

⁴²⁹ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, III, 174; Faruk Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebî Çevresi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, s. 68.

⁴³⁰ Hakkında detaylı bilgi için bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 151-154; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 191-193;

⁴³¹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 152; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 191; Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebî Çevresi*, s. 69.

⁴³² Provençal, *Târîhu İspanya*, II, 431.

katkıda bulunmuşlardır. Kaynaklarda II. Hakem tarafından sağlanan rahat ortam ve şartlardan haberdar olduktan sonra Endülüs'e giderek onun himâyesine giren âlimlerden bahsedilmesi sözünü ettiğimiz hükümdarın bu husustaki yerini göstermeye yeterlidir.

II. Hakem Kurtuba medresesinde alanında uzman birçok ilim adamını himaye ederek⁴³³ burada istihdam etmiştir. Arap dili ve edebiyatı âlimi olan Ebû Ali el-Kâlî el-Bağdâdî (ö. 356/967)⁴³⁴ bu ilim adamlarından sadece birisidir. II. Hakem'in babası III. Abdurrahman zamanında Bağdat'ta iken Endülüs'e davet edilen Ebû Ali, 330 (941) yılında Kurtuba'ya geldiğinde Halife III. Abdurrahman ve veliaht II. Hakem tarafından büyük bir törenle karşılanmıştır.⁴³⁵ II. Hakem babasından sonra tahta geçtiğinde Ebû Ali'yi yanından hiçbir zaman ayırmamış, kendisi daima sevip saydığı ve istifade ettiği âlimlerden birisi olmuştur.⁴³⁶ Kendisinden Kurtuba medresesinin yanı sıra Medînetü'z-Zehrâ sarayında da dersler verilmesi istenen Ebû Ali, bu mekânlarda Arap tarihi, ensâb ilmi, Arap dili, şiiri ve edebiyatı gibi dersler okutmuştur. Bu arada Endülüs'e geldikten sonra dil ve edebiyata dair hâlâ daha önemini koruyan “*el-Emâlî*” adlı meşhur eseri ile II. Hakem'e takdim ettiği Endülüs'te telif edilen ilk sözlük olma özelliğine “*el-Bâri fi'l-luga*” adlı eserleri kaleme almıştır.⁴³⁷ İbn Haldûn, Ebû Ali el-Kâlî için ilminin ve birikimlerinin Endülüs'e miras kaldığı kişi nitelimesinde bulunmaktadır.⁴³⁸

Arap dili ve edebiyatında mütehassıs olan İşbîliyeli Ebû Bekir Muhammed b. Hasen ez-Zübeydî el-İşbîlî (ö. 379/989) de II. Hakem'in Kurtuba medresesinde ders vermesi için davet ettiği âlimlerdendi. Burada derslere devam eden Ebû Bekir ez-Zübeydî Halifenin en yakın dostlarından biri olmuştur. Daha sonra memleketi İşbîliye'ye dönmek istemiş ancak II. Hakem burada görmüş olduğu üstün hizmetlerinden dolayı buna izin vermemiştir.⁴³⁹ Memleketi İşbîliye'ye dönmeyi aynı zamanda talebesi olan⁴⁴⁰ II. Hakem'in oğlu Hişam dönemine erteleyen Ebû Bekir ez-Zübeydî, Kurtuba'da birçok Arap dili ve edebiyatı âlimi ve lügat uzmanı kimseler yetiştirmiştir.⁴⁴¹

⁴³³ Louis Bertrand, *İspanya Tarihi*, s. 53.

⁴³⁴ Ebû Ali hakkında detaylı bilgi için bk. Hüseyin Elmalı, “Kâlî”, *DİA*, XXIV (Ankara 2001), s. 259-260.

⁴³⁵ Ebû Ali İsmâîl b. el-Kâsım el-Kâlî el-Bağdâdî, *el-Emâlî*, I-IV, Beyrut ts, I, 11; Ebû Sâlih, “Cühûdü'l-Hakem”, *Mecelle Dirâsât Endelüsiyye*, VI, 38.

⁴³⁶ İbn Haldûn, *el'İber*, IV, 187; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 386.

⁴³⁷ Ebû Ali el-Kâlî, *el-Emâlî*, I, 16-17.

⁴³⁸ İbn Haldûn, *el'İber*, IV, 187.

⁴³⁹ İbn Saîd, *el-Muğrib*, I, 255-256; İbn. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 373; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, IV, 7.

⁴⁴⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 133-134.

⁴⁴¹ Halit Zevalsiz, “Zübeydî, Ebû Bekir”, *DİA*, XLIV (Ankara 2013), s. 519-520.

Halife II. Hakem'in himayesi altında bulunan hocalardan biri de ünlü gramerci ve tarihçi İbnü'l-Kûtiyye'dir (ö. 367/977).⁴⁴² Endülüs'te büyük saygınlık kazanmış birisi olan İbnü'l-Kûtiyye'nin arapça dil kurallarıyla ilgili kitabı “*el-Ef‘al*” ve Endülüs tarihi olan “*Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*” adlı eserleri günümüze kadar gelebilmiştir.⁴⁴³ Rivayete göre Ebû Ali el-Kâlî Endülüs'e geldiği zaman II. Hakem ona Endülüs'te dil alanında en yetkin kimse olarak kimi görüyorsun diye sormuş el-Kâlî'nin cevabı İbnü'l-Kûtiyye olmuştur.⁴⁴⁴

Ünlü kıraatçı ve Şafii mezhebi fakih Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Antakî (ö. 377/987) II. Hakem tarafından Endülüs'e davet edilen âlimlendendi. Kendisi Endülüs'e 352 yılının Rebûlâhir ayında (Nisan-Mayıs 963) gelmişti. Halife II. Hakem kendisini Endülüs'te son derece güzel bir şekilde ağırlamış ve Kurtuba'da dersler vermesini sağlamıştır.⁴⁴⁵ Mu‘tezile mezhebine mensup akılcı görüşleriyle tanınan fakih ve aynı zamanda dilci olan Ahmed b. Abdülvehhâb b. Yûnus (ö. 369/980) II. Hakem'in sarayındaki ilmî tartışma meclislerinde hazır bulundurduğu bir kimeydi.⁴⁴⁶ Hadisçi Bağdatlı Ebû Bekir Muhammed b. Muaviye el-Kureşî (ö. 358/969)⁴⁴⁷ de II. Hakem zamanında himaye görmüş âlimlendendi. Kurtuba Camisi'nde büyük kitleler halinde hadis dersleri yapmıştır.⁴⁴⁸

Fakih İshâk b. İbrâhîm b. Meserre (ö. 352/963)⁴⁴⁹ II. Hakem'in ihtiram gösterdiği ve himaye ettiği bilginlerden birisiydi.⁴⁵⁰ İbnü'l-Faradî'nin bildirdiğine göre bu âlim 75 yaşında olmasına rağmen Hakem ile birlikte cihada katılmaktan geri durmamıştır.⁴⁵¹ Endülüs tarihinde oldukça bilgin bir kişiliğe sahip olan İshâk b. Seleme, II. Hakem'in ricasıyla içerisinde yarımada'daki şehirler, kaleler, valiler, savaşlar, fakihler ve şairler ile ilgili bilgilerin bulunduğu bir Endülüs tarihi kaleme almıştı.⁴⁵² Ensab ve tarih alanlarının

⁴⁴² Tam ismi Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz b. İbrahim el-Endelüsî'dir. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 102, 103; İbn. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 368-371; Fuat Günel, “İbnü'l-Kûtiyye”, *DİA*, XXI (Ankara 2000), s. 117-118.

⁴⁴³ Na'naî, *Târîhu'd-devleti'i-Emeviyye*, s. 410.

⁴⁴⁴ Kâdî İyâz b. Musa b. İyâz, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik* (nşr. Sa'îd Ahmed A'râb), I-VIII, Rabat 1403/1982, VI, 298; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, III, 73.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, I, 411; Sühâ Ba'yûn, *İshâmu'l-'ulemâ'i'l-müslimîn fi'l-'ulûmi fi'l-Endelüs*, Beyrut 2008, s. 89.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, I, 93.

⁴⁴⁷ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, II, 91-92; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 133-135.

⁴⁴⁸ Dozy, *Spanish Islam*, s. 455; Özdemir, “II. Hakem”, *DİA*, XV (Ankara 1997), s. 174-175.

⁴⁴⁹ Hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 125; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 236; Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, VI, 126-134. Ayrıca II. Hakem ile İshâk b. İbrahim arasında geçen bir yazışma için bk. el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 376-377.

⁴⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, c. XVI, s. 107-108.

⁴⁵¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 125.

⁴⁵² İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 126; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 237.

yanısına arap dilinde de yetkin bir kimse olan Muhammed b. Ebân b. Seyyid (ö. 354/965) II. Hakem'in nezdinde itibar görmüş ve birçok eser telif eden bir kimseydi.⁴⁵³ Muhammed b. Abdillâh b. Seyyid (ö. 363/974) fakih bir kimse olup Halife II. Hakem'in isteği üzerine Endülüslü Mâlikî fakihî Muhammed b. Ahmed el-Utbî'nin⁴⁵⁴ kısaca "Müstahrece" olarak bilinen el-'Utbiyye adlı Mâlikî fihhına dair yazmış olduğu eserini bablara ayırmıştır.⁴⁵⁵ Ebû Ali el-Kâfî'nin talebesi ve aynı zamanda kâtibi olan Muhammed b. Eb'l-Hüseyin el-Fihri (ö. 394/1003),⁴⁵⁶ II. Hakem'in yanında himaye görmüş iyi bir dil ve edebiyat âlimiydi. II. Hakem Muhammed, hocası Ebû Ali ve diğer bazı dil bilginlerinden içerisinde kâdısı Münzir b. Sa'îd'in yazdığı nüshanın da bulunduğu ünlü dil bilgini Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791)⁴⁵⁷ eseri "*Kitâbu'l-'ayn*" adlı sözlüğünün nüshalarının karşılaştırılmasını talep etmiştir onlarda çok geçmeden bu görevi yerine getirmişlerdir.⁴⁵⁸

360'lı yıllarda Endülüs'e gelen edebiyatçı Kudüslü Abdülmelik b. Muhammed II. Hakem'in himaye etmiş olduğu bilginlerden birisiydi.⁴⁵⁹ 352 (963) yılında Endülüs'e gelen Antakyalı kıraat âlimi Ali b. Muhammed b. İsmail (ö. 377/987) Halife II. Hakem'in ve Kurtubalıların nezdinde büyük itibar görmüş kimselerdendi.⁴⁶⁰

Kayrevan doğumlu Mâlikî fakihî ve biyografi yazarı olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Hâris el-Huşenî (ö. 361/971) de⁴⁶¹ II. Hakem'in himaye ettiği âlimlerden biriydi. O daha II. Hakem'in veliahtlığı sırasında Kurtuba'ya giderek buraya yerleşmiş ve II. Hakem'in yanında mühim bir konum elde etmiştir. Meşhur eseri "*Kudâtu Kurtuba*" ve birçok eserini II. Hakem'e ithaf etmiştir.⁴⁶²

Tabip, şâir ve dilci olan Muhammed b. Temlîh (ö. 361/972)⁴⁶³ Halife Abdurrahman döneminde itibar görmüş bilginlerdendi. Bu özelliğini II. Hakem nezdinde de sürdürmeye devam etmiştir. II. Hakem onu Kurtuba Camisinin genişletilmesi ve bir takım ilaveler yapılması aşamasında denetimcilik yapması için vazifelendirmişti.

⁴⁵³ İbnü'l- Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 91.

⁴⁵⁴ Hayatı hakkında bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Utbi", *DİA*, XLII (Ankara 2012), s. 237-239

⁴⁵⁵ İbnü'l- Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 99; Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, VII, 211; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 121;

⁴⁵⁶ Hakkında bilgi için bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 78-79.

⁴⁵⁷ Hayatı hakkında bilgi için bk. Tefik Rüşti Topuzoğlu, "Hâlîl b. Ahmed", *DİA* XV (Ankara 1997), s. 309-312.

⁴⁵⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 78-79; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 99.

⁴⁵⁹ İbnü'l- Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 365.

⁴⁶⁰ İbnü'l- Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 411-412.

⁴⁶¹ Hayatı hakkında bilgi için bk. Ahmet Özel, "Huşenî", *DİA*, XVIII (Ankara 1998), s. 421-422.

⁴⁶² Huşenî, *Kudâtu Kurtuba*, neşredenin mukaddimesi, s. 7; İbnü'l- Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 147-148; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 165, 166.

⁴⁶³ Hayatı hakkında bilgi için bk. Ahmed b. el-Kâsım İbn Ebî Usaybia, '*Uyûnu'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ*' (nşr. Nizâr Rızâ), Beyrut 1965, s. 491.

Tarihçi ve kâdî Sâid el-Endelüsî⁴⁶⁴ Kurtuba Camisi mihrabı duvarında onun isminin altın varakla yazılmış olduğunu bildirmektedir.⁴⁶⁵ İbnü'l-Kinânî nispesiyle ünlü Ebû'l-Velîd Muhammed b. Hüseyin el-Kettânî (ö. 358/968-69'dan sonra),⁴⁶⁶ II. Hakem ve babası tarafından himaye görmüş nitelikli bir tabip ve eczacıydı.⁴⁶⁷ İyi bir mantıkçı ve filozof olan Ahmed b. Hakem b. Hafsûn (ö. 372/982),⁴⁶⁸ II. Hakem'in himayesi altına aldığı bilginlerdendi. Asıl mesleği tabiplik olan Ahmed, II. Hakem'in himayesi altına girdikten sonra bu mesleğini sarayda da devam ettirmiştir.⁴⁶⁹ Filozof Ebû Bekir Ahmed b. Câbir (ö. 366/976-77'den sonra),⁴⁷⁰ II. Hakem ve oğlu Hişam'ın himayesinde Kurtuba'da tabiplik yapmış deneyimli bir şahsiyetti.⁴⁷¹ Aynı şekilde Ebû Abdillâh Melik es-Sakafî de⁴⁷² Halife II. Hakem ve babası döneminde himaye görmüş bir tabip ve mühendisti.⁴⁷³ Tabiplerin pîri olarak kabul edilen Hârûn b. Musa el-Üşbûnî de⁴⁷⁴ II. Hakem'in ve babası III. Abdurrahman'ın himayesinde bulunan şahsiyetlerdendi.⁴⁷⁵ II. Hakem'in yanında tabiplik görevini yerine getirenlerden birisi de Ebu'l-'alâ b. Ebî Ca'fer Ahmed b. Hassân'dır.⁴⁷⁶ Ebû Abdillâh en-Nedrûmî de aynı şekilde II. Hakem'in yanında tabiplik görevini deruhte etmiş bir zattı.⁴⁷⁷

Tabip Yûnus b. Ahmed el-Harrânî'nin⁴⁷⁸ iki oğlu Ömer (ö. 351/962-63'ten sonra) ve Ahmed (ö. 366/976-77'den sonra) Halife Abdurrahman zamanında ilim tahsil etmek için Bağdat'a gitmişler ve burada kaldıkları on yıl süre zarfında meşhur hekim Sâbit b. Sinân'ın (ö. 365/975-76)⁴⁷⁹ hizmetinde bulunmuşlardır. Ayrıca ünlü Yunan filozofu ve tabibi Câlînûs'un (ö. 200)⁴⁸⁰ kitaplarını onun yanında okumuşlardır. 351 (962) yılında Endülüs'e dönen bu iki kardeşi II. Hakem himayesi altına almış ve onlara tıp alanında çalışmalar yapmaları için destek olmuştur.⁴⁸¹ Muhammed b. Abdûn el-Cebelî de (ö. 361/972) 347 (958) yılında Mısır ve Basra'ya ilim tahsil etmek için gitmiştir. Buralarda

⁴⁶⁴ Mahmut Kaya, "Sâid el-Endelüsî, *DİA*, XXXV (Ankara 2008), s. 556-557.

⁴⁶⁵ Süleymân b. Hassân b. Cülcül, *Tabakâtu'l-etubbâ' ve'l-hukemâ'* (nşr. Fuâd Seyyid), Beyrut 1985, s. 108-109; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, s.80.

⁴⁶⁶ Hayatı hakkında bilgi için bk. İbn Ebî Usaybia, '*Uyûnu'l-enbâ'*, s. 491.

⁴⁶⁷ İbn Cülcül, *Tabakât* s. 109; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, s. 80.

⁴⁶⁸ Hayatı hakkında bilgi için bk. İbn Ebî Usaybia, '*Uyûnu'l-enbâ'*, s. 492.

⁴⁶⁹ İbn Cülcül, *Tabakât* s. 110; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, s. 80.

⁴⁷⁰ Hayatı hakkında bilgi için bk. İbn Ebî Usaybia, '*Uyûnu'l-enbâ'*, s. 492.

⁴⁷¹ İbn Cülcül, *Tabakât* s. 110.

⁴⁷² Hayatı hakkında bilgi için bk. İbn Ebî Usaybia, '*Uyûnu'l-enbâ'*, s. 492.

⁴⁷³ İbn Cülcül, *Tabakât* s. 111; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, s. 80.

⁴⁷⁴ Hayatı hakkında bilgi için bk. İbn Ebî Usaybia, '*Uyûnu'l-enbâ'*, s. 492.

⁴⁷⁵ İbn Cülcül, *Tabakât* s. 112.

⁴⁷⁶ Hayatı hakkında bilgi için bk. İbn Ebî Usaybia, '*Uyûnu'l-enbâ'*, s. 535.

⁴⁷⁷ Hayatı hakkında bilgi için bk. İbn Ebî Usaybia, '*Uyûnu'l-enbâ'*, s. 537.

⁴⁷⁸ Hayatı hakkında bilgi için bk. İbn Cülcül, *Tabakât* s. 94-95.

⁴⁷⁹ Sâbit b. Sinân hakkında detaylı bilgi için bk. Mahmut Kaya, "Sâbit b. Sinân", *DİA*, XXXV (Ankara 2008), s. 356.

⁴⁸⁰ Hayatı hakkında bilgi için bk. İlhan Kutluer, "Câlînûs", *DİA*, VII (Ankara 1993), s. 32-34.

⁴⁸¹ İbn Cülcül, *Tabakât* s. 112-113; Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, s. 80-81.

tıp alanında birçok deney ve gözlem gerçekleştiren Muhammed bu alanda temâyüz etmiştir. 360 (971) yılında Endülüs'e dönen Muhammed, II. Hakem tarafından himaye altına alınmış ve onun oğlu Hişâm zamanında da çalışmalarını sürdürmüştür.⁴⁸²

Halife II. Hakem ayrıca Endülüs'ten kalkıp Doğu şehirlerine eğitim öğretim faaliyetleri için giden Endülüslü bilginleri de memleketlerine döndükten sonra himâye etmeyi ihmal etmemiştir. Söz gelimi Doğu'daki memleketlerde tahsilini tamamlayarak Endülüs'e dönen Arap dili bilgini ve aynı zamanda fakih olan Muhammed b. Yahya er-Rebâhî'yi (ö. 358/969) II. Hakem hemen yanına alarak kütüphanesinde görevlendirmiş ve kendisine rahat edeceği imkânlar sağlamıştır.⁴⁸³ Nitelikli bir muhaddis olan Muhammed b. Ahmed b. Müferric (ö. 380/990)⁴⁸⁴ Doğu da yapmış olduğu tahsilinden sonra Endülüs'e dönmüş, II. Hakem'in nezdinde itibar görmüştür.⁴⁸⁵ Gösterişli bir kütüphanesi bulunan İbn Müferric II. Hakem'in hocası Kâsım b. Asbağ'ın hadislerini yine II. Hakem için müsned adlı bir kitapta bir araya getirmesinin yanı sıra telif ettiği birçok eseri ona hediye etmiştir. II. Hakem sırasıyla İbn Müferric'i daha sonra İstece ve Reygo şehirlerine kâdî olarak tayin etmiştir.⁴⁸⁶ İsa b. Abdurrahman b. Habîb'te (ö. 366/976) Doğuya ilim tahsil etmek için giden muhaddis bir kimseydi. Endülüs'e döndüğünde II. Hakem onu Eşûne bölgesine kâdî olarak tayin etmiştir.⁴⁸⁷

II. Hakem Endülüs'te himaye ettiği bilginleri kitap telif etmeleri konusunda da sık sık teşvik etmiştir. Âlimlerin sadırlarındaki bilgiyi satırlara dökmeleri gerektiğine inanan Halife bu mevzuda onları cesaretlendirmiştir. Endülüslü ünlü dil bilimci Muhammed b. Hasen ez-Zübeydî "*Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn*" adlı eserinin mukaddimesinde bu eseri telif etmesine vesile olarak Halife II. Hakem'i zikretmektedir. Buna göre II. Hakem, kendisinden İslâm tarihinin bünyesindeki nahivcileri ve lügatçileri başlangıcından kendi zamanına kadar doğum, ölüm, nesep, doğdukları bölge, seyahatleri, mezhepleri ve ilimdeki derecelerini göz önünde bulundurarak bir eser telif etmesini istemiştir. Zübeydî de çok geçmeden II. Hakem'in istediği şekilde eseri telif

⁴⁸² İbn Cülcül, *Tabakât* s. 115-116; Sâid b el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 81; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 151-152.

⁴⁸³ Muhammed b. Hasen ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1954, s. 314; İbnü'l- Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 93-94.

⁴⁸⁴ Hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l- Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 122-124; Humejdî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 61-62; Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk* (nşr. Ömer b. Garâme el-Amrî), I-LXXX, Beyrut 1415-1421/1995-2001, c. 51, s. 114-117; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 69-70.

⁴⁸⁵ Kamil Yaşaroğlu, "İbn Müferric", *DİA*, XX, (Ankara 1999), s. 215.

⁴⁸⁶ İbnü'l- Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 122-124; Humejdî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 61-62; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 218-219.

⁴⁸⁷ İbnü'l- Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 431.

etmeye başlamış ve bu süreçte Halifeden maddî manevî büyük destek gördüğünü belirtmiştir.⁴⁸⁸

Endülüs'te hadis ilminde derin bir bilgiye sahip olan Kurtubalı Hâlid b. Sa'd (ö. 352/963) Halifeye Endülüs'te yaşayanlar ile ilgili bir tabakat türü eser ithaf etmişti. II. Hakem'in onun hakkında; Doğu'dakiler Yahya b. Ma'în (ö. 233/848)⁴⁸⁹ ile bize karşı iftihar ediyorlar. Biz de onlara karşı Hâlid b. Sa'd ile iftihar ediyoruz, demiştir.⁴⁹⁰

Endülüslü tarihçi ve II. Hakem'in yanında değerli bir konumu olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf el-Varrâk, II. Hakem'in teşvikleriyle telif ettiği “*Mesâlik İfrikiyye ve memâlikihâ*” adlı eserini kendisine ithaf etmiştir.⁴⁹¹ Edebiyatçı ve aynı zamanda önemli bir tarihçi olan İsa b. Ahmed b. Muhammed el-Kinânî de (ö. 379/989) kaynaklarda adı belirtilmeyen telif etmiş olduğu kıymetli bir tarih kitabını II. Hakem'e ithaf etmiştir.⁴⁹² Şair ve aynı zamanda bir edebiyatçı olan Ahmed b. Muhammed b. Ferec el-Ceyyânî (ö. 366/976)⁴⁹³ İbn Dâvûd el-İsbahânî'nin (ö. 296/908) eseri “*Kitâbu'z-zühre*” ile kıyaslanan “*Kitâbu'l-Hadâik*” adlı önemli bir şiir antolojisi derlemiş ve bunu II. Hakem'e ithaf etmiştir.⁴⁹⁴ İbn Ferec'in Halife II. Hakem için söylemiş olduğu şiirler de kaynaklarımızda kendilerine yer bulabilmiştir. Bunlardan birisi şu şekildedir:

“Bizans Krallarının elçileri, ya ziyan korkusuyla,
Ya da yardıma ulaşma ümidiyle onun avlusunun ortasında dururlar.
Ömrünün sonuna kadar kendisinden ümit beklenen bir kişi olarak,
Selamtle yaşa. Zira sen, herkesin iyi karşılanma ve nail olma umudusun.”⁴⁹⁵

İbnü's-Saffâr diye bilinen Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Muğîs (ö. 352/963) Endülüs'ün meşhur şair ve ediplerindendi. Halife Hakem'in yanında özel bir konumu vardı. II. Hakem 352 (963) yılında Hristiyan krallıkları üzerine sefere çıkması

⁴⁸⁸ Zübeydî, *Tabakât*, s. 17-18.

⁴⁸⁹ Bağdatlı tasnif dönemi ve hadis ve ricâl âlimi. Detaylı bilgi için bk. Erdinç Ahatlı, “Yahya b. Ma'în”, *DİA*, XLIII (Ankara 2013), s. 256-257.

⁴⁹⁰ İbnü'l- Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 190.

⁴⁹¹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 145; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 294; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, III, 163; Emîr Şekîb Arslân, *el-Hulelu's-sündüsiyye fi'l-ahbâri ve'l-âsâri'l-Endelüsiyye* (nşr. Muhammed el-Mehdî el-Habbâbî), I-III, Kahire 1936, II, 73.

⁴⁹² Muhammed b. Muhammed b. Abdilmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-Tekmiletu li-kitâbi'l-vusûl ve's-sıla* (nşr. İhsân Abbâs), I-VI, Tunus 2012, III, 408.

⁴⁹³ Hayatı hakkında bk. Ebî Abdillâh Muhammed b. el-Kettânî (ö. 420/1029 civarı), *Kitâbu't-teşbihât min eş'âri ehli'l-Endelüs*, (nşr. İhsân Abbâs), Beyrut 1401/1981, s. 298; Mehmet Yavuz, “İbn Ferec el-Ceyyânî”, *DİA*, XIX (Ankara 1999), s. 491.

⁴⁹⁴ Halef b. Abdülmelik b. Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1990, I, 30; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 194; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 501

⁴⁹⁵ Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, II, 19.

esnasında İbnü's-Saffâr'dan kendisine savaşa giderken eşlik etmesi için haber göndermiş, ancak İbnü's-Saffâr rahatsızlığı yüzünden gelemeyeceğini bildirmiştir. II. Hakem, onun bu mazeretini ancak Abbâsî Halifeleri'nin şiirlerini içerisinde barındıran Sûlî'nin (ö. 335/946)⁴⁹⁶ eserini örnek göstererek aynı şekilde Endülüs ve Doğu'daki Emevî Halifeleri'nin şiirlerini bir kitapta derlemesi karşılığında kabul edeceğini bildirmiştir. İbnü's-Saffâr bunu kabul etmiştir. Hatta II. Hakem isterse rahatça çalışabilmesi için kendi sarayında nehire nazır bir ortamda telif işini yapabileceğini ona bildirmiştir. O da bunu kabul etmiş, bütün meşguliyetlerinden kendisini soyutlayarak telif işini kısa zamanda tamamlamıştır. II. Hakem sefer esnasında Tuleytula da iken eser ona ulaştırılmış ve o da bundan son derece memnuniyet duymuştur.⁴⁹⁷

İbn Haccâm Ya'îş b. Sa'îd b. Muhammed el-Verrâk (ö. 349/1003) hadis ile iştiğal eden âlimlerdendi. II. Hakem kendisinden hadis ile ilgili kitap yazmasını istemiş o da "Müsned" adlı bir hadis kitabı telif etmiştir.⁴⁹⁸ İbn Ebî Zemenîn lakabıyla bilinen Mâlikî fakihî ve muhaddis Muhammed b. Abdillâh b. İsa el-Kurtubî (ö. 399/1008)⁴⁹⁹ II. Hakem'in kitaplığı için pek çok eser yazmış âlimlerden biriydi.⁵⁰⁰

Endülüslü fakihlerden Ahmed b. Abdülmelik b. Hâşim el-İşbîlî (ö. 401/1010)⁵⁰¹ ve Ebî Bekr Muhammed b. Ubeydullah el-Kureşî el-Mu'aytî (ö. 367/978) Halifenin teşvik etmesiyle Mâlikî mezhebi imamı Mâlik b. Enes'in görüşlerini "el-İstî'ab" adlı eserde toplayarak II. Hakem'e ithaf etmişlerdir. II. Hakem buna çok sevinmiş ve kendilerini kâdılar şûrasına davet ederek oradakilerin kendilerinden ilmî hususlarda faydalanmasını sağlamıştır.⁵⁰²

Arap dili ve şiirinde yetkin bir kimse olan Mutarrif b. İsa el-Ğassânî de (ö. 356/966)⁵⁰³ birçok eser kaleme alan Hakem döneminde yaşamış ve onun tarafından İlbîre bölgesine kâdı olarak tayin edilmiş âlim bir zattı. Araştırmacılarından Abdullah İnân onun "Ahbâru

⁴⁹⁶ Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Yahya b. Abdillâh b. Abbâs b. Muhammed b. Sül-Tegin el-Bağdâdî eş-Şatracî es-Sûlî, türk asıllı tarihçi, edip ve aynı zamanda bir şairdir. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, "Sûlî Ebû Bekir", *DİA*, XXXVII (Ankara 2009), s. 492-493.

⁴⁹⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 363-364; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, I, 378; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, II, 431-432.

⁴⁹⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 571-572; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, II, 691.

⁴⁹⁹ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 87-88; Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Hâkân, *Matmahu'l-enfüs ve mesrahu't-teennüs fi mulehi ehli'l-Endelüs* (nşr. Muhammed Ali Şevâbke), Beyrut 1983, s. 266-267; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, II, 707-709.

⁵⁰⁰ Ribera, *el-Mektebât*, I, 89; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 487.

⁵⁰¹ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 191.

⁵⁰² İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, I, 53-54.

⁵⁰³ Detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, II, 173; Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, VII, 19 Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), I-II, Beyrut 1399/1979, II, 289.

kûretu İlbîre” adlı eserini II. Hakem’e ithaf ettiğini belirtiyorsa da⁵⁰⁴ biz kaynaklarda bunu teyit eden bir bilgiye rastlayamadık.

II. Hakem’in sadece Endülüs’teki âlimler ile irtibatı yoktu. Bilakis o Endülüs dışından da birçok âlim ile irtibat kurmuş, onların eserlerini karşılığında yüksek meblağlar ödeyerek temin etmiş ve onları Endülüs’e davet etmiştir. Bunlardan birisi Mâlikî fakih Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh el-Ebherî’dir (ö. 375/986).⁵⁰⁵ O, İmam Mâlik’in önde gelen talebelerinden Abdullâh İbn Abdilhakem el-Leysi’nin (ö. 214/829)⁵⁰⁶ “*el-Muhtasarü’s-sağîr*” adlı eserine şerh yapmış ve daha sonra II. Hakem’in talebi doğrultusunda bir miktar dinar karşılığında eseri Endülüs’e göndermiştir.⁵⁰⁷

Emevî sülalesine mensup olduğu bilinen şair ve aynı zamanda tarihçi olan Ebü'l-Ferec el-İsfehânî (ö. 356/967)⁵⁰⁸ Halife II. Hakem tarafından bilinen ve çalışmaları takip edilen bir kimseydi. Ebü'l-Ferec’in “*el-Eğânî*” adlı meşhur eserini bitirmeye yaklaştığını öğrenen II. Hakem, derhal temsilcileri vasıtasıyla kendisine 1000 dinar göndererek eserin ilk nüshasını kendisine takdim etmesini rica etmiştir. Ebü'l-Ferec II. Hakem’in bu ricasını kırmamış eser daha Irak’ta tanınmadan Endülüs’e ulaşmıştır.⁵⁰⁹ Ebü'l-Ferec göndermiş olduğu eserin yanında hediye olarak içerisinde Ümeyyeoğulları’nı öven bir kaside, kavmiyle alakalı ricâl isimleri, menâkıbnâmeler, tarihsel süreçte yaşanmış olaylar ve Arap şiirlerinin de yer aldığı bir eserini II. Hakem’e göndermiştir.⁵¹⁰

İbnü'l-Ebbâr’ın bildirdiğine göre II. Hakem Mısırlı Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerinden Ebû İshâk Muhammed b. Kâsım b. Şa‘bân (ö. 355/966) ve tarihçi Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya‘kûb el-Kindî’ye (ö. 350/961)⁵¹¹ de çeşitli hediyeler göndermiştir.⁵¹²

Rivayetlere bakıldığında II. Hakem’in özellikle Mâlikî fakihlere biraz daha yakınlık gösterdiği müşahede edilmektedir. Bunun nedeni Endülüs’te yaygın olan mezhebin Mâlikî olması ve II. Hakem’in de bizzat bu mezhebin mensubu olması dolayısıyladır.⁵¹³

⁵⁰⁴ İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 505.

⁵⁰⁵ Hayatı hakkında bilgi için bk. Muhammed Süveysî, “Ebherî Ebû Bekir”, *DİA*, X (Ankara 1994), s. 74-75.

⁵⁰⁶ Hayatı hakkında bilgi için bk. Saffet Köse, “İbn Abdilhakem”, *DİA*, XIX (Ankara 1999), s. 276-277.

⁵⁰⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 188; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 386.

⁵⁰⁸ Hayatı hakkında bilgi için bk. Hulusi Kılıç, “Ebü'l-Ferec el-İsfahânî”, *DİA*, X (Ankara 1994), s. 316-318.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 201-202; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 188; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 386.

⁵¹⁰ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 202; Reinhart Dozy, *el-Müslimûn fî Endelüs* (Arapça trc: Hasan Habeşi), I-III, Kahire 1994, II, 67.

⁵¹¹ Hayatı hakkında bilgi için bk. Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Kindî Muhammed b. Yûsuf”, *DİA*, XXVI (Ankara 2002), s. 40-41.

⁵¹² İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 201.

⁵¹³ İbn Saîd, *el-Muğrib*, I, 188.

Burada yeri gelmişken önemli bir hususun altını çizmek istiyoruz. Her ne kadar Endülüs'te Mâlikîlik ve bu mezhep mensubu fakihler güçlü idilerse de II. Hakem geçmişte acı hatıraları olan iktidar-ulema çekişmesinin sebep ve sonuçlarını iyi tahlil etmiş dolayısıyla Mâlikî ulemanın Endülüs'te siyasette ve ilmî sahada tekel kurmasına müsaade etmemiştir. II. Hakem, dedelerinden ne Hişâm b. Abdurrahman'ın yaptığı gibi Mâlikî fakihlere olağanüstü yetkiler vererek onları devlette söz sahibi yapıp ileride memleketi bir hayli uğraştıracak iktidar-ulema kavgası fitilinin ateşleyicisi olmuştur. Ne de onun oğlu Hakem b. Hişâm gibi fukahayı devletin birincil tehdidi olarak görüp onlara topyekûn savaş ilân ederek büyük bir iç savaş çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bilakis II. Hakem, Müslüman veya Müslüman olmayan, Sunnî veya Sunnî olmayan herkese Endülüs'te kucak açmış ve çoğunluğun azınlığı ezmesine bir grubun diğerini ötekileştirmesine asla izin vermemiştir. Memleketinde sadece Mâlikî mezhebinin esas aldığı görüşlere göre değil, Zâhirî mezhebine göre de hukukun icrâ edilmesinin önünü açmıştır.⁵¹⁴

II. Hakem'in yapmış olduğu en önemli işlerden birisi de matematik ve astronomi gibi ilim alanlarıyla iştiğal halinde olan âlimleri himaye etmesi ve bu ilim dallarını halk arasında popüler hale getirmesiydi. Filozof, matematikçi ve astronomi bilgini olan Ebü'l-Kâsım Mesleme b. Ahmed el-Mecrîfî (ö. 398/1007)⁵¹⁵ II. Hakem zamanında yaşamış bir bilgindi. Onun usturlab, ticari aritmetik ve Harizmî tablolarının bir özeti hakkında telif ettiği eserler bu alanda özel bir öneme sahipti. Mesleme, Harizmî'nin *Zic*'inde önemli düzenlemeler yapmış ve Arin'in meridyenini değiştirmiştir.⁵¹⁶ Levî-Provençal II. Hakem döneminde Mesleme'nin adıyla Endülüs'te bir medrese açıldığını belirtmekteyse de⁵¹⁷ biz bu bilgiyi kaynaklardan teyit edemediğimizi belirtmek isteriz.

Tıp ansiklopedisi niteliğinde olup Batı İslâm dünyasında tıp alanında yazılan en muhtevalı ve Avrupa'da en çok rağbet gören "*et-Tasrîf li men 'aceze 'ani't-te'lif*" adlı eserin sahibi Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî (ö. 404/1013)⁵¹⁸ Halife II. Hakem döneminin önemli tıp bilginlerinden biriydi. İbn Hazm onun yukarıda adını

⁵¹⁴ Detaylı bilgi için bk. İmâmuddîn, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 214; Özdemir, "Hişâm I", *DİA*, XVIII (Ankara 1998), s. 145-146; Özdemir, "Hakem I", *DİA*, XV (Ankara 1997), s. 173-174.

⁵¹⁵ Hayatı hakkında bk. Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 69; Ömer Mahir Alper, "Mecrîfî", *DİA*, XXVIII (Ankara 2003), s. 278-279.

⁵¹⁶ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 69; Ali b. Yûsuf el-Kıfî, *İhbâru'l-ulemâi bi ahbâri'l-hükemâ'* (nşr. İbrahim Şemsüddîn), Beyrut 2005, s. 244; İbn Ebî Usaybia, *'Uyûnu'l-enbâ'*, s. 482-483.

⁵¹⁷ Provençal, *Târîhu İspanya*, II, 441.

⁵¹⁸ Hayatı hakkında bk. Humejdî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 303; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, I, 264; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 357; İbn Ebî Usaybia, *'Uyûnu'l-enbâ'*, s. 501; Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XXIX, Beyrut 2000, XIII, 231; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, III, 175; Esin Kahya, "Zehrâvî", *DİA*, XLIV (Ankara 2013), s. 189-191.

zikrettiğimiz eseri için tıp alanında ondan daha kapsamlı, ifade ve uygulama bakımından daha güzel bir eserin kaleme alınmadığını söylemekle isabet etmiş oluruz, demektedir.⁵¹⁹ Philip Hitti, Zehrâvî'nin II. Hakem'in saray doktoru olduğunu ifade etmekteyse de⁵²⁰ bunu kaynaklardan⁵²¹ teyit edemediğimizi belirtmek isteriz. Ancak Zehrâvî gibi o dönemde tıp alanında nam salmış bir bilginin sarayda II. Hakem'in tabiplik görevini deruhte etmesi normal bir durumdur. II. Hakem'in değer verdiği ve çalışmalarını desteklediği şahsiyetlerden birisi de matematik, geometri ve kimya alanlarında âlim nahivde de üstat bir kimse olan Abdullah b. Muhammed es-Sirrî'dir.⁵²² Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî ise II. Hakem'in Kurtuba medresesinde görevlendirdiği matematik, geometri ve astronomi dersleri veren hocalardan biriydi.⁵²³

Makkarî'nin bildirdiğine göre II. Hakem astroloji ilmine de değer vermekteydi. Kurtubalı piskopos Rebi' bin Zeyd'in II. Hakem nezdinde özel bir yeri vardı. Bu alanda birçok eser kaleme alan İbn Zeyd "*Tafsîlu'l-izmân ve mesâlihu'l-ebdân*" adlı eserini II. Hakem için kaleme almıştır. Bu eserde ayın yörüngeleri ve onlarla ilgili bilgiler yer almaktadır.⁵²⁴ Makkarî vermiş olduğu bu bilginin altında kendi dönemlerinde de Mutarrif el-İşbîlî'nin bu alanda temâyüz ettiğini ve birçok eser kaleme aldığını ancak memleketinde sırf bu alan ile meşgul olduğu için kendisine zındıklık nispet edildiğini ve fakat eserlerinde zındık olduğuna delalet edecek herhangi bir şey bulunmadığını belirterek adeta II. Hakem döneminde Endülüs'te onun ön ayak olmasıyla gerçekleşen serbest ilmî furya faaliyetlerine özlem duyduğu izlenimini vermektedir.⁵²⁵

Endülüs'teki ilmî ve kültürel canlılığa elbette sadece Müslüman kitleler katkıda bulunmuyorlardı. II. Hakem, Müslüman olmayan kimselerden de Hristiyan olsun Yahudi olsun birçok bilgini himaye etmiş, onlara bürokraside, sarayda ve kütüphanelerde mühim görevler vermiş ve kendilerine son derece cömert davranmıştır. Onlar da Halifeye son derece bağlı kalmışlar, kendisiyle iyi geçinmeye gayret etmişlerdir. II. Hakem'in ilme ve özellikle de kitaplara olan sevgisini bildikleri için ona çokça kitap ve bir takım değerli hediyeler vermişlerdir. Bunlardan biri Hristiyanların

⁵¹⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 303.

⁵²⁰ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Târîhi*, III, 915.

⁵²¹ Bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 303; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, I, 264; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 357; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, s. 501; es-Safedî, *el-Vâfi*, XIII, 231; el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, III, 175.

⁵²² Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 67-68; Sühâ Ba'yûn, *İshâm*, s. 116.

⁵²³ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 68.

⁵²⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, III, 186.

⁵²⁵ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, III, 186.

bayramları ile alakalı kronolojik bir şekilde hazırlanmış bir takvimdir.⁵²⁶ Kaynaklardan II. Hakem'e Fransa tarihine dair bir eser takdim edildiğini de öğrenmekteyiz. Mes'ûdî'nin bildirdiğine göre muhtemelen II. Hakem'in ilme ve kitaplara olan düşkünlüğünü iyi bilen Fransız bir piskopos 328 (939) yılında başkent Kurtuba'ya geldiğinde o sıralarda veliaht olan II. Hakem'e Fransa tarihine dair bir eseri hediye etmiştir.⁵²⁷ Bu eserde Fransa kralı I. Clovis'ten (481-511) o dönemin kralı olan IV. Louis'a (936-954) kadar kralların hayatlarına ve Fransa tarihine değinilmekteydi.⁵²⁸

II. Hakem'in dinine ve ırkına bakmaksızın Müslüman olmayan bilginleri de himaye etmesi onun en önemli hususiyetlerindendi. Halife aynı zamanda bu bilginleri önemli görevlerde istihdam ediyordu. Örnek verecek olursak, daha önce adını zikrettiğimiz astronomi, matematik, felsefe ve ilâhiyat dallarında uzman bir kişi olan Recemundo olarak anılan İlbîre piskoposu Rebî' b. Zeyd'in Halife nezdinde mühim bir konumu vardı.⁵²⁹ Halife onu bildiği yabancı dillerden ötürü birçok defa elçi olarak görevlendirmişti. Bununla birlikte ülkenin dış ilişkilerinde görüş alış verişini yaptığı bir kimse olup onu sürekli meclisinde buldurmaya özen gösterirdi. Yahudi bilginlerinden birisi olan Hasdây b. İshâk⁵³⁰ II. Hakem'in özel doktoruydu. Hasdây, tıp, tarih ve Yahudilik fihri üzerinde derin bir bilgiye sahip olup Endülüs'te itibar görmüş bir zattı. Halife, son derece güven duyduğu Hasdây'a önemli vazifeler tevdi etmiş ve taltiflerde bulunmuştur.⁵³¹

Adlarını burada saymadığımız daha birçok gayr-i müslim bilgin kendilerine özgü bir şekilde Endülüs'te II. Hakem'in himayesinde birçok alanda hizmetler sunmuşlar, eserler kaleme almışlar ve buradaki medeniyet mirasına katkıda bulunmuşlardır. Dozy bu hususta II. Hakem'in (Endülüslü veya yabancı olsun) aydınlara karşı özgürlükçü tavrının sınırsız olduğunu, onlarında buna uygun olarak onun huzuruna akın ettiklerini, Halifenin onların hepsini destekleyip koruduğunu, Filozofların dahi II. Hakem'in desteğine ve himayesine mazhar olduklarını ve bu şekilde onların II. Hakem'in himayesinde kalarak mutaassıplar tarafından kılıçtan geçirilme korkusu olmadan kendilerini çalışmalarına adadıklarını söylemektedir.⁵³²

⁵²⁶ Ribera, *el-Mektebât*, I, 88.

⁵²⁷ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, II, 28-29; Şekîb Arslân, *Târîhu gazavâtil-Arab*, s. 19-20.

⁵²⁸ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, II, 28-29.

⁵²⁹ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, III, 186.

⁵³⁰ Hayatı hakkında bilgi için bk. İbn Ebî Usaybia, '*Uyûnu'l-enbâ'*, s. 498.

⁵³¹ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 88-89; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 411.

⁵³² Dozy, *Spanish Islam*, s. 455.

Yukarıda zikrettiklerimizden başka kaynaklarda yer almayan birçok bilgin II. Hakem'in yanında himaye görmüş ve ona eserlerini takdim etmişlerdir. Onun Endülüs'te sağlamış olduğu huzur ve sükûnet ortamı dolayısıyla Endülüs veya Endülüs dışından birçok bilgin başkent Kurtuba'ya gelmiş, bu olumlu havayı teneffüs ederek ilme hizmet etmişlerdir. İbnü'l-Ebbâr İslâm tarihinde hiçbir hükümdarın âlimler ile olan ilişkisine II. Hakem kadar ihtimam göstermediğini ve yine onun kadar ilim konusunda âlimleri teşvik ve himaye eden bir kimsenin duyulmadığını⁵³³ bildirerek Halifenin eğitim ve öğretime duyduğu derin muhabbeti gözler önüne sermektedir. Dozy ise İspanya'da II. Hakem kadar bilgili ve âlim bir hükümdarın hüküm sürmediğini belirtmektedir.⁵³⁴

İspanyol araştırmacı Modesto Lafuente II. Hakem dönemi medeniyeti ile ilgili babası III. Abdurrahman döneminin azamet ve görkem dönemi olduğunu oğlu II. Hakem döneminin ise, edebiyat ve medeniyet dönemi olduğunu ve Arap kaynaklarının onu övgüyle yâd ettiklerini zikretmektedir. Lafuente devamla Hristiyan olmayıp Müslüman olduğu için bilge hükümdarı güzel bir şekilde anmaktan kaçınmamaları gerektiğini, eğer bu şekilde yapılırsa Hristiyan olmadıkları için Augustos, Hadrianus, Marcus ve Orelus gibi şahsiyetlerin de üstünlüklerinin inkâr edilmesinin gerektiğini söyleyerek kendi cenahını bir nevi itidalli davranmaya davet etmektedir. Akabinde Octavius'un Roma dönemi İspanya'sı ile II. Hakem'in İspanya'sı arasında bağlantı kurarak Octavius'un yaptığı gibi II. Hakem'in savaş ve zaferden anlamadığı için değil, aksine vicdanının sesine kulak verdiği için kitapları silah depolarına, üniversitelerin taçlarını kanlı savaşların taçlarına tercih ettiğini söylemektedir. Ona göre İspanya'da Augustos asrı bin sene sonra farklı bir biçimde diriltilmiş, Kurtuba sarayı büyük bir akademiye dönüşmüş ve bu akademiye birçok kabiliyetli insan yetişmiştir. Son olarak Mervân oğulları kütüphanesinde bulunan 400.000 cilt küsur kitabın bir araya getirilmesinin, döneminde ülkede barışın hüküm sürmesinden herkesin memnun kaldığı edebiyat aşığı bu meşhur hükümdar zamanında gerçekleştiğini kaydetmektedir.⁵³⁵

Araştırmacı Mehmet Özdemir ise II. Hakem'in entelektüel kişiliği ilgili olarak onu İslâm tarihinde el-Farabî'nin "bilge hükümdarına" en yakın devlet başkanlarından biri olarak görmenin mümkün olabileceğini söylemektedir.⁵³⁶

⁵³³ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 201.

⁵³⁴ Dozy, *Spanish Islam*, s. 454; a.mlf, *el-Müslimün fi Endelüs*, II, 66.

⁵³⁵ İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 508-509; Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, s. 141.

⁵³⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, s. 138.

4.1.3. Saray Kütüphanesi

Kuşkusuz II. Hakem'in en belirgin özelliklerinden birisi de üzerinde bütün tarihçilerin ittifak ettiği üzere kitaplara ve dolayısıyla da kütüphanesine olan düşkünlüğüdür. Hemen belirtelim ki Endülüs'te kitap ve kütüphanelere olan merak ve sevgi sadece Halife II. Hakem ile sınırlı değildi. II. Hakem'in selefleri de ilmi teşvik ve himâye etmişler ve bu minvalde çalışmalar yapmışlardır. Endülüs Emevî Devleti kurucusu olan I. Abdurrahman zamanında Kurtuba'da bir kütüphane mevcut idi. Dördüncü Endülüs Emevî emiri II. Abdurrahman kitap biriktirmeye meraklı bir hükümdardı. Onun görevlendirdiği bazı bürokratlar Grekçe ve Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilmiş ilmî eserleri toplamak için Doğu'da uzun araştırmalar yapmışlardır.⁵³⁷ Beşinci Endülüs Emevî emiri olan I. Muhammed zamanında saray kütüphanesi Kurtuba'da ki en büyük kütüphanelerden biri haline gelmişti.⁵³⁸ II. Hakem'in babası III. Abdurrahman'a Bizans İmparatoru VII. Konstantin (295-348/908-959) tarafından çok kıymetli kitapların hediye edildiği bilinmektedir.⁵³⁹ II. Hakem'in selefleri her ne kadar kütüphaneler kurarak Endülüs'te ilmî atmosferin canlılığına katkıda bulunmuşlarsa da hiçbiri II. Hakem'in eriştiği noktaya varamamıştır.⁵⁴⁰ Onun seleflerine nazaran bu konuda daha fazla gayret gösterdiği kesindir.⁵⁴¹ II. Hakem, gençliğinden beri ilim ve kitap meraklısı olup babası zamanında kendi kütüphanesini oluşturmaya başlamıştı. Dolayısıyla tahta geçmeden önce kendine has bir kütüphanesi vardı. Babasının vefatıyla birlikte Kurtuba saray kütüphanesi ve kardeşi Abdullah'ın⁵⁴² öldürülmesiyle de ona ait kütüphane II. Hakem'e kalmıştır.⁵⁴³ Bu üç koleksiyonu birleştiren II. Hakem meşhur Medînetü'z-Zehrâ saray kütüphanesini meydana getirmiştir.⁵⁴⁴ Araştırmacı İnân, II. Hakem döneminde saray kütüphanesinden başka Endülüs'ün çeşitli bölgelerinde 70 adet kütüphane mevcut olduğunu söylüyorsa da⁵⁴⁵ bu bilgiyi kaynaklardan tespit edemediğimizi belirtmek isteriz. Bazı tarihçiler II. Hakem'in Kütüphanesi için kitapların dar gelmeye başladığı

⁵³⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 482.

⁵³⁸ İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 504; Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, s. 139.

⁵³⁹ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 367; İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 505.

⁵⁴⁰ Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Hatîb, *Rakmu'l-hulel fi nazmi'd-düvel* (nşr. Matbaatu'l-Emeviyye), Tunus 1316/1898-99, s. 42.

⁵⁴¹ Hüseyin Yûsuf Düveydâr, *el-Mücteme'u'l-Endelüsî fi'l-'asrı'l-Ümevî (138/755-422/1030)*, İskenderiye 1414/1994, s. 384; Dozy, *Spanish Islam*, s. 454.

⁵⁴² Julian Ribera'nın *el-Mektebât* eserinde ve *DÎA*'nın kütüphane maddesinde kütüphanenin II. Hakem'e kardeşi Muhammed'ten vâris kaldığı bildirilmiştir. Ancak burada bir yanlış söz konusudur. Zira II. Hakem'in on kardeşi içinde Muhammed adında bir kardeşi yoktur. İbnü'l-Ebbâr'ın bildirdiğine göre kardeşi Abdullah vefat ettikten sonra II. Hakem'e onun kütüphanesi kalmıştır. Krş. İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 201; Ribera, *el-Mektebât*, I, 86; İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", *DÎA*, XXVII (Ankara 2003), s. 13.

⁵⁴³ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 201; a.mlf, *et-Tekmile*, I, 227.

⁵⁴⁴ Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 409; Lane-Poole, *The Moors of Spain*, s. 155.

⁵⁴⁵ İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 509; Haccî, *Târîhu'l-Endelüs*, s. 317.

kütüphane nitelemesinde bulunmuşlardır.⁵⁴⁶ Bu kütüphanedeki kitapların çoğu daha sonra II. Hakem'in oğlu Hişâm döneminde Hâcib Mansûr İbn Ebî Âmir'in teşviki ile Berberîler tarafından yakılmış ve gasp edilmiştir.⁵⁴⁷

Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) bildirdiğine göre İslâm dünyasının üç meşhur kütüphanesi olmuştur. Bunlardan birincisi Bağdat'taki Abbâsîlerin kütüphanesidir ki içinde sayılamayacak derecede çok kitap olduğu rivayet edilmiştir. İkincisi içinde en nefis kitapların bulunduğu Mısır'daki Fâtımîlerin kütüphanesidir. Ve nihayet üçüncüsü Endülüs'teki Emevî Halifelerine ait saray kütüphanesidir.⁵⁴⁸ Bu üç kütüphane hakkında tarihçiler övgü ile bahsetmişler ve her birinin içinde çok kıymetli eserler barındırdıklarını bildirmişlerdir. Bu nefis kütüphanelere sahip olan hükümdarlar arasında hiç şüphesiz sayılamayacak ve vasıflanamayacak derecede çok kitabı bünyesinde bulunduran⁵⁴⁹ Halife II. Hakem'in yeri ayrıdır. Zira kaynaklarda onun kadar kitaplara düşkün bir Halifeden hemen hemen hiç söz edilmez. İstisnâ olarak Abbâsî Halifelerinden Ahmed en-Nâsır lidinillah'ın (575-622/1180-1225) kitaplara karşı ayrı bir sevgisi olduğu ve bu iki Halifenin haricinde hiçbir hükümdarın onlar kadar çok kitabı bir araya getiremediği bildirilmişse de⁵⁵⁰ kanaatimizce aşağıda belirteceğimiz malumatlar bu hususta II. Hakem'in yerinin apayrı olduğunu göstermeye yetecektir.

Kaynaklardaki bilgilere bakıldığında II. Hakem'in oluşturduğu kütüphane de 400.000 cilde yakın kitap bulunduğu⁵⁵¹ burada mevcut bulunan kitapların kataloglarının ellişer yapraklık⁵⁵² 44 ciltten oluştuğu bilinmektedir.⁵⁵³ II. Hakem'in çağdaşı Fâtımî Halifesi el-Azîz'in kütüphanesinde yaklaşık 200.000 kitap ve II. Hakem'den dört asır sonra yaşayan Fransa kralı Charles'in (1322-1328) kütüphanesinde yaklaşık 900 kitap olduğunu düşünürsek⁵⁵⁴ onun bu işe ne denli meraklı olduğunu daha iyi anlarız. Bu kütüphane, bulunduğu yer dar geldiği için taşınması gerektiğinde yeni yapılan bir

⁵⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, VIII, 269; Abdülhayy b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (nşr. Abdülkâdir el-Arnâût, Muhammed el-Arnâût), I-X, Beyrut 1989, IV, 352.

⁵⁴⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 188; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 386.

⁵⁴⁸ Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhü'l-a'shâ fî sinâ'ati'l-inşâ'* (nşr. Muhammed Abdürresûl İbrâhim), I-XIV, Kahire 1340/1922, I, 466-467; Ebû Sâlih, "Cühûdü'l-Hakem", *Mecelle Dirâsât Endelüsiyye*, VI, 41

Yûsuf b. Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire* (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn), I-XVI, Beyrut 1413/1992, IV, 131.

⁵⁵⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 188; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 386.

⁵⁵¹ *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 169; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 395. Bu rakamın 600.000 olduğuda söylenmiştir. Bk. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 484.

⁵⁵² İbn Hazm, *Cemhere*, s. 92. Bu sayının 20 yaprak olduğunu bildiren tarihçiler de vardır. Bk. İbn Saîd, *el-Muğrib*, I, 186; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 187.

⁵⁵³ İbn Hazm, *Cemhere*, s. 92.

⁵⁵⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, IV, 484.

binaya altı ay gibi bir süre zarfında ancak taşınabilmiştir.⁵⁵⁵ Bu bilgi kütüphanenin nicelik bakımından ne kadar dolu olduğuna bir delil teşkil etmektedir. Onun kütüphanesini oluşturan kaynakların neler olduğu hususunda herhangi bir bilgiye tesadüf etmediğimizi belirtmek isteriz. Ancak daha önceden de geçtiği üzere onun birçok alanda bilgi sahibi bir kimse olduğunu bilmemiz kütüphanesine ayırım yapmadan çeşitli alanlardan kaynakları topladığını söylememize imkân tanımaktadır.

II. Hakem'in kütüphanesindeki birçok kitabı okuyup incelediğini ve kenarlarına şerh düştüğünü kaynaklar bildirmektedir.⁵⁵⁶ O, kitapların baş, son veya kenarlarına müelliflerin doğum yerlerini, ensâb râvilerini ve onları tanıtan kişisel özellikleri muhakkak kaydederdi.⁵⁵⁷ İbnü'l-Ebbâr, II. Hakem'in kitaplara olan aşırı iştiağının onun ilimde Endülüslü âlimler arasında çok güvenilir biri olarak kabul edilmesine yol açtığını belirtmektedir. Ondan gelen malumatlar Endülüslü âlimler arasında hüccet olarak kabul edilmiş, yazdıklarından alıntı yapılmış ve dersler işlenmiştir.⁵⁵⁸ İbnü'l-Ebbâr da kendisine onun yazdığı şeylerden biz cüz geldiğini ve bundan çokça faydalandığını bildirmektedir.⁵⁵⁹ Humeydî de II. Hakem'e ait bir yazının veya paylaşılmış olduğu bir bilginin Endülüs âlimleri nezdinde büyük bir itibar gördüğünü ve reddedilemez bir delil niteliği taşıdığını belirtmektedir. Zira II. Hakem âlimler nezdinde kendisine güvenilen, doğru sözlü ve bilgin bir kimseydi.⁵⁶⁰ II. Hakem çoğu zaman elinde kalem ile yazma eserlerin kenarlarına kayıtlar düşerken görülebiliyordu.

Bir kitap âşığı olan Halifenin kütüphanesine kitap tedarik etmek için kendine has bir metot geliştirmişti. II. Hakem İskenderiye, Dımaşk, Bağdat ve Horasan gibi ilim ve kültür merkezlerine kitap toplamakla görevli kimseler göndererek buralarda çok yüksek meblağlara eski ve yeni kıymetli yazmaları temin ediyordu.⁵⁶¹ Edebiyatçı ve lügatçi Muhammed b. Ebi'l Hüseyin el-Fihri (ö. 394/1003)⁵⁶² ve Bağdat'ta kitap toplamak ile görevli Muhammed b. Tarhân bunlardan sadece birkaçıydı.⁵⁶³ II. Hakem kitap toplama konusunda Endülüslü olmayan kimseleri de bu görevde istihdam etmiştir. Söz konusu görevlilerden Mısırlı İbn Hayyân ve Bağdatlı İbn Ya'kûb el-Kindî'yi sayabiliriz.⁵⁶⁴ II.

⁵⁵⁵ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 395; Ribera, *el-Mektebât*, I, 89.

⁵⁵⁶ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 202.

⁵⁵⁷ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 202.

⁵⁵⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 227.

⁵⁵⁹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 202.

⁵⁶⁰ Provençal, *Târîhu İspanya*, II, 431.

⁵⁶¹ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 187-188; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 334; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 386.

⁵⁶² Hakkında bilgi için bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 78-79.

⁵⁶³ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ*, I, 202.

⁵⁶⁴ Ribera, *el-Mektebât*, I, 88.

Hakem bu görevlendirmiş olduğu görevliler vasıtasıyla sadece kitap tedarik etmekle kalmamış ilim ve kültür merkezlerindeki temâyüz etmiş âlimler ile de temas kurmuştur. Daha öncede belirttiğimiz üzere onlara çeşitli hediyeler göndererek eserlerinin ilk nüshasının kendisine takdim edilmesini sağladı.⁵⁶⁵

Endülüs veya Endülüs dışından kitap tedarik etmeye oldukça meraklı olan II. Hakem'in kütüphanesinde çok sayıda müstensih, müzehhib ve mücellid çalışıyordu. Sicilyalı Ebü'l-Fazl Abbâs b. Amr (ö. 379/989),⁵⁶⁶ Ebû Yahya Zekeriyya b. Abdillâh,⁵⁶⁷ Yûsuf el-Bellûtî ve Bağdatlı Zafer⁵⁶⁸ bunlardan sadece bir kaçıydı. Bu kimseler II. Hakem'in birçok kitabını istinsah yapmış ve ciltlemişlerdi. II. Hakem'in kütüphanesinde bayanlardan da istihdam edilenleri görebiliyoruz. Doksan dört yaşında vefat etmiş olan Fâtıma bnt. Zekeriyya b. Abdillâh da muhtemelen babası gibi (ö. 427/1035) II. Hakem'in kütüphanesinde kâtiplik yapmaktaydı.⁵⁶⁹ Yine bayanlardan II. Hakem'in kütüphanesinde kâtiplik görevini yerine getiren kişilerden birisi de şâir, hattat ve dilci olan Kurtubalı Lübnâ'dır. (ö. 374/984)⁵⁷⁰ Kurtubalı meşhur edip, şâir ve tarihçilerden biri olan Arîb b. Sa'd'ta (ö. 369/979-80)⁵⁷¹ II. Hakem'in himayesinde bulunan kâtiplerindendi.⁵⁷² Dilci Ebû Ca'fer Ahmed b. Sa'id b. Makdes, II. Hakem'in kütüphanesinde kitap istinsahı yapmaktaydı.⁵⁷³ İbn Haldûn, oldukça kabiliyetli ve usta olarak nitelediği bu kimselerin istinsah, tasnif ve ciltleme işleriyle meşgul olduklarını belirtmektedir.⁵⁷⁴ Dışarıdan gelen kitaplar kütüphanedeki görevliler tarafından istinsah ediliyor ve en güzel şekilde ciltlemeleri yapılıyordu.⁵⁷⁵ Burada yeri gelmişken Endülüs'te Halife II. Hakem öncülüğünde kitaplara ve kütüphanelere gösterilen bu yakın ilgi dolayısıyla kâğıt üretiminde de büyük gelişme yaşandığını belirtmek isteriz. II. Hakem'in kitaplar hususundaki özel gayretleri pek tabii olarak Endülüs'te kâğıtçılığın gelişmesine ve farklı ülkelerden kâğıt ustalarının Endülüs'e göç etmelerine neden olmuştur. Yukarıda adından bahsettiğimiz Abbâs b. Amr bu ustalardan birisidir. Onun

⁵⁶⁵ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, I-IV, İstanbul 1997, III, 473; Hasan İbrâhim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, IV, 87.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 390; Ribera, *el-Mektebât*, I, 87.

⁵⁶⁷ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 264.

⁵⁶⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 278; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, III, 111; İmâmüddîn, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 208.

⁵⁶⁹ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, III, 994; Ribera, *el-Mektebât*, I, 87.

⁵⁷⁰ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, III, 992; Ribera, *el-Mektebât*, I, 87; Provençal, *Târîhu İspanya*, II, 434.

⁵⁷¹ Hayatı hakkında bilgi için bk. Mehmet Aykaç "Arîb b. Sa'd", *DİA*, III (Ankara 1991) s. 359-360.

⁵⁷² Watt- Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, s. 85.

⁵⁷³ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 96.

⁵⁷⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 188.

⁵⁷⁵ Lêvi-Provençal, *el-Hadâratü'l-Arabiyye fî İspanya* (Arapça trc. Tâhir Ahmed Mekki), Kahire 1414/1994, s. 89-90.

Endülüs'e gelişiyle yarımada da birçok kâğıt ustası yetişmiştir.⁵⁷⁶ Muhtemelen II. Hakem'in hilafette olduğu bir sırada Endülüs'ü ziyaret eden meşhur coğrafyacı Makdisî (ö. 390/1000 civarı) yarımadada üretilen kâğıtlardan övgü ile bahsetmekte ve Endülüs halkının kâğıt yapımı ve yazıda mahir kimseler olduğunu haber vermektedir.⁵⁷⁷

II. Hakem kütüphanesinin müdürlüğüne hadım bir hizmetçi olan Talid adında bir kimseyi atamıştı. Talid buradaki eserlerin güvenliğini sağlamaktaydı.⁵⁷⁸ Kütüphanesinin genel idareciliğini ise kardeşi Abdülazîz'e tevdi etmişti.⁵⁷⁹ Diğer kardeşi Münzir ise II. Hakem tarafından Kurtuba'daki medresenin eğitim-öğretim işlerini takip etme ve bu medresenin hocalarının ihtiyaçları ile ilgilenme hususunda görevlendirilmişti.⁵⁸⁰

Başkent Kurtuba'da II. Hakem'in kütüphanesinden başka çok değerli şahsî kütüphaneler de bulunuyordu. Rivayete göre saray kütüphanesinden sonra en büyük kütüphanelerden birisi İbn Futays ailesine aitti. Daha sonra bu kütüphanenin içerisindeki binlerce kitap iç karışıklıklar sırasında kırk bin Kâsımî dinarına satılmıştır.⁵⁸¹ Ayrıca daha önce adı geçen Aişe bnt. Ahmed el-Kurtubî'nin ise Kurtuba'daki en gözde kütüphanelerinden birine sahip olduğu bilinmektedir.⁵⁸²

Hiç şüphesiz kütüphaneler ve kitap çarşıları sadece başkent Kurtuba'da değildi. Endülüs'ün muhtelif bölgelerinde de birçok kütüphaneler ve sahaflar bulunmaktaydı. Ancak bunlar Kurtuba'dakiler ile zenginlik ve çeşitlilik yönünden asla yarışamazdı. İnsanlar arasında "Kurtuba'da bir şarkıcı ölse, çalgı aletleri İşbiliye'de satılır; buna karşılık İşbiliye'de bir âlim ölse, kitapları hemen Kurtuba'da müşteri buluverirdi." sözü darb-ı mesel haline gelmişti.⁵⁸³

4.1.4. Toplumda Eğitim ve Öğretimi Yaygınlaştırması

II. Hakem, ülkesinde toplumun bütün kesimleriyle eğitim-öğretim faaliyetlerine katılmalarını teşvik eden eşine ender rastlanan bir hükümdardır. Kaynaklarda onun bu minvalde yaptığı çalışmalardan övünçle bahsedilmektedir. İbn İzârî, II. Hakem'in

⁵⁷⁶ Hâlid b. Abdülkerim b. Hamûd el-Bekr, *en-Neşâdu'l-iktisâdiyyi fi'l-Endelüs fi asri'l-imârat* (Mektebetü'l-meliki'l-Abdilazîz), Riyad 1993, s. 208.

⁵⁷⁷ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (nşr. Şâkir lu'aybî), Beyrut 2003, s. 221-222.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 190; Ribera, *el-Mektebât*, I, 87.

⁵⁷⁹ İnân, *Devletü'l-İslâm*, I, 506.

⁵⁸⁰ Sâmîrâî, *Târîhu'l-Arab*, s. 190; Sühâ Ba'yûn, *İshâm*, s. 80.

⁵⁸¹ İbn-i Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, II, 468.

⁵⁸² İbn-i Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, III, 992-993.

⁵⁸³ el-Makkârî, *Nefhu't-tîb*, I, 155.

yapmış olduğu işlerin en hayırlılarından olarak nitelendirdiği⁵⁸⁴ dâru's-sadakaların açılması, fakir kimselerin çocuklarına ve yetimlere Kur'an-ı Kerim dersleri verilmesine imkân sağlamaktaydı. II. Hakem, 356 (967) yılında Kurtuba Camisinin Batı tarafında bir dâru's-sadaka açtırmış, daha sonra bu dâru's-sadakaların sayısı giderek artmış, Kurtuba Camisinin etrafında 3, diğer mahallelerde 24 olmak üzere toplamda 27 adet dâru's-sadaka açılmıştır.⁵⁸⁵ Bu mekânlarda talebeler için ücretli öğretmenler tutulur ve buralarda ders vermeleri sağlanırdı. Talebe okutan hocaların masrafları da II. Hakem'in hususi hazinesinden karşılanmaktaydı.⁵⁸⁶ İbn Hayyân'ın vermiş olduğu bilgiye göre II. Hakem, vefatına az bir süre kala 364 yılı Cemâziyelevvel ayında (Ocak-Şubat 975) Kurtuba çarşısında kendisine ait "Serrâcîn" dükkânlarını ilmî estitülerde ders veren hocaların üzerine zimmetleyerek onların masraflarını karşılama hususunda ne derece titizlikle hareket ettiğini göstermiştir.⁵⁸⁷

Halife II. Hakem'in bizzat talimat vererek açtığı ve maddi durumu iyi olmayan vatandaşların çocuklarına ücretsiz bir şekilde İslamî ilimler öğretmek gayesine matuf olan dâru's-sadakalar hiç şüphesiz Endülüs'te uygulanması açısından bir ilkti. Bu mekânlarda talebelere okuma-yazma, Arapça dil grameri bilgileri (sarf, nahv), Kur'an-ı Kerim'den sûreler ezberleme ve hadis dersleri verilmekteydi.⁵⁸⁸ Endülüs'te II. Hakem döneminde son derece yaygınlaşan bu kurumlara ilgi oldukça fazla idi. Birçok kimse ücretsiz olmasından ötürü çocuklarını bu dâru's-sadakalara gönderirdi. Halife II. Hakem'den önce birçok ilmin ücret karşılığında mescitlerde verildiği bilgisine sahibiz.⁵⁸⁹ Bu da bize ücretsiz bir şekilde ilk defa Endülüs'te ders verilmesine II. Hakem zamanında başlanıldığını göstermektedir.⁵⁹⁰

II. Hakem ile birlikte ilim tahsil edilen sahalar mescitlerin dışına çıkarak yaygınlaşmış ve maddi imkânı olmayan insanlar ile de buluşmasına devlet tarafından imkân sağlanmıştır. Bu kurumlarda öğrencilerin sadece ilmî ihtiyaçları karşılanmakla kalmayıp yeme, içme gibi diğer ihtiyaçları da devlet tarafından karşılanmaktaydı.⁵⁹¹ Endülüs'te mescitlerin dışında dâru's-sadakalar kurarak ilmî ortamın yaygınlaşmasına ön ayak

⁵⁸⁴ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 240; Ebû Sâlih, "Cühûdü'l-Hakem", *Mecelle Dirâsât Endelüsiyye*, VI, 32-33.

⁵⁸⁵ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 240; Muhammed Abdülhamîd İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, Kahire 1982, s. 207-208; Ebû Sâlih, "Cühûdü'l-Hakem", *Mecelle Dirâsât Endelüsiyye*, VI, 33.

⁵⁸⁶ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 240.

⁵⁸⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 207; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 249; Ebû Sâlih, "Cühûdü'l-Hakem", *Mecelle Dirâsât Endelüsiyye*, VI, 33.

⁵⁸⁸ Muhammed b. Abdûn (ö. 735/1334), *Selâsü Resâ'il Endelüsiyye fi âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib* (nşr. Lêvi-Provençal), Kahire 1955, s. 25.

⁵⁸⁹ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 220.

⁵⁹⁰ Ebû Sâlih, "Cühûdü'l-Hakem", *Mecelle Dirâsât Endelüsiyye*, VI, 33.

⁵⁹¹ Ebû Sâlih, "Cühûdü'l-Hakem", *Mecelle Dirâsât Endelüsiyye*, VI, 34.

olan, insanların ilim talep etmelerini sürekli teşvik eden ve birçok kimsenin çocuğunu ücretsiz bir şekilde yetiştirmesine olanak sağlayan Halife II. Hakem pek haklı olarak şâirlerin şiirinde övgüye mazhar olmuştur. Endülüslü şâir Ebû Abdullah Muhammed b. Şehîs'in şiirinde bunu görmekteyiz.

“Ulu Caminin etrafında yetimler için taçlandırılmış okullar mevcuttur,
Eğer Kur'an sûrelerine konuşma imkânı verilseydi,
Ey sûreleri okuyan ve kavrayanların hayırlısı diye seni çağırırlardı.”⁵⁹²

II. Hakem'in çabaları ve teşvikleriyle Endülüs'te oluşturulan entelektüel ortam vesilesiyle vatandaşlardan birçok kimse ilme arzu duyuyor ve bu çerçevede ilim tahsil ediyorlardı. II. Hakem'den kısa bir süre sonra XI. yy. da yaşamış ve Tuleytula şehrinde kâdîlık görevini üstlenmiş olan Sâid el-Endelüsî (ö. 462/1070) eserinde II. Hakem'in ilme karşı olan düşkünlüğü ve bu minvalde yapmış olduğu teşviklerin Endülüs vatandaşlarına ilim öğrenme hususunda şevk verdiğini, avamından hâssına birçok kimsenin bu uğurda çalışmalar yaptığını kaydetmektedir.⁵⁹³

Makkarî ise o dönemde yaşanan ilmî yükseliş noktasında kadınların ve hatta çocuklarında geri planda kalmadıklarını belirtmektedir.⁵⁹⁴ Ziya Paşa da II. Hakem devrinde Endülüs'te kadınların ilme karşı büyük merak duyduklarını ve aralarından birçok şöhretli ve faziletli kimselerin çıktığını bildirmektedir.⁵⁹⁵ İsimlerine daha önce II. Hakem'in kütüphanesinde çalışanlar listesinde de değindiğimiz Lübnâ (ö. 374/984) ve Fâtıma bnt. Zekeriyya b. Abdillâh (ö. 417/1026) şiir söyleme, yazı yazma, hitabet ve hesap ilimlerinde derinleşmiş kimselerdi.⁵⁹⁶ Yine o dönemde Safiyye bnt. Abdillâh er-Reyyî (ö. 387/997), Aîşe bnt. Ahmed el-Kurtubî (ö. 400/1009), II. Hakem'in babası Abdurrahman'ın cariyesi Râziye (ö. 423/1032) ve Hatîce bnt. Ca'fer et-Temîmî gibi bayanlar kendilerini özellikle şiirde ve hitabette yetiştirmiş bilgin kimselerdir.⁵⁹⁷ Kaynaklarımız bu bayanlardan bazılarının muhtemelen ilimle daha fazla meşgul olabilmek için evlenmediklerini bize bildirmektedir.⁵⁹⁸ Endülüslü kadınlardan kitap nüshacılığı, ciltçiliği ve tezyinatı hususunda da mahir kimseler çıkmış, bunlar

⁵⁹² İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 241.

⁵⁹³ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 66.

⁵⁹⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, IV, 166.

⁵⁹⁵ Ziyâ Paşa, *Endülüs Tarihi*, I, 120.

⁵⁹⁶ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, III, 992-994.

⁵⁹⁷ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, III, 992-994.

⁵⁹⁸ İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-sıla*, III, 993-994.

Endülüs'te yaşanan ilmi canlılığa büyük katkılarda bulunmuşlardır.⁵⁹⁹ Ayrıca tarihçi İbn Feyyâz⁶⁰⁰ muhtemelen onuncu asır Kurtuba'sından bahsederek başkent'in Doğu mahallelerinde yüz yetmiş kadının Kur'an'ı kûfi yazıyla istinsah ettiklerini bildirmekle o dönemde kadınların bizzat ilme ne derece ilgi duyduklarını gözler önüne sermektedir.⁶⁰¹

Ortaçağda Endülüslülerin ilme olan bu bağlılığı bazı araştırmacıların özellikle de oryantalistlerin dikkatini çekmiş olacak ki bununla ilgili önemli analizler yapmışlardır. Bunlardan biri olan Hollandalı şarkiyatçı Dozy, II. Hakem gibi aydın bir hükümdarın kanatları altında ilmin her alanında büyük gelişmeler yaşandığını, döneminde Endülüs'te ilkokulların vasıflı olup sayılarının oldukça çok olduğunu, Hristiyan Avrupa'da üstün konumlardaki insanların (eğer ruhban sınıfına mensup değilseler) bile okuma yazma bilmezlerken Endülüs'te neredeyse herkesin okur-yazar olduğunu söylemektedir.⁶⁰²

Buraya kadar zikrettiklerimiz II. Hakem'in ilme verdiği değeri gözler önüne sermektedir. Kısacası Halife ilmî çalışmaların Endülüs'te yayılması ve fark gözetmeksizin bütün ilim dalları ile uğraşılması için, edebî, dînî ve felsefî faaliyetleri desteklemiş, âlimlerin Endülüs'e gelmelerini teşvik etmiş, onları himaye ve istihdam etmede son derece titiz davranmış, ülkesindeki kadın, çocuk, yaşlı demeden bütün tebaasının ilim tedris etmeleri için olağanüstü gayret sarfetmiş, kütüphanelerin çoğalması için kitap telif işine destek olmuş, Endülüs dışından kitap getirtmeyi adet haline getirmiş neticede Endülüs'ün kültürel müktesebatına katkı sağlamak adına müthiş bir performans göstererek adını tarihe altın harfler ile yazdırmıştır.

4.2. İmar Faaliyetleri ve Başkent Kurtuba

II. Hakem döneminde ihtişamının zirvesinde olan Endülüs Emevî Devleti'nde gerçekleşen imar faaliyetleri kaynaklarda anlatılmaktadır. Kurtuba Camisinin genişletilmesi, Medînetü'z-Zehrâ sarayının tamamlanması gibi önemli imar faaliyetleri Hakem döneminde gerçekleşmiştir. Bunlara ek olarak Kurtuba dağından kurşun borularla şehre su taşınması Hakem döneminde göze çarpan önemli imar faaliyetlerindendir.

⁵⁹⁹ Na'nâi, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 410.

⁶⁰⁰ Merrâküşî onun tarihçi olduğunu söylemektedir. Bk. el-Merrâküşî, *el-Mu'cib*, s. 266. Bu bilgiden başka kaynaklarda kendisiyle alakalı herhangi bir malumata rastlamadık.

⁶⁰¹ el-Merrâküşî, *el-Mu'cib*, s. 266-267.

⁶⁰² Dozy, *Spanish Islam*, s. 455; a.mlf, *el-Müslimûn fî Endelüs*, II, 67.

Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olan Emir Abdurrahman b. Muaviye zamanında 170 (786) yılında inşasına başlanılan⁶⁰³ Kurtuba Camisi oğlu I. Hişâm zamanında minarenin de eklenmesiyle tamamlanmıştır.⁶⁰⁴ III. Abdurrahman, II. Hakem ve Hâcib İbn Ebî Âmir zamanında ise genişletilmeye tabi tutulmuştur.⁶⁰⁵ İbn İzârî, II. Hakem'in tahta geçtiğinde ilk yaptığı işin Kurtuba Camisini genişletmek olduğunu bildirmektedir. Kurtuba'nın dış mahallelerinde ikamet edenler ile beraber Kurtuba Camisi insanlara iyice dar gelmeye başlamış ve hatta bazen Camide izdiham yaşanmasına sebep olmuştur.⁶⁰⁶ Buna benzer sebeplerden ötürü Kurtuba Camisinin genişletilmesi kararı alınmıştır. Mühendisler ve uzmanlar getirilerek enlem ve boylam hesaplaması yapılmıştır. Buna göre Camiye boy olarak yapılan ziyadelik Kuzey'den Güney'e 95 arşın en olarak ise Caminin eninin bir misli şeklinde kararlaştırılmıştır. Cami ile Guadalquivir (Vâdilkebir) nehri arasındaki araziden yararlanılarak, kible duvarının geriye doğru kaydırılması ve böylece yeniden 11 sahn ve 12 kemer gözünün eklenmesi ile Camisinin yaklaşık 50 metre daha uzatılması planlanmıştır. Bunun yanında minberin hemen bitişiğinde Halife için saraydan Camiye gelirken kullanacağı kemerli bir yol yapılması talimatı verilmiştir.⁶⁰⁷ Hummalı bir çalışma ile dört yıl gibi bir süre içerisinde Kurtuba Camisinin genişletilme işi bitirilmiştir (4 Cemâziyelâhir 354 pazar günü /28 Mayıs 966). Bu sürede Camiye on iki kemer bölmesi eklenmiş kaburgalı kemerler üzerine kubbeler yapılmış hazır bulunan iki mihraptan başka üçüncü yeni bir mihrap inşa edilmiştir. Bu mihrabın hemen yanına 1535 dinara mâl olmuş kırmızı sarı renk tonlu abanoz ve fildişinden yapılmış bir minber oturtulmuştur. Ayrıca II. Hakem kendisine özgü namaz kılınması için bir mahfil yaptırmıştır.⁶⁰⁸ Ahşaptan yapılan bu mahfilin içi ve dışı kalem işçiliği ile yontulmuştur. Ayrıca üst tarafına ahşaptan yapılmış olup uzunluğu 75 arşın eni ise 22 arşın olan bir şerefe eklenmiştir.⁶⁰⁹ Caminin avize sistemine de katkıda bulunmuş 66 adet altından avize monte edilmiştir.⁶¹⁰ Halife II. Hakem bunlarla yetinmeyip Kurtuba Camisinin süsleme işine de gereken önemi vermiştir. İbnü'l-Hatîb ve İbn İzârî'nin bildirdiklerine göre Halife II. Hakem Bizans

⁶⁰³ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 229.

⁶⁰⁴ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 230.

⁶⁰⁵ Haccî, *Târîhu'l-Endelüs*, s. 303; Kurtuba Camisi ile ilgili detaylı bilgi için bk. A. Engin Beksaç, "Kurtuba Ulucamii", *DİA XXVI* (Ankara 2002), s. 453-454.

⁶⁰⁶ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 233-234; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 561.

⁶⁰⁷ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 234.

⁶⁰⁸ *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 170; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 238; C. F. Seybold, "Kurtuba", *İA*, VI (İstanbul 1993), s. 1023-1025.

⁶⁰⁹ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 238; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 414.

⁶¹⁰ *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, s. 170.

İmparatoru II. Romanos'a (959-963)⁶¹¹ bir mektup göndererek kendisine Camiyi tezyini için mozaik göndermesini rica etmiştir. Şam-Emevî Halifelerinden Velîd b. Abdülmelik de Şam'daki Dimeşk Camisi süslemesi için dönemin Bizans İmparatoru'ndan buna benzer bir ricada bulunmuştu.⁶¹² Halife II. Hakem'in bu talebine olumlu cevap veren II. Romanos II. Hakem'in elçileriyle birlikte Kurtuba'ya Bizanslı mahir bir mozaik ustasını 320 kantar (32 ton)⁶¹³ mozaik ile göndermiştir.⁶¹⁴ Bununla beraber Halife II. Hakem için değerli hediyeler de imparatorun gönderdikleri arasındaydı.⁶¹⁵ II. Hakem Bizanslı mozaik ustasını Kurtuba'da ağırlamış ve kendisine hediyeler vermiştir. Ayrıca çırak olarak kendisine yardım etmeleri ve yanında yetişmeleri için de çok sayıda kimseyi ustanın hizmetine vermiştir. Çok geçmeden mozaik süslemesi işinin bitirilmesiyle Bizanslı usta II. Hakem'in kendisine verdiği değerli elbiseler ve başkaca hediyeler ile memleketine dönmüştür. Daha sonra mozaik ile ilgili çalışmalarda Bizanslı ustanın yetiştirmiş olduğu Endülüslü ustalar bu işi üstlenmişlerdir.⁶¹⁶ İbn İzârî'nin bildirdiğine göre Kurtuba Camisini genişletme ve tezyin etme maliyeti 261.537 dinara mâl olmuştur.⁶¹⁷ Halife II. Hakem Kurtuba Camisi için başlatmış olduğu genişletme ve tezyin işiyle beraber Camiye son şeklini vermiş ve netice de ortaya son derece gösterişli bir yapı çıkmıştır.⁶¹⁸

İbn İzârî'nin verdiği bilgiye göre Kurtuba Camisinin genişletilme işi bittikten sonra II. Hakem Caminin abdesthanesi ve diğer sulama işleri ile ilgili Kurtuba dağından su getirilmesi talimatını vermiştir. Caminin Doğu ve Batı yakasında kanallar açtırılmış yerlere döşenen kurşun borular sayesinde Camiye su taşınmıştır. 10 Safer 356 cuma günü (25 Ocak 967) çalışma bitirilerek Camiye su akıtılmaya başlanmıştır.⁶¹⁹

⁶¹¹ İnân, *Devletü'l-İslâm*, II, 484. Provençal ve Muhammed İmâmüddîn bu mozaikleri Romanos'tan sonra 963 yılında tahta oturan imparator Nikeforos Phokas'ın gönderdiğini ifade etmişlerdir. Bk. Provençal, *Târîhu İspanya*, II, 219; İmâmüddîn, *Endülüs Siyasi Târîhi*, s. 213.

⁶¹² İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 237; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-a'lâm Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, s. 42; Provençal, *Târîhu İspanya*, II, 218-219.

⁶¹³ Araştırmacı Abdülmecîd en-Na'naî bu rakamın 120 olduğunu ifade etmektedir. Bk. Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emevîyye*, s. 414.

⁶¹⁴ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 237.

⁶¹⁵ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 238; Provençal, *Târîhu İspanya*, II, 219.

⁶¹⁶ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 238.

⁶¹⁷ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 241; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 562; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Târîhi*, III, 839; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emevîyye*, s. 414.

⁶¹⁸ Kurtuba Camisinin genişletilmesi ile ilgili detaylı bilgi için bk. Provençal, *Târîhu İspanya*, II, 175-222.

⁶¹⁹ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 240; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emevîyye*, s. 414; Özdemir, "II. Hakem", *DİA*, XV, 175.

Tamamlanan bu çalışma başkent Kurtuba'da sevinçle karşılanmış, Endülüslü bir şâir olan Ebû Abdullah Muhammed b. Şehîs'in⁶²⁰ şiirinde kendine yer bulmuştur:

“Yerin altından Camiye akıtılan saf ve tatlı bir su çıkardın.

Bendeler kirlendiğinde onları temizler.

Yüreklerin susuzluğunu giderir.

Senin hamisi ve önderi olduğun kavminin içinde,

Az kişinin elde edebileceğini bir kıvanç elde ettin.”⁶²¹

İbn İzârî'nin verdiği bilgiye göre II. Hakem, Caminin genişletilmesi işi bittikten sonra Endülüs'ün önde gelen şahsiyetlerinin Camide hazır bulunmasını istemiştir. Herkesin gelmesinden sonra II. Hakem Camide konuşma yapmıştır. Allah'a şükrederek konuşmasına başlayan II. Hakem Caminin genişletilmesinden ötürü duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve babası Abdurrahman'dan kendisine miras kalan Endülüs'ün birçok yerindeki mal varlıklarının dörtte birini vakfettiğini insanlara bildirmiştir.⁶²²

II. Hakem'in babası III. Abdurrahman döneminde 325 (936) yılında inşasına başlanılan Medînetü'z-Zehrâ sarayı II. Hakem'in son zamanlarına doğru 366 (976) yılında ancak bitirilebilmiştir. II. Hakem veliaht iken sarayın inşasında bizzat denetimci olarak görev almıştır.⁶²³ Makkarî, Medînetü'z-Zehrâ sarayındaki havuzun çevresinde konuşlandırılan 12 adet altından yapılmış çeşitli suretlerdeki heykellerin yapımı hususunda Abdurrahman'ın oğlu II. Hakem'e sorumluluk verdiğini bildirmektedir.⁶²⁴ Yapımında hiçbir masraftan kaçınılmayan III. Abdurrahman'a Medînetü'z-Zehrâ sarayı epey pahalıya mâl olmuştur.⁶²⁵ Sarayın bitirilmesi ile ilgili kaynaklarda II. Hakem dönemine dair malumat yok denecek kadar azdır. Ancak III. Abdurrahman döneminde sarayın inşasına başlanması ve devamı kaynaklarda zengin bir şekilde anlatılmaktadır.⁶²⁶ İbn Hayyân'ın bildirdiğine göre küçüklü büyüklü 4.300'e yakın sütun sarayı inşa etmede kullanılmıştır.⁶²⁷ II. Hakem döneminde bu sarayın 366 (976) yılında büyük miktarda

⁶²⁰ Endülüs'ün önde gelen meşhur edip ve şairlerinden biridir. Hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Saîd, *el-Muğrib*, I, 208.

⁶²¹ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 240.

⁶²² İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 234.

⁶²³ Birs el Küçüksipahioğlu, “Medînetü'z-Zehrâ”, *DİA*, XXVIII, 321.

⁶²⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 569; a.mlf, *Ezhâru'r-riyâz*, II, 270-271.

⁶²⁵ Detaylı bilgi için bk. İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 231-232.

⁶²⁶ Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs, *Nüzhetü'l-müştaşîk fi'İtirâkı'l-âfâk* (nşr. Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye), I-II, Kahire 1422/2002, II, 579-580; Nübâhî, *Târîhu kudâti'l-Endelüs*, s. 69-70.

⁶²⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, IV, 263.

para harcanılarak son derece şaşalı bir şekilde bitirildiğini bilmekteyiz.⁶²⁸ Halife II. Hakem'e bu eşi benzeri olmayan sarayda ancak kısa bir müddet saltanat sürmek nasip olabilmıştır. Kaynaklarda yer almayan ancak arkeolojik kazılar vasıtasıyla II. Hakem dönemine ait olduğu tespit edilen daha başka saray ve köşkler başkent Kurtuba'da inşa edilmiştir.⁶²⁹

Kurtuba'daki Vâdilkebîr nehrinin sularının yükselmesiyle meydana gelen seller Endülüs'te sık vuku bulan olaylardandı. Bu nedenle köprü sürekli tadilata ihtiyaç duyabiliyordu. İbn Hayyân'ın bildirdiğine göre 360 (971) yılının Zilhicce ayında II. Hakem köprünün ayaklarının yükseltilmesi talimatını vermiştir. Kısa bir süre içerisinde yükseltelen köprü ile beraber önemli bir ihtiyaç giderilmiştir.⁶³⁰

İbn Hayyân'ın vermiş olduğu bilgiye göre Kurtuba'daki Bezzâzîn (Kumaşçılar) çarşısında I. Abdurrahman zamanında yapılmış olan dârü'l-burd⁶³¹ çarşısını daralttığından ve insanların geçişi esnasında izdiham yaşanmasından ötürü II. Hakem 361 (972) tarihinde dârü'l-burd'u başka bir yere nakletmek suretiyle bu çarşısını genişletmiştir.⁶³² Yine İbn Hayyân 361 (972) tarihinde II. Hakem Kurtuba çarşısındaki yola doğru yayılma eğiliminde olan bazı dükkânların geçiş yolunu daraltmaları sonucunda bu dükkânları yıktırarak caddeyi genişletmiş ve neticede buradan gelip geçen kimselerin yaşadıkları zorluk ortadan kaldırılmıştır.⁶³³

II. Hakem zamanında bayındırlık faaliyetleri ile ilgili ayrıca karayolları onarılmış, yolcular için yollar boyunca büyük hanlar, kuyular ve çeşmeler yapılmış, hastalar için hastaneler, gençler için okullar bunların yanısıra birçok kütüphane, kervansaray ve hamam inşa edilmiştir.⁶³⁴

İbn İzârî'nin vermiş olduğu bir bilgiye göre Halife Hakem 353 (964) yılında Tuleytula yakınlarında bir şehir kurulması, orada şehir ile ilgili gerekli kurumların açılması ve bu iş için lazım olan ne varsa hepsinin yerine getirilmesi talimatını vermiştir.⁶³⁵ İbn İzârî'nin eserinde tesadüf ettiğimiz bu bilgi diğer kaynaklarımızda geçmemektedir. Bununla birlikte şehrin adı ile ilgili İbn İzârî herhangi bir açıklama yapmamaktadır.

⁶²⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu 'z-zeheb*, IV, 262.

⁶²⁹ Abdülazîz Sâlim, *Kurtuba hâdîratu 'l-hilafe fi 'l-Endelüs*, II, 17-18.

⁶³⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 64-65.

⁶³¹ Endülüs'te posta hizmetini gerçekleştiren görevlinin hizmet verdiği binanın adıdır. Bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 66.

⁶³² İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 66.

⁶³³ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 70-71.

⁶³⁴ İmâmüddîn, *Endülüs Siyasi Târihi*, s. 212.

⁶³⁵ İbn İzârî, *el-Beyânu 'l-Muğrib*, II, 236.

Genelde Endülüs özelde ise başkent Kurtuba II. Hakem'in tahtta bulunduğu yıllarda ihtişamın zirvesine ulaşmıştı. O vakitler yarımada Doğulusuyla Batılısıyla Müslümanıyla Müslüman olmayanıyla herkesin gözünü çevirdiği bir coğrafya haline gelmişti. II. Hakem döneminde kültürel canlılığın yoğun olarak yaşandığı Endülüs, tam anlamıyla bir cazibe merkezi olmuştur. Yine o dönemlerde kültürler arası çeşitlilik ve zenginlik bu coğrafyanın vazgeçilmez bir unsuru oluvermiş dolayısıyla bu durum birçok bölgeden insanların buraya gelmelerine etki etmiştir. Özellikle Endülüs'ün büyük şehirlerinde bulunan medreseler farklı coğrafyadan birçok kimsenin buralara ilim talep etmek için akın etmesine sebep oluyordu. Bu şehirlerin başını ise hiç kuşkusuz başkent Kurtuba çekiyordu.

Makkarî'nin bildirdiğine göre onuncu asırda yani Halife II. Hakem ve babası III. Abdurrahman'ın tahtta oldukları yüzyılda başkent Kurtuba'da üç binin üzerinde Cami ve mescid, yirmi sekiz dış mahalle, yetmiş kütüphane, yedi yüz hamam, bir o kadar han ve kervansaray mevcut olup civar köyleriyle beraber o yıllarda başkentte yarım milyondan fazla insan ikâmet etmekteydi.⁶³⁶ Yukarıdaki bilgi o dönemde Kurtuba'nın ne derece görkemli bir dönem yaşadığına işaret etmektedir.

Şekîb Arslân ise II. Hakem ve babası döneminde Endülüs nüfusunun on beş milyondan daha az olamayacağını, sonraları bu nüfusun Müslüman ve Yahudilerin Endülüs'ten sürülmeleri ve Amerika kıtasının keşfedilmesiyle birlikte oraya gerçekleşen göçler nedeniyle büyük bir düşüş yaşadığını belirtmektedir.⁶³⁷

Kozmopolit bir yapısı olan Kurtuba'nın nüfusu Araplar, Franklar, Slavlar, Suriyeliler, Berberîler, Grekler, Gotlar, İspanyol Romanlar ve Batı Afrika kökenli zencilerden oluşuyordu.⁶³⁸ Kurtuba'nın bu kozmopolit yapısı birçok milletten insanın orası ile ilgili malumat sahibi olmasına imkân tanıyordu. Tarihçi Philip Hitti, Kurtuba'nın şöhretinin o sıralar Cermenler ülkesi Almanya'ya ulaştığını hatta Sakson menşeli bir rahibenin bu şehri, "Dünya'nın Pırlantası" şeklinde nitelendirdiğini zikretmektedir.⁶³⁹

Görüldüğü üzere genelde Endülüs ve özelde başkent Kurtuba'daki kültür ve medeniyetten bütün Avrupa haberdardır. Bir başka tarihçi John William Draper ise Kurtuba'nın kilometrelerce uzunluğa varan taş kaplama yollarına ve bu yolların

⁶³⁶ el-Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 540.

⁶³⁷ Emîr Şekîb Arslân, *el-Hulelu's-sündüsiyye* I, 41-42.

⁶³⁸ Thomas B. Irving, "Kurtuba", *DİA*, XXVI (Ankara 2002), s. 451-453. Kurtuba hakkında detaylı bilgi için bk. Provençal, *Târihu İspanya*, II, 304-311.

⁶³⁹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Târihi*, III, 833.

kenarında kurulu evlere asılmış aydınlatma lambalarına sahip olması ile bundan 700 sene sonraki Londra da bir tek sokak lambasının bile bulunmaması arasındaki farkı gözler önüne sermektedir. Ayrıca Paris'teki evinin eşliğinden yağmurlu bir günde sokağa adımını atan bir Parisli'nin ayak bileklerine kadar çamura batıyorken Kurtuba'da böyle bir şeyin söz konusu olmadığını belirtmektedir.⁶⁴⁰

Osmanlı devlet ve fikir adamı Ziya Paşa da II. Hakem zamanı Endülüs ve Kurtuba için onun zamanında sanat ve sanayinin üst mertebelere ulaştığını, ziraat konusunda gözle görülür derecede ilerlendiğini, memleketin her tarafında sulama kanalları, arklar ve köprüler açıldığını, Cebel-i Tarık'tan Bertat dağlarına varıncaya kadar toğrağın altında bulunan gümüş, altın, bakır, demir, civa, kehribar ve zümrüt gibi değerli taş ve madenlerin çıkarılıp işlendiğini ve o sıralar devlet hazinesinin on iki milyon miskal altına ulaştığını söylemektedir. Yine Ziya Paşa Endülüs'te Kurtuba'ya benzeyen altı adet büyükşehir bulunduğunu, Kurtuba ve çevresinde iki yüz bin hane, altı yüz Cami ve mescit, elli tımarhane, seksen medrese,⁶⁴¹ dokuz yüz hamam ile yarım milyondan fazla nüfus olduğunu belirtmektedir. Ona göre II. Hakem'in saltanat sürdüğü devir, medeniyet ve mâmuriyet açısından önceki ve sonraki dönemlerden oldukça ileri düzeydedir.⁶⁴²

4.3. Ordu ve İstihbarat

II. Hakem döneminde askerî teşkilatta önceki dönemlerden farklı olarak herhangi bir değişiklik olduğuna dair kaynaklarda bilgiye rastlamadık. Ordu Arap, Berberî ve Sakâlibe unsurlarından oluşmaktaydı. Sakâlibe,⁶⁴³ Ortaçağ İslâm kaynaklarında Slavlar ile Slav kökenli kölelere verilen isimdir. 8. yy. ortalarından itibaren Endülüs'te hizmete alındıkları bilinmektedir. I. Hakem'in muhafız birliğinde çok sayıda Sakâlibe mevcuttu.⁶⁴⁴ III. Abdurrahman ise ordusundaki Berberî birliklerini dengelemek için

⁶⁴⁰ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, III, 832.

⁶⁴¹ Endülüs'ün çeşitli bölgelerinde bulunan medreseler için ayrıca bk. Julian Ribera, *et-Terbiyyetül'l-İslâmiyye*, s. 145-205.

⁶⁴² Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, I, 122-123.

⁶⁴³ Sakâlibe hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Nadir Özdemir, "Sakâlibe Unsuru ve İslam Dünyasına Girişi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI (2011), s. 89-103.

⁶⁴⁴ Mehmet Nadir Özdemir, Sakâlibe'nin III. Abdurrahman zamanında Endülüs'te üst düzey mevkilere getirildiğini, ardından da diğer Halife! Abdurrahman'ın torunu Hakem b. Hişâm döneminde Sakâlibe sayısının Endülüs'te arttığını ve son olarak Sakâlibe'nin en çok sayıya Abdurrahman en-Nâsır döneminde ulaştığını söylemektedir. Sakâlibe'nin III. Abdurrahman döneminde Endülüs'te birçok mevkide görev aldıkları doğrudur. Ancak burada Özdemir'in Hakem b. Hişâm'ı diğer Halife Abdurrahman'ın oğlu olarak zikretmesi doğru değildir. Zira Hakem b. Hişâm'ın babası Endülüs Emevî Devleti kurucusu Abdurrahman b. Muaviye'dir ve onun zamanında da Halifelik ilân edilmediği malumdur. Halifelik ilânı III. Abdurrahman döneminde olmuştur. Son olarak Özdemir III. Abdurrahman ile Abdurrahman en-Nâsır'ın farklı kimseler olduğunu ifade ederek yanlış bilgi vermiştir. Bk. Özdemir, "Sakâlibe Unsuru ve İslam Dünyasına Girişi", *ÇÜİFD*, XI, 96.

muhafız birliğini onlardan oluşturmuştur. III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem zamanında Sakâlibe Endülüs'te oldukça güçlenmiştir. Daha önce de değindiğimiz üzere Fâik ve Cü'zer adında iki Slav komutan II. Hakem döneminde küçüksenmeyecek derecede nüfuz sahibi olmuşlar, bununla birlikte emirlerinde bin kişiden fazla Slav ordusuna komuta etmekteydiler.⁶⁴⁵

Donanma II. Hakem zamanında güçlendirilmiştir. Endülüs, denizden gelebilecek saldırılara açık bir yer olması hasebiyle donanmanın güçlü olması gerekiyordu. Bunun için gerekli tedbirler alınmakta geç kalınmamıştır. İbnü'l-Hâtib'in bildirdiğine göre sadece Meriye şehri limanında 300 parçalık bir filo oluşturulmuştu.⁶⁴⁶ Donmamanın güçlendirilmesiyle hem Normanlara hem de Fâtımîlere karşı denizde başarılar elde edilmiştir.

II. Hakem'in Endülüs'te etkin bir şekilde istihbarat birimini kullandığını bilmekteyiz. Kaynaklarımızda II. Hakem öncesinde dış güçlerden bilgi tedarik edildiğine dair net bir bilgiye rastlamadık. Ancak bu durum önceki hükümdarlar döneminde istihbarat servisinin aktif olmadığı anlamına gelmez. İbn Hayyân eserinde II. Hakem döneminde Kuzey'deki İspanyol Krallık ve Kontluklardan an be an haberdar olduğuna dair bilgiler vermektedir. Seçkin kişilerden oluşturulduğunu anladığımız bu teşkilatta II. Hakem'in en güvendiği adamların başında kendileri hakkında kaynaklarda malumat bulunmayan İbn Ebî Amrûs ve arkadaşı Sa'îd geliyordu. Onlar kabiliyetleri ve cesaretleriyle Endülüs'te nam salmışlardı. Endülüs ile Kuzey'deki İspanyol Krallık ve Kontluklar arasında sürekli mekik dokuyarak başkent Kurtuba'ya çok önemli istihbarat bilgileri getiriyorlardı. Aynı zamanda Kuzey'deki birçok kontun yanında önemli mevkiler elde etmişler ve bu fırsatı ustaca kullanarak ülkelerine birçok fayda sağlamışlardır.⁶⁴⁷ II. Hakem'in Normanları takip etmek ve onlardan bilgi almak adına Endülüs'ün Batı sahillerinden Kuzey İspanya topraklarına varıncaya kadar istihbaratçılar gönderdiğini ve bunlar sayesinde Normanlara karşı etkin bir faaliyet yürütüldüğünü daha önce zikretmiştik.⁶⁴⁸ Bu bilgiler sayesinde II. Hakem döneminde istihbarat servisinin Endülüs'te aktif bir şekilde çalıştığını ve verilen görevlerde başarıya ulaştığını bilmekteyiz.

⁶⁴⁵ İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib*, II, 259.

⁶⁴⁶ İbnü'l-Hâtib, *el-İhâta*, I, 479; a.mlf. *A'mâlu'l-a'lâm Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, s. 42.

⁶⁴⁷ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 76.

⁶⁴⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, s. 92-93; Na'naî, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye*, s. 407.

SONUÇ

Tarih sahnesinde yer almış şahsiyetler yapmış oldukları icraatlar ile leh ve aleyhlerinde birçok söz söylenmiş kişilerdir. Tarihte yaşamış olan bir şahsı olduğu gibi tanıtmak imkânsız denecek kadar güç bir şeydir. Biz ancak günümüze kadar ulaşan kaynakların vermiş oldukları malumatlar doğrultusunda bunu yapabilmekteyiz. Bununla birlikte bu kaynaklardaki bilgilerin hepsinin o dönemi yansıtan yüzde yüz doğru bilgiler olduğunu varsaymak ise ilmî gerçeklik ile bağdaşmayacak bir husustur. Bundan dolayı kişiler hakkında kesin yargılarda bulunmak yerine eldeki veriler doğrultusunda olayları tarafsız bir şekilde değerlendirmek icap etmektedir.

Tez konusu olarak seçtiğimiz Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman'ın (350-366/961-976) hayatına baktığımızda onun şahsiyeti ve icraatlarıyla Endülüs emirleri içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. Olgun denecek yaşta tahta oturması ve bu süreçte babasının yanında birçok idârî görevde bulunması onun son derece tecrübeli bir devlet adamı olarak yetişmesine yol açmıştır. Öte yandan II. Hakem babası Abdurrahman'dan her yönüyle güçlü ve diri bir devlet aynı zamanda kuvvetli ve muntazam bir idare teslim almıştı. II. Hakem özellikle dış siyasette babasından tevârüs ettiği dengeli politika gütmeye stratejisini hayatı boyunca uygulamaya çalışmış ve bunda oldukça başarılı olmuştur.

Dış siyasette Endülüs Emevî Devleti'nin en büyük hasımları olan İspanyol Krallık ve Kontlukları III. Abdurrahman'ın ölümünün hemen ardından Endülüs topraklarına saldırmışlardır. Babası Abdurrahman'ın izlemiş olduğu başarılı politika sayesinde adeta Endülüs vasalı olan krallık ve kontluklar II. Hakem'in uysal ve barışçıl ruha sahip olduğunu bildiklerinden bu cüreti gösterebilmişlerdir. Ancak II. Hakem onların bu cüretlerini kısa bir süre sonra pahalı ödetmiştir. Krallık ve Kontlukların saldırılarına ordularını sefere çıkararak mukabelede bulunan II. Hakem onları kısa süre içerisinde barışa mecbur etmiştir. Bu suretle Kurtuba'nın Krallık ve Kontluklar üzerinde nüfuzu devam etmiştir.

İspanyol Krallık ve Kontluklarını barışa mecbur eden II. Hakem bu suretle Endülüs'te barışın ve istikrarın hâkim olmasını sağlamıştır. Bu istikrar sayesinde Endülüs'e ciddi zararları dokunan Norman saldırıları II. Hakem döneminde oluşturulan güçlü donanma ile savuşturulabilmiştir.

II. Hakem babası Abdurrahman'ın Fâtımîler'e karşı Kuzey Afrika'da elde ettiği gücü ve buna bağlı olarak kurduğu dengeyi aynen muhafaza etmiştir. Endülüs Emevî Devleti'nin nüfuz alanına giren Mağrib topraklarında Fâtımîler'in desteğiyle bağımsızlık peşinde koşan İdrîsîler'i meşhur kumandalarından Gâlib b. Abdurrahman vasıtasıyla dize getirerek dengeyi büyük ölçüde devleti lehine çevirmiştir.

II. Hakem, okumaya ve araştırma yapmaya çok düşkün bir hükümdar olarak temâyüz etmiştir. Âlim ve dindar bir hükümdar olduğu hususunda hemen hemen bütün kaynaklar ittifak halindedir. Endülüs'te ilim ve medeniyetin gelişmesi için büyük gayret sarfeden II. Hakem'in Kurtuba'da tesis ettiği saray kütüphanesinde 400.000 kûsür kitabın bulunduğu malumdur. Buradaki mevcut kitapların katalogları ellişer sayfalık kırkdört ciltten oluşmaktaydı. II. Hakem bu kitapların pek çoğunu okuması, kenarlarına notlar düşmesi ve onlara bir takım kıymetli açıklamalar yazması ile meşhur olmuştur. Âlimler, II. Hakem'in okuduğu kitaplar üzerindeki ta'liklerini çok kıymetli bilgiler olarak kabul etmişlerdir.

Onun Kahire, Dimaşk, Bağdat, Mekke, Medine, Kayrevan gibi ilim ve kültür merkezlerinde kitap toplamakla görevli memurları bulunuyordu. Doğu'da telif edilen kitaplar henüz orada tanınmadan Halife memurları tarafından bilgilendiriliyordu. Kitap toplamaya o derece önem veriyordu ki, yeni bir kitabın adını duyduğu zaman onu satın almak için hemen müellifine birisini gönderiyordu. Mesela Ebü'l-Ferec el-İsfahani'nin "*el-Eğani*" adlı bir eser yazmakla meşgul olduğunu duyunca 1000 dinar göndererek kendisi için bir nüsha istemiş, Ebü'l-Ferec de tamamladığı eserini bir şiiri ve Ümeyyeoğullarına dair bir çalışması ile birlikte ona göndermiştir. II. Hakem döneminde Kurtuba'da kitapçılar, müstensihler ve mücellidlerin sayısı oldukça artmıştır. Bu dönemde artan refaha ve gelişen eğitim seviyesine paralel olarak kitap toplama merakı Kurtuba halkını da sarmış ve bu sebeple, "İşbiliye'de bir âlim ölünce kitapları satılmak üzere Kurtuba'ya naklolunur." sözü darbı mesel haline gelmiştir.

Özellikle cebir, geometri, astronomi ve tıp gibi ilimlerin (ulum-i riyaziyye) büyük gelişme gösterdiği Kurtuba medresesini devrin en meşhur ilim merkezi haline getiren II. Hakem İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekir b. Muaviye el-Kureşî ve Ebû Ali el-Kâlî gibi bilginlerin burada ders vermesini sağlamıştır. Birçok âlim onun sarayına giderek himayesi altına girmiş, sarayda düzenlenen ilmî toplantılarda fikirlerini rahatça ifade etme imkânı bulmuştur.

Endülüs'te eğitim ve öğretimin gelişmesi ve yaygınlaşması için oldukça gayret sarfeden II. Hakem fakir ve kimsesiz çocukların eğitimi için okullar açtırmıştır. Sadece Kurtuba'da bu türden yirmi yedi okul bulunmaktaydı. Onun döneminde Endülüs'te adeta eğitim-öğretim seferberliği başlamıştı. Tarihçiler o dönemin Endülüs'ü için halktan okuma-yazma bilmeyen yok gibiydi değerlendirmeleri yapmaktadırlar. Aynı yıllarda Avrupa'da din adamları dışında pek az kişinin okuma-yazma bildiği malumdur. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda II. Hakem'in Endülüs ve İslâm tarihi için ifade ettiği anlam kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

II. Hakem döneminde Endülüs'te sanat, teknoloji, ticaret ve ziraat alanında önemli ilerlemeler kaydedilmiş, devletin geliri çok iyi bir seviyeye ulaşmıştı. Kurtuba Ulu Camisi'nin genişletilip mihrabın üzerindeki kubbenin tamamlanması ve Bizans'tan getirdiği sanatkârlara Camiyi tezyin ettirmesi, ayrıca Camiye kurşun borularla su getirtmiş olması döneminde yapmış olduğu bayındırlık faaliyetlerinden bazılarıdır. Kendisi sade bir hayat yaşamayı tercih etmiştir. Ayrıca tebaasını da tutumlu olmaya teşvik etmiş ve bazı vergileri azaltmıştır.

Kendisinden sonra devlet işlerinde tecrübeli ve deneyimli olan kardeşlerine rağmen o sıralar dokuz yaşlarında olan oğlu Hişâm'ı veliaht tayin etmiş olması bazı tarihçiler tarafından eleştirilmiştir. Zira II. Hakem'in bu uygulaması devletin ileride ciddi travmalar yaşamasına ve İbn Ebî Âmir önderliğinde Âmirîlerin devletin otoritesini ele geçirmelerine neden olmuştur.

Sonuç olarak hayatını ve yaşadığı dönemi inceleme konusu olarak seçtiğimiz Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman yapmış olduğu faaliyetler ile tarih kitaplarında kendisinden övgüyle bahsedilen birisi olmuştur. Biz onun şahsiyetini ve politikalarını elden geldiğince tarafsız bir şekilde inceleme gayretini gösterdik. Her hükümdar gibi II. Hakem'de yapmış olduğu iyi ve kötü davranışlarıyla tarihe mâl olmuş bir devlet adamıdır. Bizlere düşen görev ise tarihten ders almaktır. Zira tarih yarının malzemesi olarak kullanıldığında anlamlı olmaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ABBÂDÎ, Ahmed Muhtâr, *Dirâsât fî târihi'l-Mağrib ve'l-Endülüs*, İskenderiye, ts.
- ABDÜLHALÎM, Receb Muhammed, *el-'Alâkât beyne'l-Endelüsi'l-İslâmiyye ve İsbânyâ en-Nâsrâniyye fî 'asri Benî Ümeyye ve mülûki't-tavâif*, Kahire, ts.
- ADIGÜZEL, Cumhur Ersin, "Vâdilkebîr", *DİA*, XLII (Ankara 2012), s. 420-421.
- AHATLI, Erdinç, "Yahyâ b. Maîn", *DİA*, XLIII (Ankara 2013), s. 256-257.
- ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, I-IV, İstanbul 1997.
- ALPER, Ömer Mahir, "Mecrîfî", *DİA*, XXVIII (Ankara 2003), s. 278-279.
- ARSLÂN, Emîr Şekîb, *Târîhu Gazavâtil-'Arab fî Fransa ve Suvisre ve İtalya ve Cezâiri'l-bahri'l-mutavassıt*, Beyrut ts.
- _____, *el-Hulelu's-sündüsiyye fî'l-ahbâri ve'l-âsâri'l-Endelüsiyye* (nşr. Muhammed el-Mehdî el-Habbâbî), I-III, Kahire 1936.
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara 2002.
- AYKAÇ, Mehmet, "Arîb b. Sa'd", *DİA*, III (Ankara 1991), s. 359-360.
- BÂ'YÛN, Sühâ, *İshâmu'l-'ulemâi'l-müslimîn fî'l-'ulûmi fî'l-Endelüs*, Beyrut 2008.
- BEKR, Hâlid b. Abdülkerim b. Hamûd, *en-Neşâdu'l-iktisâdiyyi fî'l-Endelüs fî asri'l-imârat* (Mektebetü'l-meliki'l-Abdilazîz), Riyad 1993.
- BEKRÎ, Abdullah b. Abdülazîz (ö. 487/1094), *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M.G. Slane), Cezayir 1857.
- BEKSAÇ, A. Engin, "Kurtuba Ulucamii", *DİA*, XXVI (Ankara 2002), s. 453-454.
- BERTRAND, Louis, *İspanya Tarihi* (Trc. Galip Kemali Söylemezoğlu, Nurullah Ataç), İstanbul 1940.
- ÇAVUŞOĞLU, Ali Hakan, "Utbî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XLII (Ankara 2012), s. 237-239
- ÇEKER, Orhan "Bellûtî", *DİA*, V (Ankara 1992), s. 425.
- ÇETİN, Atilla, "Hasan el-İdrîsî", *DİA*, XVI (Ankara 1997), s. 325.
- DABBÎ, Ahmed b. Yahya (ö. 599/1203), *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), I-II, Kahire-Beyrut 1989.
- DOZY, Reinhart Pieter Anne, *Spanish Islam* (İngilizce trc. F. Griffin Stokes), London 1972.
- _____, *el-Müslimîn fî Endelüs* (Arapça trc: Hasan Habeşî), I-III, Kahire 1994
- DÜVEYDÂR, Hüseyin Yûsuf, *el-Mucteme'u'l-Endelüsî fî'l-'asri'l-Ümevî (138/755-422/1030)*, İskenderiye 1414/1994.

- EBÛ MUSTAFÂ, Kemâl Seyyid, *Dirâsât Endülüsiyye fi 't- târihi ve 'l-hadâra*, İskenderiyye 1997.
- EBÛ'L-FADL, Ahmed, *Târîhu medîneti Meriye Endülüsiyye fi 'asri'l-İslâm dirâseti fi 't-târîhi siyâsiyye ve 'l-hâdâriyye*, İskenderiyye 1996.
- EBÛ'L-FİDÂ, İsmâîl b. Ali (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fi-ahbâri'l-beşer* (nşr. Matbaatu'l Hüseyniyye el-Misriyye), I-IV, Kahire 1286/1869.
- _____, *Takvîmü 'l-büldân* (nşr. J. T. Reinaud, M. G. De Slane), Paris 1840.
- ELMALI, Hüseyin, "Kâlf", *DİA*, XXIV (Ankara 2001), s. 259-260.
- el-ENDELÛSÎ, Sâid, (ö. 462/1070), *Tabakâtü 'l-ümem* (nşr. P. Louis Cheikho), Beyrut 1912.
- ERÛNSAL, İsmail E., "Kütüphane", *DİA*, XXVII (Ankara 2003), s. 11-32.
- GÖRMEZ Mehmet, "Kâsım b. Asbağ", *DİA*, XXIV (Ankara 2001), s. 540-541.
- GÜNEL, Fuat, "İbnü'l-Kûtiyye", *DİA*, XXI (Ankara 2000), s. 117-118.
- HACCÎ, Abdurrahman Ali, *Târîhu 'l-Endelüs mine 'l-fethi 'l-İslâm hattâ sukûtu Gırnâta*, Beyrut 1981.
- HÂKÂN, Feth b. Muhammed (ö. 529/1135), *Matmahu 'l-enfûs ve mesrahu 't-teennûs fi mulehi ehli 'l-Endelüs* (nşr. Muhammed Ali Şevâbke), Beyrut 1983.
- HASAN İBRAHİM HASAN, *Siyasi-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* (Trc. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), I-VI, İstanbul 1992.
- HÂŞİMÎ, Abdü'l-mun'im, *el-Hilâfetu 'l-Endülüsiyye*, Beyrut 2007.
- HİMYERÎ, Muhammed b. Abdülmün'im (ö. 727/1327), *er-Ravdu 'l-mi'târ fi haberi 'l-aktâr* (nşr. İhsân Abbâs), Beyrut 1984.
- HİTTİ, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Târîhi* (Trc. Salih Tuğ), I-III, İstanbul 1989.
- el-HUMEYDÎ, Muhammed b. Ebî Nasr (ö. 488/1095), *Cezvetü 'l-muktebis fi zikri vülâti 'l (fi târihi 'ulemâi)-Endelüs* (nşr. Muhammed Beşşâr Avvâd), Tûnus 2008.
- el-HUŞENÎ, Muhammed b. Hâris (ö. 361/971), *Kudâtu Kurtuba ve 'ulemâi İfrikiyye* (nşr. Seyyid İzzet Attâr), Kahire 1372/1953.
- IRVING, Thomas B., "Kastilya", *DİA*, XXV (Ankara 2002), s. 1-2.
- _____, "Kurtuba", *DİA*, XXVI (Ankara 2002), s. 451-453.
- İBN ABDİLHAKEM, Abdurrahman b. Abdillâh (ö. 257/870), *Futûhu Mısr ve 'l-Mağrib* (nşr. Charles C. Torrey), I-II, Leiden 1920.
- İBN ABDÛN Muhammed b. Ahmed (ö. 529/1134), *Selâsü resâ'il Endülüsiyye fi âdâbi 'l-hisbe ve 'l-muhtesib* (nşr. E. Lêvi-Provençal), Kahire 1955.
- İBN ASÂKİR, Ali b. Hasan, *Târîhu medîneti Dimaşk* (nşr. Ömer b. Garâme el-Amrî), I-LXXX, Beyrut 1415-1421/1995-2001.

- İBN BESSÂM, Ali eş-Şenterîni (ö. 542/1147), *ez-Zehîra fî mehâsini ehli'l-Cezîre* (nşr. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut 1399/1979.
- İBN BEŞKUVÂL, Halef b. Abdülmelik (ö. 578/1183), *Kitâbu's-sıla* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), I-III, Kahire 1990.
- İBN CÜLCÜL, Süleymân b. Hassân (ö. 384/987), *Tabakâtu'l-etubbâ ve'l-hukemâ* (nşr. Fuâd Seyyid), Beyrut 1985.
- İBN DIHYE, Ömer b. Hasan (ö. 633/1235), *el-Mutrib min eşâri ehli'l-Mağrib* (nşr. İbrahim el-Ebyârî, Hâmid Abdülmecîd, Ahmed Bedevî), Kahire 1954.
- İBN EBÎ USAYBÎA, Ahmed b. el-Kâsım (ö. 668/1269), '*Uyûnu'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ'* (nşr. Nizâr Rızâ), Beyrut 1965.
- İBN EBÎ ZER', Ali b. Abdullah (ö. 741/1340), *el-Enîsu'l-mutrib bi-ravdi'l-kurtâs fî ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs*, Rabat 1972.
- İBN FERHÛN, İbrâhîm b. Ali (ö. 799/1397), *ed-Dîbâcu'l-müzheb fî ma'rifeti 'âyâni 'ulemâi'l-mezheb* (nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-nûr), I-II, Kahire 1972.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Kitâbu'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber* (nşr. Halîl Şehâde), I-VII Beyrut 2001.
- İBN HALLİKÂN, Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut 1978.
- İBN HAYYÂN, Halef b. Hüseyin (ö. 469/1076), *el-Muktebes fî ahbâri beledi'l-Endelüs* (nşr. Abdurrahman Ali el-Haccî), Beyrut 1965.
- İBN HAZM, Ali b. Ahmed (ö. 456/1064), *Cemheretü ensâbi'l-'Arab* (nşr. Lêvi-Provençal), Mısır 1948.
- _____, *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsiyyi* (nşr. İhsân Abbâs), I-IV, Beyrut 1987.
- İBN HURDAZBÎH, Ubeydullâh b. Ahmed (ö. 300/912-13), *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. De Goeje), Leyden 1889.
- İBN İZÂRÎ Ahmed b. Muhammed (ö. 712/1312'den sonra), *el-Beyânu'l-Muğrib fî ahbâri mulûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (nşr. G. S. Colin, E. Lêvi-Provençal), I-II, Beyrut 1980.
- İBN KESÎR, İsmâîl b. Şihâbiddîn (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdülmühsîn et-Türkî), I-XXI, Riyad 1419/1998.
- İBN SAÎD, Ali b. Mûsâ el-Mağribî, (ö. 685/1286), *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib* (nşr. Şevkî Dayf), I-II, Kahire 1953-1955.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Yûsuf el-Atâbekî (ö. 874/1470), *en-Nücümü'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire* (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn), I-XVI, Beyrut 1413/1992.
- İBNÜ'L-EBBÂR, Muhammed b. Abdillâh (ö. 658/1260), *et-Tekmile li kitâbi's-sıla* (nşr. Abdüsselâm Mihrâs (Hirâs), I-IV, Beyrut 1995.
- _____, *Kitâbu'l-hulleti's-siyerâ'* (nşr. Hüseyin Mu'nis), I-II, Kahire 1963-64.

- İBNÜ'L-ESÎR, Ali b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), I-XI, Beyrut, 1987.
- İBNÜ'L-FARADÎ Abdullah b. Muhammed (ö. 403/1013), *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs* (nşr. Beşşâr Avvâd), I-II, Tûnus 2008.
- İBNÜ'L- HATÎB, Muhammed b. Abdillâh (ö. 776/1374-75), *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta* (nşr. Muhammed Abdullah İnân), I-IV, Kahire 1974.
- _____, *A'mâlu'l-a'lâm fi men büyi'a kable'l-ihtilâm min mulûki'l-İslâm (Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye)*, (nşr. Lêvi-Provençal), Beyrut 1956.
- _____, *A'mâlu'l-a'lâm fi men büyi'â kable'l-ihtilâm min Mulûki'l-İslâm (Târîhu'l-Mağribi'l-'Arabî fi 'asri'l-vasît)*, (nşr. Ahmet Muhtâr el-Abbâdî, Muhammed İbrâhim el-Kettânî), Dârulbeyzâ 1964.
- _____, *Rakmu'l-hulel fi nazmi'd-düvel*, Tunus 1316/1898-1899.
- İBNÜ'L-İMÂD, Abdülhay b. Ahmed (ö. 1089/1679), *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb* (nşr. Abdülkâdir el-Arnâût, Muhammed el-Arnâût), I-X, Beyrut 1989.
- İBNÜ'L-KİFTÎ, Ali b. Yûsuf (ö. 646/1248), *İhbâru'l-'ulemâ' bi ahbâri'l-hükemâ'* (nşr. İbrâhim Şemsüddîn), Beyrut 2005.
- İBNÜ'L-KÛTİYYE, Muhammed b. Ömer (ö. 367/977), *Târîhu iftitâhi'l-Endelus* (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Kahire 1989.
- İDRÎSÎ, Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh (ö. 560/1165), *Nüzhetü'l-müşâtâk fi'htirâkı'l-âfâk*, I-II, Kahire 1422/2002.
- İMÂMÜDDÎN, S. M., *Endülüs Siyasi Târîhi* (Trc. Yusuf Yazar), Ankara 1990.
- İNÂN, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, I-II, Kahire 1417/1997.
- İSÂ, Muhammed Abdülhamîd, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, Kahire 1982.
- İSTAHRÎ, İbrâhim b. Muhammed (ö. 340/951-52'den sonra), *Kitâbu'l-mesâliki'l-memâlik* (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1870.
- KÂDÎ İYÂZ, İbn Mûsâ b. İyâz (ö. 544/1149), *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâm mezhebi Mâlik* (nşr. Sa'îd Ahmed A'râb), I-VIII, Rabat 1403/1982.
- KÂHYA, Esin, "Zehrâvî", *DİA*, XLIV (Ankara 2013), s. 189-191.
- KÂLÎ, İsmâil b. el-Kâsım (ö. 356/967), *el-Emâlî*, I-IV, Beyrut ts.
- KALKAŞENDÎ, Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhü'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ'* (nşr. Muhammed Abdürresûl İbrâhim), I-XIV, Kahire 1340/1922.
- KAYA, Mahmut, "Sâbit b. Sinân", *DİA*, XXXV (Ankara 2008), s. 356.
- _____, "Sâid el-Endelüsî", *DİA*, XXXV (Ankara 2008), s. 556-557.
- el-Kettânî, Ebi Abdillâh Muhammed (ö. 420/1029 civarı), *Kitâbu't-teşbihât min eş'âri ehli'l-Endelüs*, (nşr. İhsân Abbâs), Beyrut 1401/1981.

- KILIÇ, Hulusi, “Ebü'l-Ferec el-İsfahânî”, *DİA*, X (Ankara 1994), s. 316-318.
- KÖSE, Saffet, “İbn Abdülhakem, Abdullah”, *DİA*, XIX (Ankara 1999), s. 276-277.
- KUTLUER, İlhan, “Câlinûs”, *DİA*, VII (Ankara 1993), s. 32-34.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, “Kindî Muhammed b. Yûsuf”, *DİA*, XXVI (Ankara 2002), s. 40-41.
- KÜÇÜKSİPAHIOĞLU, Birsal, “Medînetü'z-Zehrâ”, *DİA*, XXVIII (Ankara 2003), s. 320-322.
- _____, “Ömer b. Hafsun”, *DİA*, XXXIV (Ankara 2007), s. 64-65.
- MAKDÎSÎ, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (nşr. Şâkir lu'aybî), Beyrut 2003.
- el-MAKKARÎ, Ahmed b. Muhammed (ö. 1041/1632), *Ezhâru'r-riyâz fî ahbâri İyâz* (nşr. İbrâhim Ebyârî, Mustafa es-Sekkâ, Abdülhafîz Şelebî), I-III, Kahire 1939-1942.
- _____, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-râtib* (nşr. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut 1988.
- el-MERRÂKÜŞÎ, Abdülvâhid b. Ali (ö. 647/1249), *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib* (nşr. Salâhuddîn el-Hevvârî), Beyrut 2006.
- el-MERRÂKÜŞÎ, Muhammed b. Muhammed b. Abdilmelik (ö. 703/1303), *ez-Zeyl ve't-tekmiletu li-kitâbi'l-vusûl ve's-sıla* (nşr. İhsân Abbâs), I-VI, Tunus 2012.
- MES'ÛDÎ, Ali b. el-Hüseyn (ö. 346/957), *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (nşr. Michael Jan De Goeje), Leiden 1893.
- _____, *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (nşr. el-Mektebetü'l-asriyye), I-IV, Beyrut 2005
- MU'NİS, Hüseyin, *Me'âlimu târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Kahire 1997.
- Ahbâru Mecmû'a fî fethi'l-Endelüs ve zikri umerâihâ* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut 1410/1989.
- Zikru bilâdi'l-Endelüs* (nşr. Luis Molina), Madrid 1983.
- NA'NAÎ, Abdülmecîd, *Târîhu'd-devleti'l-Emevîyye fî Endelüs*, Beyrut 1986.
- NÜBÂHÎ, Ali b. Abdillâh (ö. 792/1390'dan sonra), *Târîhu kudâti'l-Endelüs*, Beyrut 1403/1983.
- NÜVEYRÎ, Ahmed b. Abdilvehhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetu'l-ereb fî funûni edeb* (nşr. Abdülmecîd Tarhînî), I-XXIII, Beyrut 2004.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Ağlebîler”, *DİA*, I (Ankara 1988), s. 475-478.
- _____, “Bulukkîn b. Zîrî”, *DİA*, VI (Ankara 1992), s. 414.
- _____, “Sûlî, Ebû Bekir”, *DİA*, XXXVII (Ankara 2009), s. 492-493.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Berşelûne”, *DİA*, V (Ankara 1992), s. 521-522.
- _____, “Hakem II”, *DİA*, XV (Ankara 1997), s. 174-175.
- _____, “Hişâm I”, *DİA*, XVIII (Ankara 1998), s. 145-146.

- _____, “Hakem I’”, *DİA*, XV (Ankara 1997), s. 173-174.
- _____, “Gâlib b. Abdurrahman’”, *DİA*, XIII (Ankara 1996), s. 328.
- _____, “CebeliTârik’”, *DİA*, VII (Ankara 1993), s. 187-188.
- _____, “Sanhace (Benî Sanhâce)”, *DİA*, XXXVI (Ankara 2009), s. 105-106.
- _____, “Mansûr, İbn Ebû Âmir’”, *DİA*, XXVIII (Ankara 2003), s. 6-8.
- _____, “Râzî, Ahmed b. Muhammed’”, *DİA*, XXXIV (Ankara 2007), s. 478-479.
- _____, “İbn Hayyân’”, *DİA*, XX (Ankara 1999), s. 37-38.
- _____, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, Ankara 2012.
- _____, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, Ankara 2012.
- ÖZEL, Ahmet, “Huşenî, Muhammed b. Hâris’”, *DİA*, XVIII (Ankara 1998), s. 421-422.
- PROVENÇAL, E. Lêvi, *el-Hadâratü'l-'Arabiyye fî İspanya* (Arapça trc. Tâhir Ahmed Mekkî), Kahire 1414/1994.
- _____, *Târîhu İspanya el-İslâmiyye mine'l-fethi ilâ sükûti'l-hilâfeti'l-Kurtubiyye (711-1031)* (Arapça trc. Ali Abdürraûf el-Bembî ve dğr), I-II, Kahire 2002.
- REZÛK, Muhammed, “İdrîsîler’”, *DİA*, XXI (Ankara 2000) s. 495-497.
- RİBERA, Julian, *el-Mektebâtu ve hevâtu'l-kütübi fî İspânyâ el-İslâmiyye* (Arapça trc. Cemâl Muhammed Muhrız), I-II, Kahire 1958.
- _____, *et-Terbiyyetül'l-İslâmiyye fî'l-Endelüs* (Arapça trc. Tâhir Ahmed el-Mekkî), İskenderiye 1994.
- es-SAFEDÎ, Halîl b. Aybek (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XXIX, Beyrut 2000.
- SÂLİM, Abdülazîz, *Kurtuba hâdiratu'l-hilafeti fî'l-Endelüs*, I-II, Beyrut 1981.
- SÂMÎYE, Mustafâ Mes'ûd, *el-'Alâkatu beyne'l-Mağrib ve'l- Endelüs fî 'asrı'l-hilâfeti'l-Emevîyye*, İskenderiye 2000.
- SCHMÎTZ, M., “al-Hakam II’”, *İA*, V (İstanbul 1993), s. 100.
- SEÂLİBÎ, Abdümelik b. Muhammed (ö. 429/1038), *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr* (nşr. Müfîd Muhammed Kumeyha), I-V, Beyrut 1403/1983.
- SERCÂNÎ, Râgıb, *Kıssatu'l-Endelüs mine'l-fethi ile's-sukût*, Kahire 1432/2011.
- SEYBOLD, C. F., “Kurtuba’”, *İA*, VI (İstanbul 1993), s. 1023-1025.
- SEYYİD, Eymen Fuâd, “Fatimiler’”, *DİA*, XII (Ankara 1995), s. 228-237.
- SÛLAVÎ, Ahmed b. Hâlid, *el-İstiksâ lihâbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, Beyzâ 1952.
- es-SÛLEMÎ, Abdümelik b. Habîb (ö. 238/853), *Kitâbu't-târîh*, Beyrut 2008.

- SÜVEYSÎ, Muhammed, “Ebherî, Ebû Bekir”, *DÎA*, X (Ankara 1994), s. 74-75.
- SÜYÛTÎ, Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakati'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), I-II, Beyrut 1399/1979.
- SÛBKÎ, Abdülvehhâb b. Ali (ö. 771/1370); *Tabakâtü's-Şafîyyeti'l-kübrâ* (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), I-X, Kahire 1964-1976.
- ŞEYBAN, Lütfî, *Reconquista Endülüste Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İstanbul 2010.
- _____, “Zenâte”, *DÎA*, XLIV (Ankara 2013), s. 246-247.
- _____, *Endülüs*, İstanbul 2014.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Sakâlîbe”, *DÎA*, XXXVI (Ankara 2009), s. 3-4.
- TOPALOĞLU, Nuri, “Huşenî, Muhammed b. Abdüsselâm”, *DÎA*, XVIII (Ankara 1998), s. 420-421.
- TOPUZOĞLU, Tefik Rüştü, “Hâlîl b. Ahmed”, *DÎA*, XV (Ankara 1997), s. 309-312.
- WATT, W. Montgomery, Pierre CACHIA, *Endülüs Tarihi* (Trc. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov), İstanbul 2011.
- YÂKÛT el-HAMEVÎ, Şihâbuddîn b. Abdullah (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Beyrut 1397/1993.
- YAŞAROĞLU, Kamil, “İbn Müferric”, *DÎA*, XX, (Ankara 1999), s. 215.
- YAVUZ, Mehmet, “İbn Ferec el-Ceyyânî”, *DÎA*, XIX (Ankara 1999), s. 491.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “*Endülüs Emevîleri*”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I-XV, İstanbul 1992.
- ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb el-Arnâût), I-XXV, Beyrut 1981-1982.
- _____, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), I-XXXXXIII, Beyrut 1989.
- _____, *Düvelü'l-İslâm* (nşr. Hasan İsmâil Merve, Mahmûd el-Arnâût), I-II, Beyrut 1999.
- ZENÂTÎ, Sâlim Abdullah, *Târîhu'l-Endelüs ve hadâratuhâ fî 'ahdi Benî Ümeyye (Hilâlu 'asri'l-hilâfet 316/929-422/1031)*, Bingazi 2008.
- ZEVALSİZ, Halit, “Zübeydî, Ebû Bekir”, *DÎA*, XLIV (Ankara 2013), s. 519-520.
- ZİRİKLÎ, Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd, *el-'A'lâm kâmûsu terâcim*, I-VIII, Beyrut 2002.
- ZİYA PAŞA (ö. 1297/1880), *Endülüs Tarihi* (nşr. Yasemin Ödük, Kâzım Masumi, Fatma Şahin), I-IV, İstanbul 2007.
- ZÜBEYDÎ, Muhammed b. el-Hasen (ö. 379/989), *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1954.

ZÜHRÎ, Muhammed b. Ebî Bekr (ö. XIV. yy ortalarında), *Kitâbu'l-cuğrafiyâ* (nşr. Muhammed Hâc Sâdk), İskenderiye ts.

Dergiler

CUTLER, Allan, “Dokuzuncu Yüzyıl İspanyol Fedâileri Hareketi Ve Batı Hristiyanlarının Müslümanlara Yönelik Misyonerlik Faaliyetlerinin Kökenleri” (Türkçe trc. Levent Öztürk, Fatmatü’z-Zehra Kamacı), *SÜİFD*, VII (2003), s. 85-113.

EBÛ SÂLİH, Vâil, “Cuhûdu’l-Hakem el-Mustansır fî tetavvuri’l-hareketi’l-‘ilmiyye fî’l-Endelüs”, *Mecelle Dirâsât Endelüsiyye*, VI (Tunus 1411/1991), s. 27-43.

ÖZDEMİR, Mehmet, “Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüs’e Ait Kaynaklar)”, *AÜİFD*, XIV (2009), s. 11-40.

ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, “Sakâlibe Unsuru ve İslam Dünyasına Girişi”, *ÇÜİFD*, XI (2011), s. 89-103

ŞEYBAN, Lütfi, “Endülüs Emevî Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevîleri Hâciblerinden El-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir (366-392/976-1002), *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XI (1998), 250-273.

Tezler

ÇİFTÇİ, Faruk, *Endülüs'te Hilafet Dönemi Edebî Çevresi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.

YAYLALI, Ahmet Nasır, *Endülüs Emevî Emîri Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman (Siyasi ve Askeri faaliyetleri)*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004.

ÖZGEÇMİŞ

Furkan Erbaş 25/12/1989 tarihinde Eminönü'nde doğdu. 2005 yılında Bayrampaşa Yeşil Cami Kur'an kursunda hıfzını ikmal etti. 2008-2010 yılında Anadolu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2010-2012 yılları arasında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden (İLİTAM) mezun olarak lisans eğitimini tamamladı. 2012 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları bölümüne kayıt yaptırdı. 2013 yılında DİB bünyesinde Kur'an kursu öğreticisi olarak çalışmaya başladı. 2015 yılında Erzurum Ömer Nasuhi Bilmen Dini Yüksek İhtisas Merkezinde kursiyer olarak katılmaya hak kazandı. 2017 yılında Iğdır Üniversitesi'ne Araştırma Görevlisi olarak atanmaya hak kazandı. Buradaki görevine devam etmektedir.

